

ISSN 1561 – 1264

**ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»**

**НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ:
МЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕХНОЛОГІЯ**

ВИПУСК 1(36) 2016

Засновник: Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ: МЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕХНОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ № 1 (36) 2016

ISSN 1561-1264

Key title: Naukove piznannâ. Metodologiâ ta tehnologiâ

Abbreviated key title: Nauk. piznannâ, Metodol. tehnol.

Variant title: Naukove piznannâ: metodologiâ ta tehnologiâ

*Журнал зареєстрований
26 червня 2010 р.
Міністерством юстиції
України № 17195-5965 Р.*

*Журнал виходить 2 рази на
рік і є фаховим з філософії
згідно переліку наукових
видань України.
Затверджено рішенням
МОН України №241 від
09.03.2016.*

*Підписано до друку та
розповсюдження мережею
інтернет рішенням вченої
ради Південноукраїнського
національного
педагогічного університету
імені К. Д. Ушинського.
Протокол №11 від
26.05.2016 року.*

*Друковані матеріали
виражають позицію
автора, яка не завжди
поділяється редакційною
колегією.*

*Передрук матеріалів
здійснюється за умови
обов'язкового посилання на
“Наукове пізнання:
методологія та
технологія”.
Рукописи не повертаються.*

Редакційна колегія

Борінштейн Євген Русланович, головний редактор, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Цибра Микола Федорович, заступник головного редактора, доктор філософських наук, професор кафедри філософії та соціології (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Балашенко Інна Валеріївна, відповідальний секретар, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Балабаєва Зінаїда Василівна, доктор філософських наук, професор кафедри регіональної політики та публічного адміністрування (ОРІДУ НАДУ при Президентові України).

Гансова Емма Августівна, доктор філософських наук, професор кафедри філософії та соціології (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Добролюбська Юлія Андріївна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методології науки (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Єршова-Бабенко Ірина Вікторівна, доктор філософських наук, професор кафедри загально-гуманітарних дисциплін (Міжрегіональний гуманітарний інститут).

Златица Плашійенкова, PhD доктор філософії, філософський факультет (Університет Коменського в Братиславі, Словаччина).

Койчева Тетяна Іванівна, доктор педагогічних наук, доцент, проректор з наукової роботи (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Мисик Ірина Георгіївна, доктор філософських наук, професор, декан факультету української філології (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Михальченко Микола Іванович, доктор філософських наук, професор (член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України).

Петр Ємелка, PhD доктор філософії (Університет Масарика, Брно, Чеська республіка).

Пунченко Олег Петрович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та українознавства (Одеська національна академія зв'язку ім. О. С. Попова).

Романенко Михайло Ілліч, доктор філософських наук, професор, ректор (Дніпропетровський інститут післядипломної освіти).

Халапсіс Олексій Владиславович, доктор філософських наук, професор кафедри філософії та політології (Національна металургійна академія України).

Чебикін Олексій Якович, академік НАПН України, доктор психологічних наук, ректор (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

**Вимоги до статей, які подаються до наукового журналу
"НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ: МЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕХНОЛОГІЯ"**

У наукові журнали «Наукове пізнання: методологія та технологія», «Перспективи. Соціально-політичний журнал» приймаються матеріали, що стосуються результатів оригінальних наукових досліджень і розробок з філософії, соціології та політології.

Мова – українська, російська, англійська (за вибором).

Кожна стаття супроводжується рецензією доктора наук. Статті авторів, які мають вчений ступінь доктора наук, не рецензуються.

Редакція журналу залишає за собою право скорочення надісланих матеріалів і внесення в них редакційних змін.

Редакція може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи точки зору авторів. Автори опублікованих статей несуть відповідальність за точність наведених фактів, статистичних даних, власних імен та інших відомостей, а також за зміст матеріалів, що не підлягають відкритій публікації.

Згідно з вимогами МОН України стаття повинна містити актуальність проблеми, аналіз останніх наукових досліджень, мету роботи, виклад основного матеріалу дослідження, висновки та перспективи подальших наукових розробок у цьому напрямку, список використаної літератури.

Тексти статей приймаються по електронній пошті (e-mail: kaffilosnpny@gmail.com) у вигляді вкладеного файлу, виконаного згідно наведених нижче вимог.

Збірники виходять: «Перспективи. Соціально-політичний журнал» - 4 рази на рік, «Наукове пізнання: методологія та технологія» - 2 рази на рік. Термін виходу статті слід уточнювати безпосередньо перед подачею статті до друку.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

- Обсяг статті – від шести сторінок тексту (20 000 знаків), оформленого відповідно до представлених вимог.
- Стаття набирається в редакторі MS Word, формат А4. Поля: верхнє – 20 мм; нижнє – 20 мм; лівє – 20 мм, правє – 20 мм.
- Загальні вимоги до формату тексту: шрифт Times New Roman Cyr, міжрядковий інтервал – одинарний. Вимоги до кожного елемента статті об'єднані в таблицю:

Елемент статті	Технічні вимоги до елемента статті (розмір шрифту, стиль, величина абзацу, вирівнювання, інтервал)
УДК	12, напівжирний, без абзацу, вирівнювання по лівому краю
Ініціали та прізвища авторів	12, напівжирний, без абзацу, вирівнювання по центру
Місце роботи	12, курсив, без абзацу, вирівнювання по центру
Назва статті	14, напівжирний, заголовний, без абзацу, вирівнювання по центру
Анотація	12, напівжирний, абзац 5 мм, вирівнювання по ширині сторінки
Ключові слова	12, абзац 5 мм, вирівнювання по ширині сторінки, курсивом
Текст статті	14, абзац 5 мм, вирівнювання по ширині сторінки
Література, посилання і примітки	12, без абзацу, вирівнювання по ширині сторінки

До статті додаються:

– відсканована рецензія доктора наук та наукового керівника (для аспірантів та пошукачів);

– файл з відомостями про авторів (прізвище, ім'я, по батькові повністю, науковий ступінь і вчене звання, місце роботи, номери службового та домашнього телефонів, поштова адреса, адреса електронної пошти). Якщо авторів декілька – потрібно вказати, хто з авторів представляє авторський колектив;

– ПІБ автора, назва статті, анотації та ключові слова – трьома мовами (українською, російською, англійською);

– резюме англійською мовою загальним обсягом 4000 знаків.

- **Малюнки і таблиці** набираються шрифтом Times New Roman 9 з одинарним міжрядковим інтервалом. Малюнки, діаграми і таблиці створюються з використанням чорно-білої гами. Використання кольору і заливок не допускається!

- **Формули** слід набирати за допомогою редактора формул Microsoft Equation і нумерувати в круглих дужках (2).

- Стаття повинна містити прізвища авторів, назву статті, анотацію та ключові слова трьома мовами – українською, російською та англійською (розміщуються безпосередньо за назвою статті).

- **Бібліографічні посилання** по тексту проставляються в квадратних дужках: [номер позиції]. Рекомендована кількість літературних джерел не менш 6.

- **При наявності приміток** у кінці статті бібліографія та примітки розміщуються з наскрізною нумерацією у порядку згадування їх у тексті.

Телефон для довідок з 9.00 до 16.00 в робочі дні:

048 – 732-09-52 кафедра філософії та соціології

067-714-51-33 – Балащенко Інна Валеріївна

Свої запитання надсилайте за адресою: e-mail: **kaffilosnpny@gmail.com**

*З повагою, редакційна колегія наукових журналів
«Наукове пізнання: методологія та технологія», «Перспективи». Соціально-політичний журнал.*

Агаманюк Зоя Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК:316.6+300.4/5

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ОСОБИСТОСТІ НА ПЕРЕТИНІ ФІЛОСОФІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ

Необхідні міждисциплінарні розробки з проблем теорії особистості, бо людина є найскладнішим предметом науки і вимагає цілеспрямованої взаємодії різних дисциплін. Ми розглянули соціогенетичний, біогенетичний, психогенетичний підходи теорії розвитку особистості та їх основних представників. Кожна з цих теорій пояснює соціальну поведінку особистості, виходячи з замкнутих в собі властивостей навколишнього середовища, до якої людина повинна адаптуватися.

Ключові слова: особистість, теорії особистості, поведінка особистості.

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ПОНИМАНИЮ ЛИЧНОСТИ НА ПЕРЕСЕЧЕНИИ ФИЛОСОФИИ И ПСИХОЛОГИИ

Необходимые междисциплинарные разработки по проблемам теории личности, потому что человек является самым сложным предметом науки и требует целенаправленного взаимодействия различных дисциплин. Мы рассмотрели социогенетический, биогенетический, психогенетический подходы теории развития личности и их основных представителей. Каждая из этих теорий объясняет социальное поведение личности, исходя из замкнутых в себе свойств окружающей среды, к которой человек должен адаптироваться.

Ключевые слова: личность, теории личности, поведение личности.

BASIC APPROACHES TO THE UNDERSTANDING OF PERSONALITY AT THE INTERSECTION OF PHILOSOPHY AND PSYCHOLOGY

Necessary interdisciplinary developments on the problems of the theory of personality, because the person is the most complex subject of science and requires the purposeful interaction of various disciplines. We examined the sociogenetic, biogenetic, psychogenetic approaches of the theory of personality development and their main representatives. Each of these theories explains the social behavior of the individual, proceeding from the closed properties of the environment in which one must adapt.

Key words: personality, theory of personality, personality behavior.

Вступ. Визначення свободи лише як пізнаної необхідності є некоректним, позаяк пізнання— лише передумова свободи. Сама ж свобода — це дія людини, котра реалізує вимогу об'єктивної необхідності за власною волею, згідно з власними потребами і бажаннями. Можна знати необхідність, але не бути завдяки цьому вільним, оскільки необхідність не лише усвідомлюється, але й витворюється людиною. Межі свободи кожної людини зумовлені не лише соціально-історично, ай передусім, нею самою. Вони залежать від рівня духовного розвитку самої людини, її знань, досвіду, інтересів, волі, емоцій тощо.

Важливу методологічну роль у дослідженні проблеми свободи відіграє філософське вчення про людину. Людина посідає центральне місце у механізмі вияву законів. Коли свобода

визначалася лише як пізнана необхідність, то у тіні залишалися питання щодо місця людини у структурі свободи, ставлення людини до необхідності, свідомості, волі й діяльності. Дійсно ж духовна і матеріальна діяльність людини – головні складники її свободи. Діяльність людини – це її дії, що спрямовані на вироблення шляхів, засобів та методів досягнення певної мети.

Людина, її сутність та існування – предмет дослідження багатьох областей знання: філософії, політології, соціології, педагогіки, психології та інших наук. Кожна з них в рамках свого предмета намагається відповісти на питання, що таке людина, які її відмінні властивості, яким чином вони проявляються. Багатомірність такої реальності як людина знайшла своє відображення в значній кількості наукових понять, з допомогою яких фіксуються різні аспекти прояву сутності людини [4, с.6].

Особистість – це синтез біологічного і соціального в людині, результат її духовного і морального розвитку. В найзагальнішому вигляді розвиток особистості можна визначити як процес входження людини в нове соціальне середовище та інтеграцію в ньому як результат цього процесу [4, с.7].

Мета статті. Мета статті – проаналізувати основні підходи до визначення особистості з точки зору філософії, дослідити теорії розвитку особистості та їх основних представників.

Виклад основного матеріалу. Сучасна наука спирається на вже наявні положення і погляди на особистість як об'єкт наукового дослідження факторів її формування. Вчені філософи, соціальні психологи, антропологи і представники інших областей знання намагаються розглянути досягнення науки в цьому напрямку і класифікувати концепції (підходи, конструкти, напрямки і т.д.) в розумінні особистості і виявленні факторів формування типів її поведінки.

Так, у сучасній соціально-філософській зарубіжній науці класифікуються такі підходи до розуміння особистості, як соціогенетичний, біогенетичний, психогенетичний та ряд інших. Представники соціогенетичного напрямку (Е. Торндайк, Б. Скіннер, У. Доллард, К. Левін та інші) намагаються пояснити особливості особистості виходячи зі структури суспільства, способів соціалізації, взаємин з оточуючими людьми. Керуючись такою концепцією, вчені розробили і відповідні теорії формування особистості: теорія соціалізації, теорія навчання, теорія ролей та ін. Кожна з цих теорій пояснює соціальну поведінку особистості, виходячи з замкнутих в собі властивостей навколишнього середовища, до якої людина повинна адаптуватися. При цьому часто зовсім не враховуються об'єктивні, суспільно-історичні умови життя людини.

Наприклад, можна розглянути соціогенетичний підхід, зокрема теорію соціалізації. Відповідно до цієї теорії, людина народжується біологічною істотою і стає особистістю лише завдяки впливу соціальних умов життя. Представники іншої концепції цього підходу – теорії навчання вважають, що життя індивіда, його відносини, поведінка обумовлюється, підкріплюється навчанням, засвоєнням певної суми знань і навичок. Ще одна концепція даного підходу – теорія ролей (У. Доллард, К. Левін та ін.) виходить з того, що суспільство пропонує кожній людині набір стійких способів поведінки (ролей), які визначаються її соціальним статусом. Ці ролі накладають відбиток на характер поведінки особистості, її відносини з іншими людьми [8, с. 333].

Безумовно, кожна з цих концепцій розглядає багато варіантів поведінки особистості, однак, не завжди враховується при цьому рівень психічного, інтелектуального розвитку та соціального стану особистості, що робить висновки вчених не завжди достовірними і використовуваними на практиці.

Представники біогенетичного підходу в основу розвитку особистості і формування типів її поведінки ставлять біологічні процеси дозрівання організму. С. Холл, наприклад, вважав, що розвиток особистості в згорнутому вигляді повторює стадії розвитку суспільства. Інший представник біогенетичного підходу Е. Кречмер виводив типи особистості і її поведінки з особливостей будови тіла людини.

Особливо яскраво принцип біологізму представлений в концепції особистості, розробленої

З. Фрейдом, який вважав, що вся поведінка особистості обумовлено фізіологічними, несвідомими потягами людини.

Серед цих напрямків виділяється також психогенетичний підхід, представники якого не заперечують значення ні вроджених задатків, ні довкілля, ні навчання, проте на перший план висувують розвиток психічних процесів. В рамках цієї концепції виділяється психодинамічна орієнтація, представники якої (Е. Еріксон) пояснюють поведінку особистості через емоції, потяги і інші позараціональні компоненти психіки.

В середині минулого століття особливо популярною була концепція когнітивістської орієнтації, представники якої (Ж. Піаже, Д. Келлі та інші) віддавали перевагу розвитку інтелектуально-пізнавальної сфери психіки особистості. Ще один напрямок у психогенетичному підході складали представники персонологічної орієнтації (Е. Шпрангер, А. Маслоу та ін.). Їх увага акцентувалася на розвитку особистості в цілому, від чого, на їхню думку, залежить її поведінка, в тому числі і девіантна [8, с. 334].

Слід зазначити, що певна увага проблемі формування особистості, її поведінки приділялася в соціальній філософії та психології так званого радянського періоду. Однак і серед цих вчених не було єдиної думки, але зате накопичено певний досвід інтерпретації розгляду сутності особистості, мотивів і чинників формування відхилень у поведінці і т.д.

Проблему особистості розглядали С. Л. Рубінштейн, Л. С. Виготський, Б. Г. Ананьєв, К. А. Альбуханова-Славська, А. Н. Леонтьєв, А. В. Петровський, В. В. Мясищев, К. К. Платонов, Д. Н. Узнадзе та багато інших. Ананьєв В. Г., наприклад, розглядав особистість в єдності чотирьох сторін:

1. Людини як представника біологічного виду;
2. В онтогенезі і життєвий шлях людини як індивідуума;
3. Людини як неповторну особистість;
4. Людини як частини всього людства [3, с. 63].

З біологічної точки зору людина представляється як вищий етап еволюції живих істот. Однак однолінійна та прогресуюча біологічна еволюція людської істоти, як зазначає В. П. Алексєєв, сьогодні розцінюється як примітивна і безповоротно застаріла еволюційна модель [2, с. 141]. Нинішня людина, стверджують інші філософи, є істота, позбавлена органів захисту і нападу, зі слабкими органами чуттів, це – «неспеціалізована тварина», що живе в штучному середовищі проживання і погано почуває себе за її межами, тоді як всі тварини добре пристосовані до навколишнього природного середовища. Тому в якості компенсації своїх природних недоліків, людина розвинула здібності свого інтелекту, ставшипрацюючою людиною, здатною до вільної, творчої особистості.

Завдяки застосуванню штучних знарядь праці людина здатна поєднати в собі різноманітні способи дій, вона стає фокусом будь-якої діяльності і всіх функцій, якими природа обдарувала інші істоти. Вона може виконувати дії, які біологічно суперечать її суті. Різnobічність своєї діяльності людина остаточно долає біологічну обмеженість як своєї фізичної природи, так і духовної [1]. Дана різnobічність не є чимось раз і назавжди даним: вона розвивається, а разом з нею розвивається і вся структура людської психіки, включаючи емоції, які часом мають неабиякий вплив на поведінку людини, на вибір способів і засобів досягнення цілей.

Разом з тим дана різnobічність має і свої негативні сторони, бо в процесі росту і розвитку особистісних начал в людині, як соціально-історичній істоті, в процесі її виділення з спільноти і автономізації її особистої життєдіяльності, з'являються можливості діяти всупереч громадським інтересам для своєї особистої вигоди. Уже в самому факті різnobічності людської діяльності закладений досить широкий спектр різноманітних по відношенню до суспільства дій. Але оскільки різnobічність цієї діяльності не тотожна відцентровому розкиду власне людських

функцій, а має інтегративний характер, то головним показником цієї інтегративності є раціональність виконуваних функцій і їх органічний взаємозв'язок.

Як стверджували багато філософів, проблема особистості в філософії – це перш за все питання про те, яке місце займає людина в світі, ніж вона фактично є і ким вона може стати, які межі її вільного вибору і соціальної відповідальності (І. С. Кон).

У своєму первинному значенні, зазначав І. Кон, слово «особистість» позначало маску, роль, яку виконували актором в давньогрецькому театрі. Уже в античності виникає проблема неспівпадання реальної поведінки людини і її «сутності» («ідеї»). Ця невідповідність набуває форму дуалізму у філософії Нового часу, коли, починаючи з Р. Декарта, поширюється ідеологія психофізичного паралелізму, яка розділила філософів на два табори - ідеологів дуалізму і їхніх опонентів [7, с. 12]

У сучасній психології під особистістю найчастіше розуміється якість інтегруючого начала, що зв'язує воедино різні психічні процеси людини і надають їй поведінці необхідну послідовність і стійкість. Залежно від того, в чому саме вбачається таке інтегруюче начало, теорії особистості підрозділяються на психофізіологічні, біосоціальних, психосоціальні, психостатичні і ін.

На думку І. Кона, для сучасних вчених великі теоретичні труднощі представляє проблема структури особистості, бо вчені різних шкіл і напрямків у філософії, соціології і психології порізно описують і пояснюють цю структуру. Так, наприклад, в психології створенню загальнопсихологічної теорії особистості перешкоджають не тільки розбіжності в ідеології і методології психологічних шкіл і напрямків, але і багаторівневість самого об'єкта дослідження, починаючи з біологічного рівня і закінчуючи соціальним. Не менш проблематична ситуація і в соціальній філософії, де вивчаються не індивідуальні особливості людини, а перш за все ту соціальну систему, в яку вона включена, і ті соціальні функції (ролі), які вона виконує. Різноманітність цих соціальних систем і функцій настільки велика, що вчені часом губляться перед величезною масою емпіричного матеріалу, який не вкладається в раніше відомі класифікаційні схеми. Тому соціологія особистості ще далека від того, щоб заявити про себе як про цілком завершену наукову дисципліну [7].

Важливо підкреслити, як це і роблять багато вчених, що значну допомогу в створенні психології особистості і соціології особистості можуть надати дослідження в області психопатології і соціологічного вивчення індивідуальних і колективних форм поведінки, бо, як відомо, знання «винятків із правил» допомагають краще зрозуміти самі «правила» (норми, цінності і т. п.) [5,6]. Подібне ставлення до досліджуваних об'єктів не може залишити поза увагою і методологічну проблематику філософії. Традиційно ця проблематика має справу з «позитивними» даними, тобто з такими даними, які піддаються раціональній оцінці на їх істинність або хибність. Однак в цьому складному світі далеко не завжди вдається дати однозначну оцінку пізнаваних явищ і процесів, особливо в тих випадках, коли винятків з правил набагато більше, ніж самих правил, що свідчить про явне неблагополуччя в області методології наукового пізнання.

Німецький вчений В. Тайхманн, проводячи аналіз існуючих точок зору на проблему особистості, закликає звернутися до більш поглибленого вивчення глобальних загальнолюдських проблем, пояснюючи це тим, що спостерігається «зростаючий повсюдно інтерес до питань про сенс буття і ціннісні орієнтації» [11, s.1065 – 1066].

У дискусіях з питань співвідношення економіки і політики, захисту навколишнього середовища, розширення середовища проживання людини і т.д. висловлюються побоювання щодо того, що розвиток науки і техніки може призвести до зниження порогу гуманності і людяності. У зв'язку з цим виникає ряд питань: чи не занадто дорогою ціною дістається людству прогрес? Чи не слід перед обличчям атомної небезпеки піти в сферу особистого життя? і т. п. Дані питання свідчать про важливий переломний момент в формуванні уявлень про людські цінності, про зміну ціннісних орієнтацій, про пошук дієвих світоглядних і духовних ідеалів на

шляхах подолання суспільних і індивідуальних протиріч, конфліктів.

І. Кант, сформулювавши свої відомі чотири питання, вказав, яким шляхом повинна піти філософія, щоб пояснити ставлення людини до світу. Цей підхід не втратив свого значення і в даний час, оскільки він прагне до синтезу пізнання оточуючого людину світу і обґрунтування ціннісних критеріїв, норм для практичної діяльності людини.

Розглядаючи сучасну філософську літературу, В. Тайхманн відзначає недоліки, характерні для навчальних посібників з філософії. Таким чином, на його думку, якість підручників з філософських дисциплін вимагає серйозного поліпшення, в тому числі і більш глибокого висвітлення проблем особистості.

Цікаво відзначити, що В. Тайхманн не наполягає на створенні спеціальної філософської теорії особистості. Він вважає, що необхідні міждисциплінарні розробки з проблем теорії особистості, бо людина є найскладнішим предметом науки і вимагає цілеспрямованого взаємодії різних дисциплін (соціології, психології, теорії культури, педагогіки і т.д.) [11, с. 1063–1084.].

Щоб довести, що особлива філософська теорія особистості не потрібна, В. Тайхманн пропонує зупинитися на світоглядному характері філософії. Аналізуючи світоглядні функції філософії, він приходять до висновку, що цих функцій цілком достатньо для того, щоб забезпечити концентрацію всіх окремих філософських дисциплін і гуманітарних наук на одному об'єкті - на людині [11, с. 1063–1084.].

Як бачимо, аж ніяк не всі з сучасних філософів наполягають на необхідності створення особливої філософської теорії особистості, хоча і не заперечують того, що поглиблене розуміння людини, людської особистості є актуальним завданням. Це слід мати на увазі, оскільки з філософами часто трапляється так, що вони починають теоретизувати з кожного приводу і без приводу, забуваючи про дослідження реальних речей, знання про які можуть прийняти вид теоретичних узагальнень, а можуть і не прийняти [10]. В цьому плані показова монографія Л. П. Станкевича «Проблемы целостности личности» [9], в якій автор намагається закласти методологічні основи для створення філософської теорії особистості.

На думку Л. Станкевича, базисним методологічним поняттям в філософському осмисленні особистості є поняття «цілісність», бо цілісність – це фундаментальна властивість складних систем. Властивості і потреби цілого виступають в якості найважливіших детермінант історичного розвитку, причому розвитку самої властивості цілісності виявляється особливим критерієм розвитку. Існування цілісності визначається сукупністю зв'язків не тільки внутрішніх елементів системи, а й зовнішніх відносин, зв'язків і взаємодій [9, с. 7].

Людська особистість починається з індивідуума, який є органічною цілісністю і визначається як системна цілісність ієрархічно організованого об'єкта, що володіє властивостями неподільності як біологічна, органічна цілісність [9, с. 19].

За твердженням Л. Станкевича, індивідуум розвивається в особистість в процесі праці як соціальної діяльності, в ході якої в ньому суб'єктивує об'єктивні здатності суспільства. Цілісність особистості визначається рівнем розвитку суспільства. Тому в дослідженні особистості необхідно йти від цілісності суспільства до цілісності особистості [9, с.34–35].

Іншими словами, Л. Станкевич з одного боку стверджує про цілісність людського індивідууму як неподільної органічної (біологічної) цілісності, а з іншого боку, приписує атрибут цілісності цього індивідууму, виходячи з соціокультурних домінант, пріоритету соціального над індивідуальним. За його словами, вихідні принципи пізнання цілісності особистості – це суспільні відносини (діяльність і спілкування) [9, с. 45]. Але в такому випадку дуже складним стає завдання щодо вирішення проблеми цілісності людської особистості, оскільки біологічні та соціальні фактори виявляються в традиційному (з часів картезіанської філософії) дуалістичному відношенні.

Що ж, згідно Л. Станкевича, який розглядає представляє особистість в системі суспільних відносин, то особистість в системі суспільних відносин - це суб'єкт, який самовизначається на основі вироблених ціннісних установок і орієнтацій. «Рівень цілісного розвитку особистості вимірюється способом, мірою включеності її індивідуального буття в різноманітну систему суспільних відносин» [9, с.51]. Включеність ж залежить від позицій і диспозицій, які виробляються і розвиваються в спілкуванні. Суспільні відносини, соціальна діяльність і спілкування є, на думку Л. Станкевича, трьома основними факторами, що детермінують цілісний розвиток особистості.

Що стосується соціальної діяльності, то вона, як вважає Л. Станкевич, обумовлює цілісний розвиток особистості. При цьому діяльність носить двоякий характер - соціально-об'єктивний і особистісно-суб'єктивний.

В результаті знайомства з монографією Л. Станкевича, можна констатувати, що подібні філософські роботи навряд чи можуть сприяти не тільки розумінню проблеми людської особистості, а й застосування результатів подібного теоретизування до вирішення конкретних соціальних і психологічних завдань, що стосуються антропологічної проблематики. На жаль, в радянський період було більш ніж достатньо робіт, аналогічних роботі Л. Станкевича, автори яких орієнтувалися на марксистську методологію соціального пізнання «істматовського» характеру і всі проблеми вирішували в термінах «суспільство», «суспільні відносини», «відносини спілкування», «праця», «діяльність» т. д., які виступали для них своєрідними «паличками-виручалочками», особливо в тих випадках, коли проблема явно не вирішувалася за допомогою філософських спекуляцій.

Подібними недоліками страждали не тільки філософські твори радянських вчених, але і соціологічні дослідження, точніше, інтерпретація даних цих досліджень.

Висновки. Уявлення про особистість як про вищу цінність життя складають основу теоретичних і прикладних побудов філософії, психології, педагогіки та інших наук. Незважаючи на те, що дані уявлення органічно впливали з культурно-історичного контексту традиції європейської цивілізації, вони були головною альтернативою традиційним підходам до проблем особистості.

Розглянувши соціогенетичний, біогенетичний, психогенетичний підходи до розуміння особистості. Кожна з цих теорій пояснює соціальну поведінку особистості, виходячи з замкнутих в собі властивостей навколишнього середовища, до якої людина повинна адаптуватися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авчишкин А. И. Наука, техника, экономика /А. И. Авчишкин. – М.: Экономика, 1989. – 383 с.
2. Алексеев В. П. Становление человечества/ Алексеев В. П. – М.: Политиздат, 1984. – 462 с.
3. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Ананьев Б. Г. – СПб.: Питер, 2001. – 272 с.
4. Боринштейн Е. Р. Личность: ее языковые ценностные ориентации/ Е. Р. Боринштейн, А. А. Кавалеров. — Одесса : Астропринт, 2001. — 164 с.
5. Братусь Б. С. Аномалии личности / Братусь Б. С. – М.: Мысль, 1988. – 303 с.
6. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения / Бреслав Г. М.. – М.: Педагогика, 1990. – 140 с.
7. Кон И. С. Ребенок и общество / И.С.Кон. – М.: Наука, 1988. – 270 с.

8. Крысько В. Г. Социальная психология: словарь-справочник / Крысько В. Г. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 688 с.
9. Социология культуры: Методология и методика социологического исследования культуры. – М.: Институт социологии, 1988. – 167 с.
10. Фридман М. О свободе / Фридман М., Хайек Ф.: Пер. с англ. – Минск: Полифакт–Референдум, 1990. – 126 с.
11. Teichmann W. Brauchen wir eine philosophische Theorie der Persönlichkeit? / Teichmann W. // Dt. Ztschr. für Philosophie. – Berlin, 1988. – Jg. 36, N. 12. – S. 1063–1084.

Байрамова Олена Вікторівна – доцент кафедри гуманітарних і природничо-наукових дисциплін Дунайського факультету морського і річкового транспорту Київської Державної Академії Водного Транспорту ім.Гетьмана П. Конашевича Сагайдачного

УДК 378:656.61

ЕКОЛОГІЧНА СКЛАДОВА СИСТЕМИ ВИЩОЇ МОРСЬКОЇ ОСВІТИ: ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. *Все більшу увагу в умовах загострення екологічних проблем в усьому світі приділяють екологічній освіті і вихованню людей. Розробляються концепції розвитку екологічної освіти та реформування системи освіти з урахуванням екологічної компоненти. Статтю присвячено проблемі екологічної освіти у морських вищих навчальних закладах, яка розглядається як одна з основних умов підготовки висококваліфікованого фахівця морського флоту.*

Ключові слова: *екологічні цінності, екологічна освіта, екологічно безпечний розвиток, система компетенцій, екологічні знання.*

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО МОРСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ФИЛОСОФСКО – МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. *Все большее внимание в условиях обострения экологических проблем во всем мире уделяют экологическому образованию и воспитанию людей. Разрабатываются концепции развития экологического образования и реформирования системы образования с учетом экологической компоненты. Статья посвящена проблеме экологического образования в морских высших учебных заведениях, которое рассматривается как одно из условий подготовки высококвалифицированного специалиста морского флота.*

Ключевые слова: *экологические ценности, экологическое образование, система компетенций, экологические знания.*

ENVIRONMENTAL COMPONENT OF HIGHER EDUCATION THE SEA: philosophical and methodological aspects

Abstract. *With the increasingly urgent ecological problems throughout the world, much attention is given to environmental education and upbringing. Conceptions of environmental education are being devised and the system of education is in the process of reformation in view of the environmental component. The paper focuses on environmental education in maritime higher institutions, which is one of the main preconditions for a qualitative training of proficient marine professionals.*

Key words: *environmental values, environmental education, environment-friendly development, competence system, environmental awareness.*

Постановка проблеми. Сьогодні все більш розповсюдженою є думка про те, що більшість соціальних, економічних, політичних, екологічних та інших проблем обумовлені неспівпаданням домінуючого світогляду людей з реальним буттям суспільства. Природним у такому контексті є надія на удосконалення системи освіти та виховання, які є важливою умовою вирішення усього комплексу доленосних для суспільства проблем. Все більшу увагу в умовах загострення екологічних проблем в усьому світі приділяють екологічній освіті і вихованню людей. Розробляються концепції розвитку екологічної освіти та реформування систем освіти з урахуванням екологічної компоненти. Шлях до високої екологічної культури лежить через ефективну екологічну освіту. Екологічна освіта є пріоритетним напрямом у гармонізації відношень суспільства і природи.

В умовах загострення екологічних проблем в Україні та за кордоном стан екологічної освіти викликає занепокоєння. Проблема навколишнього середовища і гармонійного розвитку людства в найважливіших міжнародних документах останнього десятиріччя велика увага приділяється екологічній освіті, культурі і свідомості, інформованості людей про екологічну ситуацію в світі, їх обізнаності з можливими шляхами вирішення різних екологічних проблем, з концептуальними підходами до збереження біосфери і цивілізації. Екологічна освіта у XXI сторіччі стала необхідною складовою екологічно безпечного, гармонійного розвитку. Екологічне виховання і інформування населення, підготовка висококваліфікованих фахівців з високим рівнем екологічної культури є одним з найважливіших і необхідних засобів здійснення переходу до гармонійного розвитку всіх країн світу. Екологічна проблематика у сучасному світі постає як вкрай важлива, що потребує концентрації науково-теоретичних і практичних зусиль для вирішення її нагальних проблем. Тому, особливої важливості набуває розробка філософсько-методологічних основ екологічної освіти, як чинника забезпечення сталого розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні до недавнього часу філософсько-методологічне забезпечення екологічної освіти проводилось майже виключно з марксистської точки зору, але не ігнорувались праці К. Е. Цюлковського, В. І. Вернадського, А. Л. Чижевського та ін. Освітні аспекти у структурі екобезпечного розвитку суспільства як конкретні соціокультурні, гуманістичні та освітні проекти представлені у філософських працях: Т. Андрущенко, А. Абрамової, Г. Берегової, А. Бойко, Н. Бугайової, М. Бургіна, В. Вашкевича, В. Воронкової, Е. Герасимової, О. Джури, Д. Дзвінчука, О. Кивлюк, Н. Кисельова, С. Клепка, Н. Кочубей, С. Крилової, С. Куцепал, Н. Лавриченка, М. Левшина, В. Покася, І. Предборської, Т. Розової, О. Удода, В. Сластьоніна, І. Суботіної, А. Ярошенко та інших. Незважаючи на велику кількість наукових робіт з проблем екології, наукова та педагогічна спільнота відчуває гостру необхідність сучасного осмислення реального стану екологічної освіти, який нажаль, без перебільшення можна назвати недостатньо ефективним. Першочергові завдання вдосконалення екологічної освіти і виховання в Україні є основою науково-практичних досліджень Г. Білявського. Проблема формування екологічного світогляду у студентської молоді вивчають сучасні українські науковці: Н. Негруца, Н. Немченко, С. Совгіра.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Суспільна екологічна свідомість на сьогодні знаходиться на стадії формування і включає сукупність ідей, теорій, поглядів, мотивацій, що відбивають екологічну сторону суспільного буття. Більшість вчених зрозуміли, що запобігти екологічній катастрофі можна лише за умови формування певної «критичної маси» людей, вихованих на ідеях екологічної філософії життя.

Екологічна освіта розглядається вченими в контексті загальної освіти особистості, а її реалізація здійснюється у ході вивчення традиційних курсів екології, безпеки життєдіяльності. Окремої уваги потребують питання розвитку екологічної освіти у морських вищих навчальних закладах. Морський флот є однією з найбільш розвинених галузей світової економіки. Море є для моряків середовищем, засобом та продуктом праці, тому що у результаті впливу людини значно погіршився стан Світового океану. Сьогодні, у зв'язку з необхідністю реалізації екологічних принципів у галузі морської діяльності, особливої актуальності набуває екологічна освіта

майбутніх моряків. Проблема екологічного виховання в морській галузі фактично залишається відкритою та недостатньо дослідженою. Специфіка роботи на судах у морі потребує навчання моряків компетентно здійснювати професійну діяльність. Важливість наукового осмислення методів, умов, засобів екологічної освіти майбутнього фахівця, обумовлена також соціокультурним потребами в розвитку здібностей студентів, у формуванні екологічного світогляду.

Мета статті. У статті розглянуто екологічну освіту, філософсько-методологічні особливості її реалізації у процесі підготовки висококваліфікованого фахівця морського флоту. Проаналізовано умови, засоби екологічної освіти, яка є одним з основних джерел формування екологічного світогляду. Тому метою нашої статті є розглядання філософсько-методологічних особливостей реалізації екологічної освіти майбутніх випускників вищих морських навчальних закладів. Специфіка дослідження визначила необхідність використання теоретичних конкретних методів дослідження: аналізу та синтезу, абстрагування, порівняння та зіставлення, а також інтерпретації, узагальнення та концептуалізації. В основу даного дослідження покладені принципи об'єктивності та цілісності, історизму та розвитку, системності та інші. Треба відзначити, що вибір методів пов'язаний і з його безумовним міжпредметним характером, так як для досягнення поставленої мети та реалізації конкретних завдань були використані результати наукового пошуку, отримані не тільки у філософії освіти, а й в соціальній філософії, екології, аксіології, антропології, культурі, педагогіці. Таким чином, такий інтегративний підхід уможливує виявлення провідних чинників концептуалізації освітньої парадигми екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства в контексті взаємопов'язаних суспільних процесів, що визначили необхідність залучення освітніх факторів для осмислення екологічної проблематики в сучасній практичній філософії.

Виклад основного матеріалу. Одна з перших статей про екологічне навчання з'явилась в «The Journal of Environmental Education» в 1969 році, автором якого є William B. Stapp, який став першим директором з екологічної освіти при ЮНЕСКО, а потім – Global Rivers International Network. В 1970 році була створена Національна Асоціація Екологічного навчання задля просування екологічних навчальних програм. В 1972 році на Конференції ООН із проблем навколишнього середовища у Стокгольмі було зроблено заяву про те, що екологічна освіта має бути інструментом задля вирішення глобальних екологічних проблем. В тому ж році ГА ООН створила Програму ООН з навколишнього середовища – ЮНЕП. ЮНЕСКО та ЮНЕП створили три головні декларації, які становлять напрями екологічної освіти. Це – Стокгольмська декларація (1972), Белградська хартія (1975), Тбіліська декларація (1977). ЮНЕСКО стверджує, що екологічна освіта є життєво важлива для підвищення суспільної екологічної свідомості. Це положення підкреслюється і в останніх міжнародних документах (міжнародний звіт «Ріо+5», «Керівництво з підготовки національних доповідей про виконання країнами «Порядку денного на ХХІ сторіччя» та ін.). Також, про необхідність формування екологічного світогляду студентів йдеться у екологічній програмі ЮНЕСКО «Людина та біосфера» (МАН – Man and Biosphere).

Підготовка громадян з високим рівнем екологічних знань, екологічної свідомості і культури на основі критеріїв гармонійного співіснування з природою має стати одним з головних важелів у вирішенні як екологічних, так і соціально-економічних проблем сучасної України. Визнання провідної ролі освіти серед заходів, спрямованих на вирішення екологічних проблем, знайшло відображення в нормативних документах також у нашій країні. Необхідність формування екологічної освіти як складового компонента гармонійно розвиненої особистості відображено в Державній національній програмі «Освіта. Україна ХХІ століття», в Концепції національного виховання, Державному стандарті освіти в Україні. Однак, реально екологічна освіта, виховання не стали обов'язковою частиною навчального процесу на всіх його рівнях. Відповідно до «Концепції екологічної освіти України» одним з основних стратегічних напрямків розвитку екологічної освіти є формування покоління з високим рівнем екологічної культури та екологічного світогляду, а одним з провідних завдань освіти та виховання є формування всебічно розвиненої особистості, невід'ємною складовою якої є екологічний світогляд [1]. Варто

зазначити, що ще в січні 2003 року у Верховній Раді України відбулися слухання про стан дотримання природоохоронного законодавства в Україні. Дійшли до висновку, що через низький рівень дотримання вимог природоохоронного законодавства стан природного середовища в Україні майже критичний, тому що відсутня стратегічна екологічна політика.

У наукових дослідженнях існує велика кількість тлумачень дефініції «екологічна освіта», які часто мають суттєві розбіжності. На нашу думку, надзвичайно слушним є визначення Л. Б. Лук'янової: «...екологічна освіта – це не частина освіти, а новий сенс і мета сучасного освітнього процесу – унікального засобу збереження й розвитку людини і продовження людської цивілізації, це процес, який перебуває у постійному розвитку і є результатом переорієнтації та узгодження різних дисциплін» [2, с. 54]. Завдання й принципові положення екологічної освіти націлені на різнобічну підготовку студентської молоді, яка зможе вирішувати екологічні проблеми на основі наукових знань процесів розвитку біосфери, здорового глузду та набутого досвіду. Глибоким опануванням екологічними знаннями, формуванням екологічного мислення, свідомості та культури мають бути охоплені всі студенти морських навчальних закладів. Екологічно безпечний розвиток повинен бути базисною ідеєю, методологічною основою екологічної освіти згідно з міжнародними вимогами.

Існує два підходи до розгортання змісту екологічної освіти: перший – мультидисциплінарний (екологізація існуючих навчальних предметів відповідно до специфіки їх змісту). Другий – внутрішньо-дисциплінарний (введення до навчального плану спеціального предмета екологічного змісту). При першому підході виділяється екологічний компонент у більшості навчальних дисциплін. Наприклад, знання нормативних документів, питань устрою та експлуатації судна дає змогу на практичних заняттях з навчальної дисципліни «Суднові дизельні установки» проводити оцінку екологічних показників роботи дизеля, а на заняттях «Суднові котельні установки» вивчають питання підвищення якості повітря та відведення газів (Додаток VI до Конвенції МАРПОЛ 73/78). Доцільно в межах програмного матеріалу зазначених дисциплін звернути увагу на заходи щодо покращення екологічних показників відпрацьованих газів, які виділяються в атмосферу при експлуатації суден. В навчальних дисциплінах «Технологія використання робочих речовин», «Автоматизація суднових енергетичних установок» та «Суднові допоміжні механізми, устрої та системи» (СДМ) також потрібно додавати інформацію з екологічних питань по загальним проблемам для всіх суден водного транспорту. Такий формат реалізації змісту освіти дозволяє знання з наукової, соціальної, економічної, технічної сфери синтезувати на екологічне знання. Це дозволяє вирішити задачі комунікативного розвитку студентів, зрозуміти значущість екологічної освіти для формування екологічної культури та професійної підготовки. Екологічні знання протягом ряду занять переходять в переконання необхідності жити в гармонії з природою. Знання, переведені в переконання, формують екологічну свідомість.

При внутрішньо-дисциплінарному підході – вводиться спеціальний предмет екологічного змісту. Відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційних характеристик (ОКХ) та освітньо-професійних програм (ОПП) у морських навчальних закладах введено, наприклад, дисципліну «Основи екології та охорона навколишнього середовища», яка має сприяти екологічному вихованню курсантів.

Головними складовими екологічної освіти у морському ВНЗ мають бути не тільки формальна, а й неформальна частини, форми й методи яких різні, а мета одна: різнобічна підготовка студентів, здатних аналізувати та вирішувати екологічні та соціально-економічні проблеми на основі наукових знань, загальнолюдських цінностей та досвіду. Базою для здійснення заходів по вирішенню цієї важливої і складної державної проблеми має стати «Концепція екологічної освіти України». Екологічна освіта повинна включати в себе неформальні компоненти, які передбачають використання у плануванні та реалізації освіти різноманітних форм екологічного виховання (наприклад, організація тимчасових фотовиставок екологічного змісту, екологічних фестивалів, конкурсів, організація лекцій сумісно з представниками громадських екологічних організацій, фахівців-екологів найвищої кваліфікації, організувати публічні

екологічні дискусії на злободенні екологічні проблеми). Доцільність застосування неформальної частини екологічної освіти необхідно передбачати у період складання навчальних планів і програм, організації навчального процесу в цілому. Важливо реалізувати саме цілісний підхід до екологічної освіти, а також забезпечити дотримання психолого-педагогічних принципів екологічної освіти та виховання. Безсумнівно, що в процесі навчання треба забезпечити не тільки набуття відповідних знань з екології та вміння обґрунтовувати свої світоглядні позиції у сфері екології, а й активне і повсякчасне використання їх у професійній діяльності, повсякденному житті та навіть, побуті.

У цьому зв'язку процес екологічної освіти повинен розумітися не тільки як процес засвоєння певної системи екологічних знань, умінь і компетенцій, що становлять інструментальну основу навчально-пізнавальної діяльності молоді, але і як процес розвитку ціннісних орієнтацій особистості, прийняття екологічних цінностей. Мета екологічної освіти досягається в єдності наступних завдань:

-освітніх – формування системи знань про екологічні проблеми сучасності та шляхи їх вирішення;

-виховних – формування мотивів, потреб і звичок екологічної діяльності;

-розвиваючих – розвиток системи інтелектуальних і практичних умінь з вивчення, оцінки стану і поліпшення навколишнього середовища.

Екологічна освіта розглядається як сукупність наступних компонентів: екологічні знання, екологічне мислення, екологічний світогляд, екологічна етика, екологічна культура. Кожному компоненту відповідає певний ступень екологічної освіти: від елементарних знань до глибокого усвідомлення. Розвиток вищої екологічної освіти повинен базуватися на комплексному збалансованому поєднанні природничого, технологічного, економічного, юридичного і соціокультурного підходів. Першочерговим завданням розвитку вищої екологічної освіти є розробка програм навчальних курсів з екології згідно з вимогами часу, міжнародними принципами, можливостями ВНЗ, потребами регіонів та відповідних стандартів.

Зміст навчання повинен сприяти подальшому розширенню і поглибленню екологічної культури особистості в процесі професійної підготовки фахівця, а складові змісту екологічної освіти у професійній освіті повинні мати інваріантний та варіативний компоненти. Перший має гуманітарно-світоглядну спрямованість і висвітлює стан сучасної науково-природничої картини світу з точки зору екології, головні етапи становлення екології, основні екологічні поняття й визначення, рівні організації і функціонування екологічних систем, значення екологічних систем, значення екологічної безпеки як складової загальної безпеки України, екологічне нормування впливу на природне середовище, міжнародну співпрацю у справі збереження та відновлення довкілля, екологічну культуру і мораль нової цивілізації. Інваріативний компонент має забезпечити обов'язковий мінімум змісту окремого курсу «Основи екології та охорона навколишнього середовища», який, на жаль, має дуже обмежену кількість годин на його вивчення. Другий, варіативний компонент повинен висвітлювати аспекти екології з професійним спрямуванням, тобто його зміст залежить від освітніх потреб та обставин. Така побудова змісту екологічної педагогіки й освіти у вищій школі враховує екологічні імперативи.

Одним із суб'єктивних факторів, які гальмують створення системи неперервної екологічної освіти, є те, що в практиці не завжди використовуються наявні для цього можливості. Хибною є позиція, відповідно до якої основне навантаження з екологічної освіти повинно відбуватися тільки в процесі викладання окремих дисциплін. Провідним є положення про те, що у досягненні головної мети екологічної освіти є інтеграція всіх навчальних предметів, бо в кожному з них закладено свій екологічний потенціал. [3]

Ефективність екологічної освіти визначається також особистою готовністю педагога до вирішення професійних задач та проблем, які виникають у реальному навчальному процесі. Професійна компетентність викладача екології повинна базуватись на синтезі екологічних, педагогічних та методичних знань. У процесі вивчення курсу «Основи екології та охорона навколишнього середовища» студентам доцільно працювати із додатковою науковою та науково-

популярною літературою з проблем екології, семінарські заняття можливо проводити у вигляді дискусій, після моделювання виробничих та практичних ситуації тощо. Теперешньому навчально-виховному процесу властиве переважання вербальних методів спілкування, недооцінка значення комунікативної взаємодії, відсутність цікавих форм організації навчальної діяльності тощо. Тому педагогічна практика потребує впровадження також ігрових методів, які покликані активізувати діяльність студентів. До ігрових методів навчання відносяться: ділові ігри, дидактичні ігри, ігри-змагання. Модифікаціями ділової гри можна вважати бліц-гру, гру-вправу, рольову, операційну, імітаційну ігри тощо. Необхідно активізувати участь студентів у різноманітній дослідно-експериментальній, природоохоронній діяльності, організовувати екологічні клуби, гуртки, екологічні табори, сформувати екологічні агітбригади.

Використання інтерактивних методів в процесі навчання професійних і спеціальних дисциплін з включенням екологічних знань, дозволяє вирішити задачу формування екологічного навчального середовища. Це дозволяє вирішити багато дидактичних та виховних задач: засвоєння екологічних знань, самостійний пошук проблеми та шляхи її вирішення, пробудження зацікавленості студентів до екологічних знань, формування екологічної освіченості, активної життєвої позиції, екологічної культури, вихід студентів на рівень свідомого відношення та особистої відповідальності за навколишнє середовище[4]. Тому інтерактивне навчання орієнтує на активне засвоєння учбового матеріалу, більш сутнісне його розуміння, розвиток навичок рішення комплексних соціально-екологічних завдань. Навчання через співпрацю, також сприяє розвитку здібності сприймати іншу точку зору та вирішувати конфлікти, що є дуже важливим для професійної діяльності моряків.

Екологія має суттєвий вплив на систему освіти сьогодення, вона повинна переорієнтувати кінцеві цілі освіти та трансформувати її зміст. Таким чином, єдина понятійна основа екологічних знань дозволяє концептуально поєднати розрізнені екологічні поняття і знання різних дисциплін, пов'язати єдиним підходом екологічні питання, усвідомити системні зв'язки, сформувати цілісне уявлення про навколишній світ як систему «природа – людина – суспільство». Результатом постає формування сучасного екологічного системно-вірогідного мислення, системи екологічних знань, введення екологічного імперативу у природокористування [5]. Розвиток екологічного мислення залежить від вивчення багатьох дисциплін, викладання яких засновано на принципах системності, взаємозалежності, інтеграції та єдності екологічних знань. Традиційна «реальна» модель освіти в морських ВНЗ орієнтована більше тільки на передачу спеціальних знань, по формату реалізації має авторитарний характер. Забезпечення процесів самореалізації та особистого росту студентів – є головні умови формування екологічного світогляду. Система професійної морської освіти повинна бути побудована таким чином, щоб в ракурсі певних етичних установок допомогти студентові сформувати навички поведінки і навчити передбачати наслідки своєї професійної діяльності для людини та біосфери. Ідея контекстного підходу в викладанні дисциплін гуманітарного циклу має важливе значення. Реалізація цієї форми складання навчального змісту робить можливим, по-перше, встановлення міждисциплінарних зв'язків, що сприяють формуванню цілісного уявлення про навколишній світ, а по-друге, підтверджується значення екологічної культури в структурі культури особистості студента як компонента професійної культури. Також, контекстний підхід реалізує можливість насичення спеціальних дисциплін екологічним змістом без порушення логіки викладу дисципліни «Основи екології та основи навколишнього середовища».

Висновки і пропозиції. Концепція екологічної освіти України як елемент концепції гармонійного розвитку держави набуває сьогодні ваги актуального і важливого державного документа. Державна політика в галузі екологічної освіти повинна базуватися на таких принципах: розповсюдження системи екологічної освіти і виховання на всі верстви населення з урахуванням індивідуальних інтересів, стимулів та особливостей соціальних, територіальних груп та професійних категорій; комплексності екологічної освіти і виховання; неперервності процесу екологічного навчання в системі освіти, в тому числі підвищення кваліфікації та перепідготовки[6]. Перелічені особливості вимагають розробок специфічного навчально-

методичного забезпечення екологічної освіти. Екологічна освіта, з одного боку, повинна бути самостійним елементом загальної системи освіти, а з іншого боку, виконує інтегративну роль у всій системі освіти. Створені програми повинні бути інтерактивними, цілісними, комплексними, адаптовані під особистісно-орієнтоване навчання. Отже, для формування екологічної освіти студентів морських навчальних закладів необхідно забезпечити дієвий механізм по введенню екологічних знань в учбовий процес, скоординувати зусилля різних курсів та кафедр, обмін інформацією, досвідом, методологічним та методичним забезпеченням, організацію виховного процесу. Сучасна екологічна освіта потребує поліпшити зміст навчальних програм, переглянути зміст і структуру освітньо-професійних програм та освітньо-кваліфікаційних характеристик майбутніх фахівців ОКР "Бакалавр", "Магістр", включивши до їх структури екологічний компонент, удосконалити підручники, збільшити випуск літератури екологічного профілю, навчальні посібники, методичні розробки, що відображають теоретичні й практичні основи екологічної освіченості й вихованості. Один із найважливіших факторів підвищення ефективності екологічної освіти є дослідницький характер навчання, тому в НМК треба передбачити організацію самостійної навчально-дослідницької роботи студентів. Поєднання теоретичних знань та практичних навичок по їх використанню можливе за умов активного впровадження нових форм та методів навчання, різних видів моделювання екологічних процесів чи ситуацій, проведення екскурсій на екологічні об'єкти. Формування екологічної компетентності студентів морських ВНЗ – складний системний процес, який передбачає набуття знань й умінь та їх трансформацію в компетенції, а також світоглядні, морально-ціннісні та інші аспекти розвитку особистості. На нашу думку, формуванню екологічної компетентності майбутнього моряка буде сприяти: екологізація змісту всіх дисциплін природничо-наукової, професійної та практичної підготовки, міждисциплінарні зв'язки у процесі професійної підготовки. Питання міждисциплінарних зв'язків включені в навчальний процес при формуванні екологічної компетентності. Це дає можливість випускнику застосовувати у професійній діяльності отриманні знання, які будуть направлені на збереження навколишнього середовища, оскільки це відповідає потребам сьогодення. У процесі викладання «Основ екології та охорони навколишнього середовища» морському ВНЗ викладач повинен брати до уваги специфіку предмета, дотримуватися стандарту, але може поряд із тим поширювати одні розділи програми та скорочувати інші, використовуючи різноманітні методики викладання. Доцільним буде налагодити між морськими навчальними закладами України, освітніми закладами Європи і США стійкі зв'язки та обмін досвідом, методологічними доробками щодо екологічної освіти й виховання, створити мережу інформаційних, методичних, тренінгових центрів, сумісних нових проектів, проведення науково-практичних конференцій з запрошенням до участі студентів.

Екологічне навчальне середовище – це системний комплекс дій, націлений на формування екологічної свідомості, навіть, світогляду. Сучасна екологічна освіта повинна бути націлена на майбутнє, на формування екологічної культури та грамотності, на створення умов для розвитку відповідальної особистості, яка має впевненість, що наслідки діяльності людини залежать від неї самої, від знань та умінь передбачити ці наслідки. Сучасні глобальні, національні та регіональні екологічні виклики потребують негайного поновлення цілей та задач екологічної освіти, а, як наслідок, та її очікуваних результатів. Перспективними напрямками подальших досліджень удосконалення, навіть, модернізації екологічної освіти майбутніх моряків є масштабна дослідна та науково-методична робота по уточненню змісту та форм екологічної освіти, а також розробка методичних питань формування екологічної компетентності студентів, з урахуванням міжнародних стандартів морської підготовки. Таким чином, створення екологічного освітнього середовища дозволить поліпшити не тільки якість професійної підготовки курсантів, але й підвищити ефективність розвитку сучасного морського ВНЗ, для якого збалансований, екологічнобезпечний (гармонійний) розвиток повинен бути базисною, вихідною ідеєю, методологічною основою екологічної освіти згідно з міжнародними вимогами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Концепція екологічної освіти України. Затверджена Рішенням Колегії МОН України № 13/6-19 від 20.12.01 // Міністерство освіти та науки України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua
2. Лук'янова Л. Б. Теорія і практика екологічної освіти у професійно-технічних навчальних закладах: дис. докт. пед. Наук: 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2006. – 465 с
3. Курняк Л. М. Екологічне виховання студентів ВНЗ/Л. М. Курняк, О.А. Курняк//Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна". - 2012. - № 5. - С. 109-114
4. Даниленкова В. А. Интерактивные методы обучения в экологической образовательной среде морского технического вуза//Молодой ученый. — 2015. — №2. — С. 510-513.
5. Андрущенко В. П. Екологічна політика і освіта: проблеми становлення / В. П. Андрущенко // Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю. – К.: Знання України, 2004. – С. 253–258.
6. Шляхи здійснення екологічної освіти і виховання: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusnauka.com>

Боринштейн Евгений Русланович – доктор философских, наук, профессор, заведующий кафедрой философии, социологии и менеджмента социокультурной деятельности Государственного учреждения «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К.Д.Ушинского»

УДК: 1/14 + 164 + 13 + 141.32

РОЛЬ ЛОГИСТИКИ В РАЗВИТИИ КРЕАТИВНОЙ ЛИЧНОСТИ: ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЕ ОСНОВАНИЯ НОМО GENIALIS

В статье анализируется значение логистики в развитии креативной личности. Рассматривается историко-философское и социально-философское понимание логистики. Изучая роль творческой и креативной личности в современном обществе, автор сопоставляет данные категории, презентует свое понимание креативности. Предлагается возможность выработки стратегии для Нового человека на фундаменте Номо Genialis.

Ключевые слова: логистика, философия логистики, система рекреации, экзистенциальная парадигма развития творческой личности, творческая личность, логистика творческой личности, креативная личность, креативность.

РОЛЬ ЛОГИСТИКИ У РОЗВИТКУ КРЕАТИВНОЇ ОСОБИСТОСТІ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ПІДВАЛИНИ НОМО GENIALIS

У статті аналізується значення логістики у розвитку креативної особистості. Розглядається історико-філософське та соціально-філософське розуміння логістики. Вивчаючи роль творчої та креативної особистості в сучасному суспільстві, автор зіставляє дані категорії, презентує своє розуміння креативності. Пропонується можливість вироблення стратегії для Нової людини на фундаменті Номо Genialis.

Ключові слова: логістика, філософія логістики, система рекреації, екзистенціальна

парадигма розвитку творчої особистості, творча особистість, логістика творчої особистості, креативна особистість, креативність.

THE ROLE OF LOGISTICS IN THE DEVELOPMENT OF A CREATIVE PERSONALITY: THE EXISTENTIAL GROUNDS OF HOMO GENIALIS

The article examines the significance of logistics in the development of a creative personality. Examines the historical-philosophical and socio-philosophical understanding of logistics. Studying the role of creativity and creative personality in modern society, the author compares these categories, presents his understanding of creativity. Offered the opportunity to develop a strategy for the New man on the Foundation of Homo Genialis.

Key words: *logistics, logistics philosophy, the system of recreation, existential paradigm is the development of creative personality, creative personality, logistics, creative personality, creative personality, creativity.*

Развитие мирового глобального пространства на современном этапе характеризуется интенсивными интеграционными процессами. Такие процессы проявляются не только в международных масштабах, но и на личностном, межгрупповом уровнях. Огромное значение имеют социальные связи человека и возможности личности и общества, связанные с наращиванием данных связей. Только творчески развитая личность, нацеленная на самореализацию, может эффективно развивать социальные связи, тем самым способствуя эволюции личности со стандартными приоритетами в креативную личность. И неоценимым партнером в этом процессе представляется нам логистика.

В Древней Греции под логистикой понималось искусство выполнения расчетов. Логистами назывались специальные государственные контролеры. Согласно записям Архимеда, в V веке до нашей эры, во время наивысшего расцвета и могущества Афин, во всей Древней Греции насчитывалось 10 логистов.

В Древнем Риме под логистикой уже понималось распределение продуктов. Византия ввела в понимание термина военную специфику, подразумевая под ним «тыл, снабжение войск». Позднее, в XVII – XVIII веках, термин «логистика» получил несколько иное толкование. Так, немецкий философ Готфрид Вильгельм Лейбниц называл логистикой математическую логику. За математической логикой этот термин был официально закреплен на философской конференции в Женеве в 1904 году. В Украине термин «логистика» стал использоваться совсем недавно в контексте его понимания как науки «о планировании, организации, управлении и регулировании движения материальных и информационных потоков в пространстве и времени от их первичного источника до конечного потребителя» [1].

Вообще необходимо отметить, что длительное время «логистика» считалась прикладной военной дисциплиной, и лишь сравнительно недавно ее стали связывать с экономическими процессами, или такими важными из них, как управление товарными, финансовыми и информационными потоками. Первыми, кто стал рассматривать логистику как важнейшую часть бизнеса, были американские ученые Пол Конверс и Питер Дракер. Они увидели в ней большие потенциальные возможности, определив их как «последний рубеж экономии» или как «неопознанный материк экономики». В 1955 году в Америке появились первые публикации, где были изложены теоретические основы логистики и возможности ее использования в экономике.

В 1974 году международное общество инженеров по вопросам снабжения определило логистику как искусство и науку менеджмента, техники и технологической деятельности, направленную на выполнение требований планирования, обеспечения и сохранения вспомогательных средств для поддержки целей, планов и операций.

Современное научное знание значительно расширило толкование логистики, подразумевая концептуальное осмысление термина в разных измерениях. Но мне представляется, что только философское измерение способно показать всю разнонаправленность применения логистики в современном трансформирующемся обществе. И одно из важных направлений логистики – системная деятельность человека, направленная на развитие его творческого потенциала, самореализацию.

Исходя из вышесказанного, логистика понимается мною как междисциплинарное научное направление, непосредственно связанное с поиском новых возможностей повышения эффективности различных систем деятельности человека.

При построении логистики системный подход находит свое выражение в объединении различных процессов социокультурной деятельности человека. Одновременно с этим следует понимать, что основной приоритет логистики – это приоритет потребителя. В реализации принципов логистики скрыты огромные потенциальные возможности повышения эффективности деятельности личности, социальной группы, общества в целом.

Предназначение логистики как системы раскрывается в сути ее пользы для общества. А полезность логистики определяется теми потерями, которые возникают, когда что-либо нужное отсутствует в нужном месте и в нужное время. Отсюда вытекает приоритетное значение планирования, но зачастую забывается о приоритетном значении системности. Логистика предоставляет возможность соединить эти приоритеты в единое целое.

При этом особое значение имеет философия логистики, которая направлена на разработку теоретических алгоритмов деятельности человека, сфокусированных на оптимизации затрат социокультурных и материальных ресурсов общества, совершенно не являющихся безграничными. А значит важно выработать и систему восполнения данных ресурсов.

Восполнение социокультурных ресурсов напрямую зависит от системы рекреации, существующей в обществе. Рекреация как система восстановления израсходованных физических и духовных сил человека, развитие и повышение уровня здоровья и работоспособности имеет первостепенное значение в современном мире. На рекреационных мотивах сегодня держится индустрия досуга, свободного времени, развлечений и туризма, что позволяет создавать новые рабочие места, так необходимые сегодня для украинского общества. Социокультурный потенциал рекреационной системы представляет собой наличие возможностей для удовлетворения социокультурных потребностей людей в рекреационных услугах.

С материальными ресурсами дело обстоит иначе. Здесь первостепенна экономическая составляющая, основывающаяся на качественном маркетинге.

Поэтому философия логистики должна ориентироваться на систему управления социокультурными и материальными ресурсами. Создание же такой системы, ее эффективность, зависят от того, насколько личности будут ориентироваться и способны заниматься творческой деятельностью, так как только творческий подход позволяет наиболее качественно преодолевать вызовы современного общества.

Следовательно, философия логистики – это наука системного управления деятельностью человека, социокультурными и материальными ресурсами общества, основанная на приоритетах творческой личности.

Философия логистики основывается на ряде парадигм (оснований). Я бы, прежде всего, выделил следующие: социокультурная, экономическая, аналитическая (представляет собой первоначальный классический подход к логистике как к теоретической науке, занимающейся проблемами управления материальными потоками в производстве и обращении. Примером концентрации исследований вокруг аналитической парадигмы являются американские университеты, где логистика и философия – основополагающие дисциплины), информационная, маркетинговая (модели, использующие эту парадигму, имеют целью описать и объяснить

отношения между логистической системой и возможностями фирмы в конкурентной борьбе), экзистенциальная парадигмы.

Экзистенциальная парадигма имеет огромное значение для развития творческой личности. Сегодня человек настаивает на значении своего автономного пространства, продолжая линию свободы как естественного состояния своего бытия. Осмысленность человеческого существования, проблема свободы, проблема любви, значение быта – эти и подобного рода проблемы встали перед человеком тотально. Сегодня человечество направляет огромные ресурсы, прилагает гигантские усилия для решения этих проблем. Сегодня они важны как никогда для мирового сообщества и для Украины. Поэтому роль нравственности или, как более принято говорить, роль морали сегодня является первостепенной.

Без существования нравственности сегодня невозможно существование человечества. Так, каждый офицер вермахта носил в своей сумке две книги Фридриха Ницше – «Воля к власти» и «Так говорил Заратустра». Они чувствовали себя *Übermensch*, сверхлюдьми. Но оказалось, что идеология Сверхчеловека абсурдна по своей сути. Она абсурдна вне высшей нравственности. И миллионы и миллионы людей были убиты абсолютно бессмысленно. Само присутствие концлагерей – это абсурдное уничтожение человеческой потенциальности. Так же, как и в Советском Союзе. Сверхлюди, бывшие революционеры, настоящие правители мира, без нравственности оказались чудовищами. Именно поэтому сегодня, когда Украина находится в состоянии войны с внешним агрессором, как никогда ощущается потребность возвращения идеалов нравственности и гуманизма в гуманитарные науки.

Сегодня многие организации на практике, как правило, пытаются одновременно использовать все вышеуказанные парадигмы. Однако в последние годы укоренилась и широко распространяется новая логистическая парадигма, которую большинство исследователей называют интегральной. Она учитывает: понимание механизмов развития в конкурентных возможностях; радикально изменившиеся информационные возможности, в частности информационно-компьютерных технологий, дающие возможность универсализации контроля и управления в различных сферах жизни общества; преобразование системы смысло-жизненных ориентаций на основе самореализации и свободы личности.

Данные парадигмы служат для понимания стратегии философии логистики как научной дисциплины, направленной на выработку концептуальных системных решений у человека, общества, государства. При этом решения могут быть: стратегического плана, когда на долгосрочную перспективу разрабатывается общее направление деятельности; тактического плана, при котором речь идет о среднесрочной перспективе деятельности, требующей детального осмысления современного развития человечества; операционного плана, заключающегося в краткосрочном моменте принятия решения сегодня, здесь и сейчас и требующего точного знания возможностей личности. Но тем-то и хороша философия логистики, что она показывает, как наиболее эффективно объединить эти решения.

Каждый из нас наделен способностями разрешать проблемы, однако людям, использующим творческий подход при решении проблем, свойственны определенные черты характера. Во-первых, они впитывают опыт окружающих, как губка. Они обладают громадным личным запасом: вещей, которые они прочитали, увидели или услышали, мест, в которых они бывали или работали, и людей, которых они знают.

Исследования показали, что творческие люди стремятся к независимости, самодостаточности, самодисциплине, настойчивости, самоутверждению, в большой степени толерантны к неопределенности. Они идут на риск и обладают мощным «эго». Другими словами, они руководствуются внутренним импульсом. Им нет дела до стандартов и мнений, их мало интересуют межличностные взаимоотношения. Творческие люди обычно обладают врожденным скептицизмом и очень острым умом. Они активны, наблюдательны и исполнительны, делают выводы скорее с помощью интуиции, чем логики. Они обладают легкостью, которая позволяет им

находить новые ассоциации.

Поэтому сегодня первостепенным мне представляется развитие и формирование творческой личности.

Творчество – это деятельность, которая приводит к созданию новых неповторимых материальных и духовных ценностей. Уникальность творческой деятельности состоит в том, что человек отображает в ней свою личность. Утвердилось мнение, что людей, способных к творческой деятельности, называют творческими личностями. Что, с моей точки зрения, неверно. Потенциально все люди являются творческой личностью. Важно только суметь развить в человеке творческое начало.

Творческая личность – это личность, которая создает принципиально новые продукты в результате своей деятельности. Задача нашей школы – не только помочь личности развиваться в созидательном плане, что будет продолжением усилий средней школы, но и предложить личности возможности самореализации ее творческих усилий, а также показать вариации организации социальных связей между различными субъектами деятельности. Поэтому логистика творческой личности представляет собой знание, направленное на развитие творческого потенциала личности и на обеспечение комплексного координирования управления творческими ресурсами общества.

Перспективы современного человека благодаря логистике творческой личности неизмеримо выше, чем у прошлых поколений, поэтому я и считаю основной задачей современного образования – проложить путь к HOMO GENIALIS. В чем должна заключаться основа направленности образования на HOMO GENIALIS?

1. Быстрота решения проблемы позволяет не только сократить время, но и эффективнее найти правильный путь. Не бойтесь ошибиться, никто не убьет за ошибку, а если найдете правильное решение, получите заслуженную награду.

2. Большая возможность выражать гениальные качества в мире максимальной свободы. Какие качества? Интеллект, дар, способности, культура, фантазии.

3. Планирование.

4. Техника решения задач.

5. Желание отстаивать свое мнение (способность была и у предыдущих поколений).

6. Толерантность.

Перспективы современного человека заключаются в безграничности мирового пространства. Попробуйте помечтать и развить эту тематику. Развитие творческой личности позволяет создать огромное количество комбинаций решения задач и выбрать из них максимально полезные для человечества.

Творческая личность в своем максимуме развития достигает воплощения в изобретениях, приносящих пользу Человечеству, благодаря которым общество оценивает ее (личность – Е. Р.) как гения.

Понятие «гениальность» произошло от латинского термина “genius” – «гений». Под гением понимается «высшая степень творческой одаренности, которая проявляется как оригинальная способность понимания (интуиция), соединения различных элементов (фантазия), творческого формирования и изображения, а также человек, обладающий этой одаренностью» [4]. В гениальности общество подчеркивает сверхспособности личности. Гениальность является свободно используемым термином, применяемым при подчеркивании уровня интеллектуального или творческого развития индивида. Человека, обладающего сверхспособностями такого типа, называют гением. Но, если «гений» – это сугубо индивидуальный и уникальный сплав рождения и воспитания, то «гениальность» уже является социальным феноменом, на который большое

влияние оказывает социальная среда. По-моему мнению, при анализе гениальности необходимо учитывать большое значение не только социальной, но и культурной среды, их взаимовлияние на развитие этого феномена в каждой конкретной личности.

Общеизвестно, что гениальность – прежде всего индивидуальная особенность конкретной личности. Гениальными считают людей, у которых присутствуют природные, культурные и социальные основания и, что не менее важно, которые сделали что-либо необычное, принесшее духовную или материальную сверхпользу обществу. Причем это необычное практически невозможно повторить.

Как мне кажется, гениальность полностью может проявиться только в творчески развитой личности. При этом жизненно важно именно обществу стремиться к проявлениям гениальности в среде себе подобных, так как только в таком случае возможно максимальное развитие творческой личности с ее позитивными характеристиками для общества.

Основываясь на вышесказанном, я бы выделил следующие характеристики творческой личности:

1. Быстрота – способность высказывать максимальное количество идей (в данном случае важно не их качество, а их количество).
2. Оригинальность – способность порождать новые нестандартные идеи (это может проявляться в ответах, решениях, несопадающих с обще-принятыми).
3. Законченность – способность совершенствовать свой "продукт" или придавать ему законченный вид.
4. Способность видеть проблему там, где её не видят другие.
5. Способность сворачивать мыслительные операции, заменяя несколько понятий одним и используя всё более ёмкие в информационном отношении символы.
6. Способность применить навыки, приобретённые при решении одной задачи к решению другой.
7. Способность воспринимать действительность целиком, не дробя её на части.
8. Способность легко ассоциировать отдалённые понятия.
9. Способность памяти выдавать нужную информацию в нужную минуту.
10. Гибкость мышления.
11. Способность выбирать одну из альтернатив решения проблемы до её проверки.
12. Способность включать вновь воспринятые сведения в уже имеющиеся системы знаний.

В то же время в современных условиях большое внимание уделяется креативной личности. Именно креативная личность становится особенно востребованной обществом, поскольку трансформации, произошедшие в социокультурной, социоэкономической, социопсихологической жизни в последние десятилетия, требуют от человека качеств, позволяющих инновационно подходить к любым жизненным изменениям и адекватно реагировать на них. Уверенность в своем решении, вопреки возникающим трудностям, умение брать на себя ответственность за нестандартную позицию, мнения, содействующие решению проблемы – необходимые качества, которыми должен обладать будущий специалист, способный к конкуренции в современном быстроменяющемся мире. Уникальность каждого человека не вызывает сомнений, однако проявить себя, выразить свою эксклюзивность является проблемой для большинства людей. Креативность личности позволяет не только эффективно реализовать жизненный потенциал человека, но и найти свое место в жизни.

Категория «креативность» в современной социокультурной ситуации представляется как воплощение творческой человеческой мысли в традиционных сферах жизнедеятельности, но

нетрадиционными способами и в необычной форме. Секрет креативного способа мысли заключается в самой методологии создания ценностей, которая, будучи по своей сути инновационной, находится за пределами существующих технологий, общепринятых норм и правил. Отметим, что современные ученые подчеркивают разницу между результатом решения проблемы креативным путем и креативными действиями, которые определяют методологию решения проблемы. С их точки зрения, результат креативного подхода понятен, традиционен, оценивается легко и быстро. А способ достижения этого результата – нетрадиционен, и именно в этом и заключается его эффективность [5, с. 5].

Но, следует подчеркнуть не психологические, а социально-философские, экзистенциальные основания креативности и креативной личности, предоставляющие возможности выработать стратегию развития *Homo Genialis*.

Я бы подчеркнул, что креативность – это способность Человека создать нечто инновационно новое или решить проблему инновационно новым способом, основываясь на: своих высоких интеллектуальных способностях, интуиции своего таланта, парадоксальности мышления; готовности к продуцированию принципиально новых идей; дивергентности самого принципа познания мира.

Отсюда, креативная личность представляет собой личность, обладающую способностями к созданию принципиально новых форм познания и решения проблем посредством овладения обучающими технологиями (вот оно огромное значение высшего образования, которое в современном украинском обществе пытаются нивелировать!!!), отличающуюся новаторскими методами рождения инновационных востребованных идей, способную воплотить в жизнь идею, не имеющую стандартизированной методологии решения, стремящуюся к дивергентному познанию ноосферы.

Признаки креативной личности: постоянная потребность в свободе, интеллект, активность, созидательность, эстетичность, вдохновение; стремление к постоянному познанию (познающий субъект – по И.Канту), направленность на инновацию, исследование новых вещей, возможность оригинального видения ситуации, способность к позитивной синектике (совмещению разнородных элементов для более удачного решения трудноразрешимой проблемы).

Только креативная личность, применяющая логистический аппарат при решении проблемы, только личность, способная создать прецеденты в познании, может изменить мир!

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Бакаєв О. О. Теоретичні засади логістики / О. О. Бакаєв, О. П. Кутах, Л. А. Пономаренко – К.: Київський університет економіки і технологій транспорту, 2003. – Т. 1. – 430 с.
2. Кант И. Изречения / [сост. и науч. ред. В. Н. Брюшинкин]. – Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2010. – 91 с.
3. Логистика: учеб. Пособие / [под общ. ред. М. А. Чернышева]. – Р.н/Д: Феникс, 2009. – 459 с.
4. Галактический колледж [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.galactic.org.ua/clovo/p-g7.htm>.
5. Шишова Н. В. Креативные технологии в рекламе и связях с общественностью: монография / Н. В. Шишова, Л. А. Александрова. – Ростов н/Д.: Издательский центр ДГТУ, 2010. – 128 с.

Ванюшина Олена Фелісівна – кандидат філософських наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

УДК 004.1:37.091

КОМУНІКАТИВНІ ПРАКТИКИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

В статті розглядаються складові процесу комунікації та особливості його функціонування в освітній сфері, аналізуються різноманітні комунікативні практики в педагогічних системах починаючи зі Стародавньої Греції до нашого часу. Прослідковується залежність певної комунікативної практики від цілей призначення навчання як такого та від політичного режиму та соціального контексту, в якому освіта функціонує. Орієнтуючись на Національну доктрину розвитку освіти в Україні, наголошується не тільки на важливості широкого використання сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій, а також на необхідності обрання стратегій викладання, спираючись на специфіку аудиторії та використанні адекватних комунікативних інструментів.

Ключові слова: освіта, комунікація, зворотній зв'язок, комунікативні практики, стигматизація.

КОММУНИКАТИВНЫЕ ПРАКТИКИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье рассматриваются составляющие процесса коммуникации и особенности его функционирования в образовательной сфере, анализируются различные коммуникативные практики в педагогических системах начиная с Древней Греции и до наших дней. Прослеживается зависимость определенной коммуникативной практики от целей образования, от политического режима и социального контекста, в котором образование существует. Ориентируясь на Национальную доктрину развития образования в Украине, обращается внимание не только на важность широкого использования современных информационно-компьютерных технологий, а так же на необходимости выбора стратегии преподавания, с учетом специфики аудитории и использовании адекватных коммуникативных инструментов.

Ключевые слова: образование, коммуникация, обратная связь, коммуникативные практики, стигматизация.

COMMUNICATIVE PRACTICES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

This article describes a pressing issue, within frames of modernization of national educational system, of adequate use of communicative practices.

Modern global information society sets new tasks for education and they can be fulfilled if fundamentally new informational and communicational environment for its existence is being created. Objective of this work is comparative analysis of historical communicative practices involved in education and as well identification of relationship between perception of purpose of education and changing of communicative tools. This article begins with review of basic concept of "communication" and models of its functioning. Major attention is paid to verbal communication as traditional basis for teaching process, at the same time it is underlined the importance of correctly chosen manner of speaking which is based on main aspects of student audience: age, intellectual level, specialization. This affects possibility and quality of feedback being a result of adequately decoded transmitted information.

Key words: education, communication, feedback, communicative practices, stigmatization.

Освіта в сьогоднішньому світі є одним з найважливіших агентів соціалізації особистості. Через освіту і завдяки освіті людина отримує необхідні знання, формує світогляд і життєву позицію. Сучасне глобальне інформаційне суспільство ставить перед освітою нові завдання, реалізація котрих можлива за умов розбудови принципово нового інформаційно-комунікативного середовища її функціонування. Реформування сучасної освіти фактично означає її інформаційне «перезавантаження» з орієнтацією на певні соціокультурні детермінанти – політичні, економічні чинники та розвиток технічних засобів. Нові інформаційні технології мають бути задіяними в практиці освітньої комунікації. Тому, на наш погляд, ретроспективний аналіз різноманітних комунікативних практик в історичних освітніх системах, є надзвичайно **актуальним**.

Слід зазначити, інформатизація як суттєва особливість сучасної освіти досить ґрунтовно розглядалася і західними (Хабермас, Деріда, Хампль, Ріддінгс...), і російськими (І. Баєва, В. Іноземцев, В. Коган, Н. Кузнецов...), і вітчизняними авторами (В. Андрущенко, М. Жолдак, В. Лях, Г. Москалик, С. Максименко та іншими). Проте саме вибір відповідної комунікативної практики адаптованої під конкретних суб'єктів освітнього процесу в контексті інформаційного простору потребує додаткових розробок.

Отже, **метою** даної роботи є порівняльний аналіз історичних комунікативних практик, що були задіяними в освіті, а також виявлення залежності між розумінням призначення освіти та змінами комунікативного інструментарію.

Освіта як процес є, насамперед, процесом комунікації, що забезпечує передачу, отримання та закріплення існуючих у суспільстві знань та їх інтерпретацію на всіх рівнях суспільної взаємодії. Отже, почнемо з базового поняття «комунікація». Термін «комунікація» походить від латинського слова communication, що означає – поєднувати, робити спільним. В контексті спілкування (комунікативна сторона спілкування) має сенс як донесення інформації до адресата. *Перша*, так звана лінійна модель комунікації, складається з п'яти елементів: відправник – кодування переказу – знак – декодування – адресат. Вона цілком запозичена з теорії кібернетичної інформації. Спочатку відправник має закодувати інформацію, що і пов'язано з вибором засобу спілкування. Наступним етапом – є вибір знаку, за допомогою якого інформація і буде передана. Тут мова може йти про радіотелевізійну техніку, що використовує окремий вид сигналу (акустичний, іконографічний або їх сполучення). Закодована інформація потрапляє до адресата, котрий його декодує, а потім сприймає зміст. В даній моделі мова не йде про зворотній зв'язок. *Друга* модель пов'язана з так званим зворотнім зв'язком. Вона є більш досконалою, оскільки забезпечує циркуляцію інформації. Тобто створюється така ситуація, коли зміст переказу закодовано, відправлено, а потім осмислено. І адресат може повідомити відправника про те, що його інформація отримана та зрозуміла. Зворотній зв'язок вказує на повний цикл комунікації, а не на тільки передачу інформації (рух в одному напрямку). Дану модель графічно можна було б зобразити у вигляді кола.

Цілком зрозуміло, для того, щоб інформація була сприйнята і при цьому адекватно сприйнята, щоб можна було сподіватися на зворотній зв'язок, інформація має бути зрозумілою для адресата. Отже, передаватися в зрозумілій адресатом знаковій системі (не тільки рідною мовою, але й мовою адаптованою під конкретну аудиторію).

Звичайно, викладаючи наукову дисципліну (переважаюче значення в якій має саме вербальна комунікація), педагог використовує специфічну термінологію, що і є мовою конкретної дисципліни. Проте, слід зауважити, що освіта та наука – поняття нетотожні. В науці учасники комунікаційного процесу є рівними, чи приблизно рівними, за ступенем обізнаності. В умовах взаємовідносин «викладач-студент», учасники нерівні. На скільки вони є нерівними залежить від багатьох факторів. У студентів це, в першу чергу, курс та спеціалізації (мається на увазі, чи є дисципліна для студентів профільною, чи належить до загально-гуманітарного циклу). Підсилює нерівність також вік викладача і його соціальна роль, що впливає з його статусу, ну і звичайно ж

рівень знань. Отже, кожній аудиторії відповідає свій рівень складності в користуванні термінами. Мова освіти повинна представляти собою полегшений варіант мови науки.

Правильно підібрана мова викладання робить зрозумілим предмет для більшості студентів, а не тільки для окремих розумників. Наслідком є викликаний інтерес, що безпосередньо пов'язаний з розумінням. Є інтерес – когнітивний процес засвоєння знань доповнюється емоційною складовою, що робить здобуті знання не абстрактними, а особистісно рідними. В такому разі знання краще і довше зберігаються не в архівах мозку, а в актуальній пам'яті, оскільки відразу займають своє місце в системі знань конкретного студента.

Історія взаємовідносин «викладач – студент» має давні традиції. Першими видатними вчителями, які відкрили для нас світ педагогіки, були греки, в першу чергу, Сократ. Існує навіть метод Сократа, який заснований на діалозі (дискусії), метою якої є пошук істини. Метод елімінування гіпотез мав за мету спрямувати учнів (співбесідників) на самопізнання, завдяки чому і можна було досягти істини. Проте, даний медом складався з двох частин – і етапу «маєвтика» або «народження істини» завжди передував так званий етап – фільтр «іронія», завданням якого було «присмирити самовпевненість співбесідника, що вважав себе знаючим, і довести йому, що він не тільки нічого не знає, але й залишається невігласом, хоча і не підозрює цього». Яким же чином вдається Сократу вивести своїх учнів на рівень повного самознищення? Звичайно, методом своїх знаменитих діалогів. Іронія Сократа (це насмішка над тими, хто «багато знає») є в його системі основним інструментом. Завчасно продумані питання, що виявляли протиріччя в судженнях та заплутували учнів, потім – поступовий перехід на новий рівень абстрагування і доповнення його більш складним термінологічним апаратом. До того ж, проста зрозуміла мова викладення думок викликала в нього гнів. Він вважав, що це є «акт образи величності філософії!».

В Середні віки (V – XII віки) освітня система докорінно змінилася порівняно з античною епохою. Це пояснювалося і новими формами державності, а також трансформацією культури на основі проникнення релігійної ідеології християнства. Для педагогіки раннього Середньовіччя характерним було домінування авторитарності викладача та старанності учня. Методи навчання засновувалися на зазубрюванні незрозумілих текстів та на розвитку механічної пам'яті. Найрозповсюдженішим методом навчання був катехізичний метод, що заснований на чергуванні питань та відповідей, за допомогою якого вчитель впроваджував абстрактні знання, що мали бути обов'язково запам'ятованими, а не зрозумілими. Наприклад: питання «що таке місяць?» – відповідь «око ночі, роздавач роси, пророк бурь...»; питання «що таке осінь?» – відповідь «річна житниця».....

На нашу думку, цікавою може бути аналогія з радянською педагогікою 40 -50 років ХХ століття. В системі авторитарного середовища, яким було радянське суспільство, внутрішня логіка розвитку освіти, значною мірою визначалася зовнішніми чинниками (політичними та ідеологічними). Освітня сфера України винятком не була. В цілому тоді домінувала репресивно - монологічна модель комунікації (в педагогічній літературі, в офіційній освітній документації такі терміни як «комунікація» та «діалог» майже не згадуються); безальтернативність в підходах, авторитаризм і, відповідно, репресії (якщо не фізичні, то принаймні, психологічні та комунікативні).

В XII – XIII століттях в західно-європейській педагогіці починають відбуватися значні зрушення, що цілком вписувалися в загальну динаміку змін Західної цивілізації. На тлі релігійного та педагогічного фанатизму з'являються мислителі – передвісники епохи Відродження – Фома Аквінський, Гуго Сен-Вікторський, Вінсент де Бове та інші. Усвідомлюється необхідність доповнити релігію філософією. Отже, не вірити сліпо, сумніватися і намагатися зрозуміти.[6]

Важливою віхою в розвитку педагогіки стала поява перших університетів. Вони створювалися з ініціативи вчених та міської влади. Навчалися в університетах від десяти років, тому, як правило

вчитися йшли за покликанням (представники знаті навчалися за індивідуальними програмами). Середньовічні університети мали наднаціональний та демократичний характер – студентами могли бути особи різного віку та різних соціальних верств. Основними методами навчання були лекції та диспути. Студенти поводили себе вільно і в тому разі, якщо матеріал був не зрозумілим або нецікаво викладеним, нерідко переривали лектора криками та свистом. Що цікаво, якщо матеріал був дійсно складний, лектори вдавалися до театралізованих дійств, з метою полегшення розуміння.

Слід відмітити, що не дивлячись на всю закладену базову демократичність, університети поступово інституціоналізуються, перетворюючись з виключно освітніх закладів в «храм науки». Економічні та соціально-політичні перетворення здійснювали безпосередній вплив на розвиток освітньої системи, на її суттєве реформування і, в першу чергу, це стосувалося цілеспрямованого навчання.

Проте, ідеологія Просвітництва не була одноманітною і це призвело до створення кількох автономних освітніх систем, в межах становлення та розвитку яких формуються специфічні дидактичні стилі. *З одного боку*, традиційний характер навчання, який був теоретично закріплений та опробований в попередніх історичних епохах Середньовіччя та Відродження, отримав свій подальший розвиток: ставлення до учня (дитини) як до активного учасника учбового процесу; формування нових освітніх програм та навчальних технологій, що будувалися з урахуванням специфіки дитячого сприйняття інформації викладеного матеріалу. Поступово змінюються соціальні орієнтири системи освіти і вона починає сприйматися як громадянський обов'язок. Це торкається, тою чи іншою мірою, всіх верств населення. З'являються школи для дівчат. Зароджуються основи педагогічної освіти (існувала потреба в спеціально навченому педагогічному персоналі для різноманітних типів учбових закладів). З'являються учбові посібники. *З другого боку*, оформлюється специфічний освітній дискурс, що і є університетом – фабрикою просвітителів. Студенти університетів отримують новий соціальний статус – з вільних слухачів – схоластів вони перетворюються на майбутніх учених. Шиллер писав, що вони «емансіповані своїм розумом», вони «здатні до рефлексій світу детермінацій, звільнені від буденного, перетворюються в чисту точку свідомості». А носії чистого розуму просто зобов'язані житисвітом абстракцій, комунікуючи в межах заданого наукою тезаурусу. Відповідно, абсолютно змінюється педагогічний вектор з демократичних відкритих взаємовідносин «викладач – студент» на авторитарні та монологічні.

Саме в цей час, в надрах самого дискурсу, формуються різноманітні стильові стратегії викладання. З'являються фундаментальні праці-роздуми про роль університетів та їх призначення. В якості прикладів можна навести такі роботи: Шеллінг «Лекції про метод академічного навчання», Кант «Критика здатності суджень», Ніцше «Лекції про майбуття наших освітніх закладів та Хайдеггер «Ректорська промова». Дискусії тривають і по сьогодні – кого ми бачимо в якості випускника – ученого-ерудита; вузькопрофільного фахівця, носія «культурної компетентності» (автор концепції М. Хірш, де культурна компетенція дається освітою, механічним збиранням необхідних фактів, набором даних, що дозволяють виконати стандартні тести на культурну ідентичність) або громадянина (згідно Шлейермахера, держава розуму має забезпечити освіту людства, проте закласти фундамент такої держави може лише освічене людство) [8]. Свої погляди з цього приводу висловлювали Г. Хампль «Провина та завдання університету», В. Курінний «Дискусія про університет», Ж. Дерріда «Університет очима його вихованців», Б. Ріддінгс «Університет в руїнах» та інші. Проте, питання так і залишається відкритим.

Адже, комунікативні стилі формуються залежно від поставлених цілей. Педагоги, соціологи, психологи вивчають різноманітні складові учбового процесу, що впливають на якість засвоєння нової інформації, котра з часом трансформується в знання. В цьому плані цікавою є концепція «фонових практик» Гарфінкеля [4]. Вивчаючи фонові практики, що притаманні процесу навчання, він виокремлює такі етапи засвоєння нових знань:

1) не дивлячись на факт «незрозумілості» багатьох слів (нових термінів) між учасниками зберігається достатнє розуміння предмету розмови, при цьому переважна більшість сенсів декодується завдяки контексту;

2) комунікатори зберігають правильне розуміння тексту, завдяки його послідовному викладенню в часі (адекватність розуміння досягається завдяки інтерпретативним зусиллям).

Цілком очевидний той факт, що для адекватного осмислення нової інформації, комунікація має бути розгорнутою. Інакше буде спостерігатися невизначеність та розгубленість аудиторії. Гафінкель проводив спостереження – експерименти в яких брали участь як студенти так і викладачі, в результаті яких було виявлено декілька відмінностей в стилях викладання та реакцій на них.

Лектор, що використовував складні термінологічні конструкції як «загальновідомі» без жодних роз'яснень поширюючи «презумпцію самоочевидності», викликав реакцію повного оціпеніння. І наприкінці лекції, спонукаючи аудиторію до запитань, лектор стикається з повною тишею або з поодинокими репліками на кшталт «все зрозуміло». В іншому випадку, лектор, подаючи матеріал через ввідні поняття та супроводжуючи текст багатьма прикладами, обов'язково викликав зворотню реакцію саме завдяки доступності. Слід відмітити, що студенти на таких заняттях почуваються впевнено і можуть навіть висловити незгоду з викладачем.

Розуміння інформації, що надсилає викладач (відправник) неабияк впливає на самооцінку студента (адресата). В разі неправильно підбраної мови як засобу комунікації і нерозуміння, або часткового нерозуміння студентом викладача, разом з відсутністю інтересу, формується занижена самооцінка, впевненість і тому, що зрозуміти предмет можуть лише обрані. Це стигматизує студента. Коли ж мова правильно підбрана – формується адекватна самооцінка і впевненість у власних силах. Отже, таким чином, створюється, користуючись термінологією І. Баєвої, «психологічно безпечне освітнє середовище» під яким розуміється «середовище взаємодії, що базується на гуманістичних принципах, є вільним від прояву психологічного насильства, має референтне значення для її учасників і виявляється в емоційно-особистісних і комунікативних характеристиках її суб'єктів» [2].

Історія знає чимало прикладів, коли видатні вчені не могли встановити контакт зі студентською аудиторією. Візьмемо, к приміру, постаті Гарольда Інніса та Маршала Мак-Люена. Ідеї першого залишилися непоміченими, а другого розійшлися світом. Хоча, найвідоміша робота М. Мак-Люена «Галактика Гуттенберга» на думку самого автора була не більше ніж роз'яснювальна зноска до робіт Інніса. Проте в 60-х роках минулого століття її читали всі – від фахівців з теорії комунікацій до обивателів, які претендували на інтелектуальність. В. Бакстон вважає, що така ситуація пов'язана виключно з різним ступенем доступності їх текстів і з різними комунікативними практиками, що стояли за цими підходами[9].

Отже, правильний підбір мови і використання її в освітньому процесі є надзвичайно важливим, але не єдиним комунікативним засобом. Національна доктрина розвитку освіти в Україні передбачає широке використання різноманітних сучасних інформаційно-комунікативних технологій. Глобальне впровадження інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ) у всі сфери діяльності, формування нових комунікацій та високоавтоматизованого інформаційного середовища стало не тільки початком перетворення традиційної системи освіти, в основі якої лежить мовленева комунікація, а й кроком до формування інформаційного суспільства.

Впровадження ІКТ в освітній процес, по-перше, є адаптацією людини до життя в інформаційному суспільстві; по-друге, прискорює процес передавання знань; по-третє, робить можливим і зручним самотійний процес набуття знань; по-четверте, відкривають можливості впровадження абсолютно нових методів викладання і навчання. ІКТ значно розширює можливості традиційної мовленевої комунікації, суб'єктами котрої є викладач та студенти. Задіюються різні органи почуттів, що покращує процес розуміння і запам'ятовування. Відкриваються можливості для впровадження в освітній процес абсолютно нових форм роботи

(написання кейсів, презентації, ситуативно – рольові вправи, моделювання процесів і явищ, проведення освітніх телеконференцій...) можливість дистанційного навчання, в якому комунікація «викладач – студент» здійснюється за допомогою ІКТ, а також побудова зручної системи контролю та перевірки знань за допомогою тестових програм, що не обтяжена суб'єктивним фактором.

Отже, комунікативні практики надзвичайно різноманітні. Задача викладача, враховуючи поставлену мету, оцінивши належним чином інтелектуальний, культурний, віковий та професійно - орієнтаційний статус аудиторії, підібрати відповідну стратегію викладання з використанням адекватних комунікативних інструментів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адаменко О. В. Українська педагогічна думка в другій половині ХХ століття: монографія/ О. В. Адаменко. – Луганськ: Альма-Матер, 2005. -704с.
2. Баева И. А. Психологическая безопасность в образовании/ И. А Баева. – СПб.: изд-во «Союз», 2002. -271с.
3. Биков В. Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти: монографія / В. Ю. Биков. – К.: Атіка, 2009. -684с.
4. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии/ Г. Гарфинкель; пер.сангл. З.Замчука (и др.). – СПб.: Питер, 2007, -336с.
5. Гофрон А. Філософсько-комунікативні аспекти освіти //Філософія освіти, 2006, №1, с.43-53.
6. История образования и педагогической мысли// Международная академия развития образования и педагогических наук. – М.: Центрполиграф, 2015, -438с.
7. Москалик Г. Комунікаційна природа освіти// Освіта регіону, 2013, №4, с. 72-78.
8. Риддингс Б. Университет в руинах – все для студента/ пер.сангл.А. Корбута. – М.: Изд-во Гос.ун-та Высшей школы экономики, 2010. – 304с.
9. Buxton W., Bardini T. TracingInnisandMcLuhan// Canadianjournalofcommunication – 2012 Vol 37 №4

Ільїна Галина Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПЛЮРАЛЬНІСТЬ МЕТАФОРИ В ПІЗНАННІ ІСТИНИ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

У статті аналізується проблема «візуалізації», яка займає важливе місце в сучасному філософському і соціокультурному пізнанні. Автор зосереджує увагу на метафоризації, яка в множинності своїх форм реалізує програми концептуалізації знання.

Ключові слова: візуальний, розум, пізнання, метафора світла, метафора сліпоты, метафора дзеркала.

ПЛЮРАЛЬНОСТЬ МЕТАФОРЫ В ПОЗНАНИИ ИСТИНЫ: ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

В статье анализируется проблема «визуализации», которая занимает важное место в современном философском и социокультурном познании. Автор сосредоточивает внимание на метафоризации, которая в множественности своих форм реализует программы концептуализации знания.

Ключевые слова: визуальный, ум, знания, метафора света, метафора слепоты, метафора зеркала.

PLURALITY OF METAPHORS IN KNOWLEDGE OF TRUTH, HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS

The article analyses the problem of “visualization” that takes an important place in modern philosophical and social knowledge. The author emphasizes a metaphorization that realizes the programs of conceptualization of knowledge in different forms.

Keywords: *visual, mind, metaphor of light, metaphor of blindness, metaphor of mirror.*

Постановка проблеми. Сучасні філософські дискурси в прагненні освоїти методи пізнання світу зосереджують увагу на проблемі «візуалізації». В її контексті набуває актуальності проблема «метафори», яка виступає важливим засобом не лише художньо-естетичного, але й наукового та філософського пізнання. У процесі дослідження розроблено ряд важливих метафор. Метафоризація є засобом виразності, який відіграє важливу роль у процесі мислення і освоєння дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню ролі метафори в науковому пізнанні і філософському осмисленні реальності присвячена достатня кількість публікацій і теоретичних розробок. Серед них важливе місце належить роботам Дж. Лакоффа, М. Джонсона, Дж. Портера, Д. Коена, В. Мітчела та ін., в яких надана панорама значення метафор у концептуалізації «візуального» підходу в філософії. Разом із тим, потребує більш поглибленого аналізу візуалізація пізнання в плюральності метафор.

Мета статті полягає в дослідженні «метафори світла», «метафори сліпоти» і «метафори дзеркала», які розкривають можливості візуального пізнання і мислення.

Основна частина. Поняття «світла» відіграло важливу роль у процесах філософського мислення та світобачення. Ще для мислителів античності світло виступало джерелом життя, яке народжувалося з хаосу й з якого виникав Космос. У стародавніх греків світло представлене Аполлонівським началом, оскільки Аполлон символізує гармонію, знання, мистецтво, і як результат – світло істини. У «Народженні трагедії» Ф. Ніцше приділяє значну увагу Аполлонові як богові світла [2]. Одночасно світло асоціюється з вогнем, який є одним із першопочатків буття: у Геракліта вогонь (Логос) – це архе. У стоїків і піфагорійців ідея дуалізму світла і темряви є визначальною для їх філософії. На думку Парменіда, світло так пов'язане із темрявою, як буття пов'язане із небуттям.

Світло в концепціях філософів Еллади уособлювалося у різних виглядах. Це – «образ сонця» (Платон) як образ ясності мислення. Світло є Благо та Істина. Водночас ідея Блага осяє уможлидний світ так само, як сонце освітлює чуттєвий світ. Як метафора, світло має найчастіше епістемологічний сенс – воно асоціюється з розумом і знанням, і протиставляється незнанню, невігластву, неосвіченості – «темряві».

Від «метафори світла» до «метафізики світла» філософія переходить у добу пізньої античності. Безпосередньо фізика світла відіграє важливу роль у розвитку філософської думки у зв'язку із дослідженнями можливостей людського ока сприймати світло та його епістемологічних наслідків.

Метафізику світла в пізній античності вперше започатковує Плотін, який говорить про світло як «нефізичну субстанцію». Основа філософії Плотіна – Єдине, з якого еманується нематеріальне світло. Воно поширюється довкола і стає все більш тьмяним, доки не перетворюється на темряву, яка є матерією. З «Єдиного» також виникає «Нус» (розум), який знає все у «вічному теперішньому». Від Нусу еманує «світова душа», з останньої еманують людські душі, і, зрештою, матеріальні сутності [4]. Августин Блаженний називає «Світлом» Христа, оскільки він освітлює кожну людину. У свою чергу людина може повернутися до Світла або відвернутися від нього. На подібних онтологічних передумовах Августин будує свою «теорію осяяння», яка мала вагомий вплив на середньовічну філософію і теологію [4]. У схоластичній філософії слід виокремити дослідження Роберта Гроссетеста, який також розробляє метафізику світла. Для нього Бог є «Вічне Світло» і «Зразкова форма» усіх речей. Він створив «першу форму» і «першу матерію».

Перша форма є точкою світла, яка за своєю природою розділяє себе і стає тілесною формою матерії. У цьому процесі перша матерія розширюється у три просторові виміри скінченного всесвіту [4].

Проте всі зазначені вище теми є традиційними для філософії в її онтологічних та етичних контекстах. Разом із тим, важливе значення має епістемологічний вимір проблеми, який опредметнив себе у метафорах науки та в наукових дослідженнях світла. Це було обумовлено постановкою проблеми можливості людського ока бачити світло і механізми цього процесу. Зазначимо, що дослідження цієї проблеми здійснило продуктивний вплив на конструювання тематики наукового методу.

Від античності до пізнього Модерну проблема «оптики» зосереджувалася на проблемах «діоптрики» – дослідженнях того, як око людини сприймає промені світла. Стародавні греки вважали, що промені світла не потрапляють в очі, а випромінюються з очей – тому існувало уявлення про «зле око». Воно властиве і магічному мисленню сьогодення: людина зі «злими очима» може нанести реальну шкоду тим, на кого кидає погляд. Хоча в античній науці це пов'язувалося з властивостями променів світла, які випромінюються її очима. У добу Модерну це уявлення досліджував Й. Кеплер. Проблема сприйняття променів світла та властивостей людського ока, які дають можливість цього сприйняття, стала важливою темою розвідки у Р. Декарта. Фізична природа світла також є основною темою натурфілософії І. Ньютона. У подальшому «світло-істина» і «світло розуму» стають найважливішими образами Просвітництва.

Таким чином, метафори світла можуть розглядатися в контексті «метафізики світла», яку можна визначити, як вважає Б. Сендівелл, так: «магічний погляд на істину як божественне і/або природне світло розуму; світло як освітлення інтелекту (так само, як світло, яке падає не зніцію, стимулює чуття зору). Метафора світла проникає у природний (і надприродний) порядок, вона є однією з найбільш старих фігур європейської думки (її слідували найбільш послідовно в зороастрійській релігії стародавньої Персії). Оспівування образу світла (або вогню) можна знайти у Гомера, Парменіда і Геракліта (образ космосу як всепоглинаючого вогню). Але найбільш послідовні формулювання належать Платону, зокрема, його центральному образу Сонця (Блага) у «Державі», книги VI-VII. Світло (Сонце) Блага (agathos) у Платона надалі передається до пізніх грецьких та ісламських традицій: Світло по той бік Буття і Не-Буття у плотінівській та гностичній традиціях; «світло Бога», яке довершує діалектичне сходження до «Істини» в неоплатонізмі Августина; містична ідентичність Світла з Христом через Христа протягом Середніх Віків; випромінювання світла душі в Авіцени; «світло природи» від Роджера Бекона і космогонії світла Роберта Гросстеста до Декратової теорії внутрішнього світла розуму» [7, с. 382].

Поряд із «світлом» як можливістю досягнення достовірного знання в культурі філософського мислення формується «метафора сліпоти». Так, Демокрит осліпив себе, щоб мати змогу «бачити» істину – тобто досягнути її, не відволікаючись від зовнішніх впливів. Сліпота відокремлює людину від зовнішнього світу і звертає її розумовий погляд всередину, до «внутрішнього». Великий Гомер на більшості скульптур зображений сліпим.

Можна говорити про «діалектику» сліпоти. Сліпий не бачить в буквальному розумінні, але він споглядає дещо, недосяжне для споглядання зрячому. Відтак, з одного боку, сліпота асоціюється з внутрішнім зором. З іншого боку, «сліпота» як метафора означає не буквально сліпоту, а, власне, неможливість користуватися «внутрішнім» зором. Отже, у буквальному сенсі зовнішня сліпота Демокріта уможливило споглядання за допомогою «внутрішнього зору», який наближений до істини більше, ніж марнотний зовнішній. З іншого боку, в переносному сенсі «сліпий» – той, хто не бачить істини, маючи зрячі очі. Тобто сприйняття може бути водночас джерелом істинного знання, але воно ж є джерелом омани.

Такого роду діалектика є лейтмотивами Платонові «Печери». В'язень виходить на світло, і він є «осліпленим» через надмірну яскравість – спочатку багаття, а потім сонця. Органи чуттів вимагають певної адаптації до світла, і, очевидно, в діяльності філософа також вбачається необхідний період «засліпленості», момент, коли він вже «вийшов з печери», але ще не осяг

істинну сутність речей. У цей момент він нічого не бачить. Проте аналогічна ситуація відбувається в момент повернення філософа назад до печери – він не може знову нічого бачити, оскільки відвик від темряви. Інші в'язні вирішують, що вихід на світло осліпив філософа – і тут знову «осліплення» виступає інверсією осягнення істини: насправді в'язень вже знає сутність сонця, але не може поділитися цим знанням, оскільки його хибно приймають за сліпого.

Неможливість бачення не завжди визначається сліпотою – частою вона пов'язується із свідомим закриванням очей. Як зазначає Р. Декарт, «жити, не філософуючи, все одно що мати закриті очі й навіть не намагатися їх відкрити; і насолода від бачення всього, що наш зір виявляє, не може бути порівнювана із задоволенням, яке надається знанням речей, які філософія дозволяє нам відкрити» [1, с. 3].

Сьогодні набуває актуальності поняття «моральної сліпоти» – свідомого «закривання очей» на етичні проблеми соціального життя. Також існує «соціальна історія сліпоти» як поняття сучасних філософських досліджень: «Соціальна сліпота» виникає, коли суспільство ігнорує очевидні соціальні проблеми життя, його виклики та загрози.

Особливе значення в ряду візуального пізнання займає «метафора дзеркала». Латинське слово *spectare* або *speculare* означає «дивитися», «помічати». З них в англійській мові утворилися слова *spectator* – глядач; *spectrum* – спектр. А також *speculum* – дзеркало. Останнє народжує метафоричну інтерпретацію поняття «спекулювання» («спекуляції»), яке означає «перевертання» і «викривлення» думки. Відтак дзеркало може відігравати дві ролі – викривлення і відображення.

У Середньовіччі поняття «дзеркала» починає розглядатися як відображення природи. У цей період з'являється енциклопедія Вінсента із Бове за назвою *Speculum Maius* («Велике дзеркало»), яка складалася з трьох томів: *Speculum Naturale* («Дзеркало природи») – включало компендіум відомих на період XIII століття знань у сфері науки та натуральної історії й являло собою цитування латинських, грецьких, арабських та гебрайських авторів; *Speculum Doctrinale* («Дзеркало доктринальне») включало в себе філософію, риторику, логіку, граматику, поезію, політичні мистецтва, медицину, теологію; *Speculum Historiale* («Дзеркало історичне») включало історичні знання. Таким чином, енциклопедія мала на меті охопити усі ключові сфери життя людини.

У добу Модерну метафора дзеркала пов'язана з поняттям *mind* («розум») – саме розум постає як дзеркало, народжуючи теорії репрезентаціонізму, властиві як раціоналістичним, так і емпіричним концепціям. Так, наприклад, у «Трактаті про людську природу» Девід Гюм говорить про людський розум як про дзеркало: «розуми людей є дзеркалами один для одного, не тільки тому що вони відображають емоції один одного, але й тому що ці промені пристрастей, сентиментів та гадок можуть часто бути відбитими, і можуть розпастися до непомітних ступенів. Тому задоволення, яке багата людина отримує від своєї маєтності, будучи показана очевидцю, викликає захоплення і оцінку; ці почуття знову, будучи сприйняті, піднімають настрій володаря; і будучи знову відображені, стають новою засадою для задоволення та оцінки в очевидця» [5, с. 365].

Метафоричні образи доби Модерну мають свої витоки в науці. Інтерес до оптики та вирішення проблеми зору і бачення в філософії епохи часто використовуються для постановки проблеми мислення. У цей період діяльність філософа постає метафоричним «баченням». У візуально-метафоричному словнику філософії Нового часу такі метафори стають вкоріненими. Для прикладу, «Теорія моральних почуттів» А. Сміта також описується через візуальний словник. Розглядаючи симпатію як моральний принцип, А. Сміт говорить: «Я відзначив, що управляюча модель симпатичного вуаеризму є візуальною (хоча інші метафори також розгорнуті). Повторимо декілька вихідних прикладів: ми бачимо рису, яка повинна проявитися на іншому тілі; натовп «дивиться на танцівника на провисаючій мотузці»; «люди з делікатними фібрами і слабкою тілобудовою» «дивляться» на тіла жебраків [3, с.44]. Коли Сміт вводить термін «безпристрасний» (“impartial”), це знову пов'язано з метафорою зору: «Оскільки їх симпатія змушує їх дивитися на це, певною мірою, їхніми очима...» [3, с.45]. Обговорюючи можливість

«людської істоти» зростати поза суспільством, Сміт використовує метафори дзеркал і люстерок, щоб схопити сенс, в якому самоспоглядання відсутнє [3, с. 45]. Є й інші випадки візуальних метафор, які зустрічаються в праці. Безпристрасний глядач, який є «ідеальним симпатетиком» [3], має найгостріший зір.

Чому візуальні метафори такі продуктивні для А. Сміта? Можна визначити кілька причин. По-перше, оскільки А. Сміт прагне побудувати етику на його доктрині симпатії, «окулярна мова» є природним шляхом говорити про перспективу, яка, звичайно, має вирішальне значення для цієї побудови. По-друге, метафора пропонує відокремлення від побаченого об'єкту, і це може вважатися важливим для ізоляції глядача (у формі, висловлюванні або пристрастях), і тому для правильної перспективи. По-третє, зір пропонує модель знання, яка не може, в ідеалі, залишити «его» глядача «позаду». Наприклад, якщо я вірно бачу дерево поза моїм вікном, будь-яка істина про мене здається незначною: я справді «схопив» об'єкт і я сприймаю, і я зробив це, не змінюючи об'єкт зору. Власне перспективо-спотворююче хвилювання безпристрасного глядача також залишається позаду. Можливо, це одна з причин, з якої метафора була такою привабливою для філософів з часів Платона. Ця ситуація вписується у вид епістемічної точки зору щодо симпатії, яку А. Сміт намагається обґрунтувати. До четвертої причини можна віднести наведені А. Смітом приклади, які включають візуальні докази. Він також говорить про уяву, яка «бачить» те чи інше явище або предмет. Уявлення та бачення постають взаємопов'язаними. По-п'яте, бачення можна розглядати як «інтелектуальне бачення». Обговорюючи владу свідомості, А. Сміт говорить про безпристрасну симпатію як про процес, в якому глядач компенсує упередження, навчаючись «бачити їх»... [6, с. 67]. Ця позиція впливає з параграфу, в якому А. Сміт описував як «природне око розуму» вчитися оцінювати відстань вірно. Він посилається за підтримкою до «філософії бачення», маючи на увазі «Нову теорію бачення» Дж. Барклі, яка була на той час надрукована [6, с. 68].

Візуальну мову для опису функцій і можливостей розуму використовує Дж. Лок в «Есеї про людське розуміння». З точки зору У. Уолкера, для опису розуму Дж. Лок використовує терміни, пов'язані із зором, а зір пояснюється в термінах руху та імпульсу, в термінах осязання [8, с. 92].

Слід звернути увагу на те, що метафори філософії Модерну пов'язані з загальною проблемою «окулярцентризму» даного періоду. Оптика як один з фундаментальних напрямів наукового дослідження періоду, зокрема натурфілософії, формує метафоричне мислення того часу в певному оптично-метафоричному сенсі. Оптику цікавлять світло, дзеркала і лінзи, відтак в результаті отримуємо метафору монади – «дзеркала Всесвіту» (Г. Ляйбніц), метафору розуму як світла (Дж. Лок), метафору люстерка як відображення (А. Сміт) тощо.

Висновки. Зір, погляд, бачення – ці концепти є прямими і безпосередніми конструкціями, які пов'язують певний вид діяльності або її наслідку з очима. Проте окрім поняття *theeye*, *око*, не менш важливим є поняття *mind'seye* – проблема певного наявного чи уявного «внутрішнього сприйняття», яке відрізняється від зовнішнього. Дослідження поняття «око» показує три виміри бачення: «око як еротичний орган» (психоаналітична інтерпретація окулярної метафори), «око як фізичний орган» (дослідження якого займало особливо важливе місце в науці епохи античності, арабського середньовіччя та модерну), «око як духовний орган» («око душі», очі як вікна душі тощо). Метафоричні та фізичні аспекти ока та окулярних метафор в історії тісно переплелися з постановкою цілого ряду філософських проблем, у дослідженнях перцепцій «гегемонії зору», переважання візуального сприйняття над усіма іншими.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Декарт Р. Сочинения в 2 т./ Р. Декарт– Т. 1. – М.: Мысль, 1989. – С. 297–422.
2. Ницше Ф. Рождениетрагедии из духа музыки / Ф. Ницше. – М.: Азбука-классика, 2005. – 208 с.
3. Смит А. Теория нравственных чувств / А. Смит. – М.: Республика, 1997. – 352 с.

4. Corrigan K. Light and metaphor in Plotinus and St. Thomas Aquinas / K. Corrigan // The Tomist. – 1993. – 57 (2). – P. 187-199.
5. Hume D. A Treatise of Human Nature / D. Hume – Istanbul: E-kitar Projesi & Cheapest books, 2014. –
6. Griswold Ch. Smith and Rousseau in dialogue: sympathy, *pitié*, spectatorship and narrative / Ch. Griswold // The Adam Smith review. Volume 5. The philosophy of Adam Smith. Essays commemorating 250th anniversary of The Theory of Moral Sentiments. – Routledge, 2010. – P. 59-84.
7. Sandywell B. Dictionary of Visual Discourse: a Dialectical Lexicon of Terms / Sandywell B. – 702 p.
8. Walker W. Locke, Literary Criticism and Philosophy. – Cambridge University Press, 1994. – 227 p.

Кіссе Антон Іванович – доктор політичних наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК 141.2 + 172.341 + 321 + 327 + 316.485

СТРАТЕГІЯ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ЕТНІЧНОГО КОНФЛІКТУ: ТОЧКА ЗОРУ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

У статті досліджується специфіка превентивної дипломатії етнічного конфлікту. Запропонована стратегія превентивної дипломатії в умовах соціокультурної трансформації. Велике значення надається поетапним крокам превентивної дипломатії при прогнозуванні можливостей етнічних конфліктів.

Ключові слова: превентивна дипломатія, стратегія превентивної дипломатії, етнічний конфлікт, послідовні кроки превентивних заходів етнічних конфліктів, соціокультурна трансформація.

СТРАТЕГИЯ ПРЕВЕНТИВНОЙ ДИПЛОМАТИИ ЭТНИЧЕСКОГО КОНФЛИКТА: ТОЧКА ЗРЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ

В статье исследуется специфика превентивной дипломатии этнического конфликта. Предложена стратегия превентивной дипломатии в условиях социокультурной трансформации. Большое значение придается поэтапным шагам превентивной дипломатии при прогнозировании возможностей этнических конфликтов.

Ключевые слова: превентивная дипломатия, стратегия превентивной дипломатии, этнический конфликт, последовательные шаги превентивных мероприятий этнических конфликтов, социокультурная трансформация.

THE STRATEGY OF PREVENTIVE DIPLOMACY, ETHNIC CONFLICT: A POINT OF VIEW OF SOCIAL PHILOSOPHY

The article explores the specifics of preventive diplomacy of ethnic conflict. A strategy of preventive diplomacy in conditions of socio-cultural transformation is proposed. Great importance is attached to the phased steps of preventive diplomacy when predicting the possibilities of ethnic conflicts.

Key words: *preventive diplomacy, preventive strategy diplomacy, ethnic conflict, successive steps of preventive measures of ethnic conflicts, socio-cultural transformation.*

На сьогодні превентивна дипломатія є одним із найбільш популярних і ефективних інструментів попередження етнічних конфліктів. У Зартман виділяє три основних елементи превентивної дипломатії – співробітництво, розрахунки та переформулювання позицій. Іноді обговорення проблемного питання на цьому й закінчується, якщо сторонами рухає перспектива майбутнього примирення, а не взаємна конфронтація.

В основі того, що превентивна дипломатія краща за конфронтацію чи байдужість, лежать цілком об'єктивні критерії ефективності й результативності. Оскільки вибір стратегії поведінки у будь-якому конфлікті робиться конкретними людьми, тут мають місце суб'єктивні оцінки в категоріях можливих вигод і втрат. Це, в свою чергу, створює шість структурних умов переговорів.

Найголовніша вимога – це наявність проблеми, яку треба вирішити. Превентивна дипломатія є спробою вирішення проблеми, коли втрати від хаосу, неефективності й непевності перешкоджають досягненню цілей, заради яких і укладаються угоди. Превентивні зусилля починають виправдовувати себе лише як відповідь на питання: «У чому проблема?». Навислі небезпеки – це колективне соціальне зло, що зачіпає деякі аспекти безпеки взаємодіючих сторін. Але сторони повинні бути переконані в тому, що небезпека є реальною і загрожує їх добробуту. Іншими словами, слід уникати феномена стороннього спостерігача, вважаючи, що загроза не є твоєю власною проблемою і розв'яжеться сама по собі. Проблема полягає в неврегульованості відносин, що дорого обходиться сторонам, незалежно від того, чи є вона результатом невизначеного статусу, що викликає прикордонні або територіальні суперечки, нестабільність, або наслідком розколу через зростаюче суперництво в торгівлі або інших відносинах.

Друга вимога – це те, чому потрібно запобігти, тобто уникнути погіршення ситуації, яке потягне за собою ще більші витрати. Необхідно, щоб проблема розглядалася як така, чому можна запобігти, а не як завдання без відповіді. І якщо проблема буде розумітися як потенційна можливість, елемент превентивності повинен з'явитися як безсумнівний факт. Чим очевидніше погіршення ситуації, тим закономірнішою виглядає робота по запобіганню негативним наслідкам. Але досить часто ситуація кризи не є настільки очевидною, що і є однією із найбільших перепон на шляху превентивної дипломатії. Розуміння загрози часто приходиться тоді, коли змінити хід розвитку подій практично неможливо. Зокрема, у деяких країнах прикордонні конфлікти були попереджені демаркацією, у той час як бездіяльність інших призводила до війни. В інших країнах етнічні розбіжності вдалося залагодити до того, як вони стали незворотними. Досвід третіх показав, що ці розбіжності можна усунути тільки тоді, коли за їхнє залагоджування беруться самі незадоволені сторони. А коли насильство загрожує зірвати переговори, спрямовані на те, щоб покласти кінець етнічним безпорядкам, вирішальним фактором у продовженні переговорів була настанова на те, щоб уникнути найгіршого результату. Розділена Німеччина змогла уникнути загрози війни шляхом примусу й наступного об'єднання, на противагу досвіду Ємену, де при початковому поділі й наступному об'єднанні країни не вдалося уникнути війни.

Третьою умовою є можливість розподілу витрат. Якщо сторони змушені вживати заходи щодо запобігання можливим катаклізмам, то їм треба бути впевненими в тому, що інші теж візьмуть на себе частину цих зусиль. Превентивна дипломатія завжди передбачає участь кількох сторін: безпосередньо залучених у конфлікт та зовнішніх, що беруться за посередництво. Превентивна дипломатія завжди призводить до витрат, спрямованих на запобігання найгіршим варіантам розвитку подій. І саме витрати від вжитих дій, а не від катастрофи, якої вдалося уникнути, в першу чергу приймаються до уваги дипломатами при їхніх підрахунках. Тому конфліктуючі сторони повинні усвідомити необхідність розподілу поточних витрат для того, щоб знизити їх для кожної сторони, а також уникнути майбутніх витрат для всіх.

Так, політика демаркації й автономізації накладає обмеження на учасників конфлікту по обидві сторони кордону. Спроби об'єднання держав, що розділилися, є при цьому не поступками, а прийняттям на себе зобов'язань: як політичних, так і економічних. У нормальних відносинах співробітництва конфліктам можна запобігти за умови, що витрати розподіляються рівномірно.

Можливість отримання нових переваг є четвертою структурною умовою превентивної діяльності. В багатьох випадках перспективи уникнення значних витрат недостатньо для початку переговорів. Сторонам слід запропонувати альтернативні можливості, породжені превентивною політикою. Тобто переконати в тому, що превентивна дипломатія може привести до процвітання, а не просто допомогти уникнути витрат.

Зміна ставок (розстановки сил) підштовхує до превентивних дій, коли сторони бачать зручну нагоду для плідного співробітництва замість конфлікту, що призводить до нульового результату. Розділені держави об'єдналися, коли діючі лідери, як, наприклад, у Ємені, або альтернативні, як у Німеччині, побачили в об'єднанні можливість кращого майбутнього. Затяжні конфлікти розв'язуються не тоді, коли вибухонебезпечність ситуації стає очевидною для сторін, а коли відкриваються нові можливості – такі, як, наприклад, нові родовища або просто розвиток регіону, й коли виявляється, що їхня експлуатація неможлива, поки над сторонами нависає нерозв'язаний конфлікт.

П'ятою необхідною умовою є наявність внутрішнього тиску. Тобто до процесу превентивної дипломатії повинна підключитися громадськість, що може навіть передувати офіційному визнанню проблеми. Якщо громадськість не впевнена у небезпечності проблеми, вона не буде докладати зусиль для її запобігання. Суспільство повинно бути переконане в тому, що в самій небезпеці закладена і передумова до її усунення й що причина та наслідок цієї загрози – не чиясь взагалі, а їхня власна проблема.

Як правило, внутрішня реакція виходить не від громадськості в широкому сенсі слова, а від досить «різнобарвної» публіки, що складається з різних груп, які послуговуються або ідеологічними, або раціональними (отримання прибутку) мотивами. При цьому останні особливо чутливі до можливості отримання вигоди із превентивного рішення проблеми. Потреба в громадській підтримці впливає на склад керівної групи. У проведених дослідженнях підкреслюється (при будь-якому виді врегулювання конфліктів) необхідність наявності «центристських помірних коаліцій», які опираються на різні зацікавлені групи, відкриті для різних точок зору й підрахунків, що мають місце при превентивних діях, і переконані у необхідності стримування жорстких політиків, які могли б використовувати конфронтацію з метою зміцнення своїх позицій. При багатьох типах загроз додатковим мотивом до превентивних дій є не дати змоги екстремістам використати ситуацію у власних інтересах. Слід зазначити, що поляризовані екстремістські групи починають війну і можуть встановлювати мир, але вони рідко здійснюють у політиці далекоглядні кроки.

На лідерів, що намагаються досягти довгострокового перемир'я у своїх суперечках з територіальних питань і питань суверенітету, а також представників третьої сторони, які намагаються втрутитися в суперечки про суверенітет, часто накладалися обмеження, коли вони заходили занадто далеко в порівнянні з уявленнями суспільства про допустимі компроміси. Існування помірної центристської коаліції виявилось істотним позитивним чинником у спірних ситуаціях з питань суверенітету, етнічних або територіальних конфліктів.

Останньою умовою є подія-каталізатор, позитивна чи негативна. Вона привертає увагу до проблеми і змушує шукати шляхів її розв'язання до того, як вона набула катастрофічних масштабів. В такій ролі можуть виступати поодинокі випадки насильства, природні катастрофи, попереджувальні декларації однієї із сторін тощо.

При врахуванні цих шести структурних умов одна із сторін конфлікту або посередник можуть використати наступні процеси-кроки, які сприяють превентивним переговорам. Ці процеси покликані змінити як точки зору, так і розстановку сил для вироблення раннього усвідомлення

необхідності запобігання загрозам і альтернативних можливостей, що впливають із ефективних превентивних заходів.

При врахуванні цих шести структурних умов одна із сторін конфлікту або посередник можуть використати наступні процеси-кроки, які сприяють превентивним переговорам. Ці процеси покликані змінити як точки зору, так і розстановку сил для вироблення раннього усвідомлення необхідності запобігання загрозам і альтернативних можливостей, що впливають із ефективних превентивних заходів. У вже розглянутих нами аспектах спірних взаємин можна визначити шість послідовних кроків.

Перший крок – це вироблення раннього усвідомлення проблеми. Цей термін використовується як більш реальна альтернатива терміну «раннє попередження», що став досить популярним. Раннє попередження означає, що ви дивитеся (спостерігаєте) за будь-якою сферою спірних взаємин, де можна застосувати превентивні заходи. Але проблема полягає не в браку своєчасних індикаторів, а у відсутності вміння розуміти спостережувані явища. Таким чином, раннє усвідомлення означає комбінацію здатності «дивитися» і «розуміти», можливість дивитися далеко вперед на віддалені в часі проблеми й уміння ідентифікувати вже наявні попереджувальні сигнали. Раннє усвідомлення також припускає аналітичне розуміння можливості превентивних дій; розуміння того, що проблема не тільки ускладнюється, але й її можна вирішувати.

Другим кроком є усунення або принаймні зменшення нерішучості. Усвідомленню сприяє перехід від упевненості, що небезпеки немає, до непевності; рішення, що впливають із превентивних переговорів, повинні перетворити цю непевність на впевненість; у розуміння того, що небезпеки немає, але за нових (створених превентивними діями) умов. Перший зсув здійснюється за допомогою інформації про нинішню і майбутню ситуацію, а також за допомогою аналізу небезпек, які їй внутрішньо властиві. Другий перехід відбувається за допомогою відповідних заходів по розпізнаванню суті конфлікту, усуваючи його причини, пом'якшуючи його наслідки, обмежуючи можливості нещасних випадків і мотивованих інцидентів, змінюючи небезпечну динаміку на більш сприятливу.

Третім кроком у превентивних діях є переструктурування проблеми таким чином, щоб причетні до неї змогли побачити сумарний позитивний результат завдяки превентивним зусиллям. Це означає усунення або пом'якшення дистрибутивного характеру проблеми або ж її розуміння й перетворення в інтегративну (спільну для всіх сторін) проблему. Якщо ж проблема дійсно з самого початку дистрибутивна, то це означає пошук прийняттого поняття справедливості для того, щоб розумно розподілити результати, що впливають із превентивних переговорів. Таким чином, переструктурування є ключем до тривалого процесу й природного продовження першого кроку, що укладається в усвідомленні можливостей рішення проблеми. Воно також є ключем до створення сприятливої атмосфери, яка, у свою чергу, лежить в основі наступних зусиль і постійно підтримує надію на мирне й плідне рішення проблеми.

Четвертий крок полягає у знаходженні прихильників серед однодумців (партнерів) по цілям, заохоченні внутрішньої підтримки, яка вже повинна існувати усередині їх власних політичних ліній дії. Широке використання інформації усередині національних кордонів також стає важливим аспектом превентивної діяльності.

П'ятий крок передбачає створення привабливого й збалансованого пакета (комплексу) можливостей з незначними витратами по декількох вимірах. Зокрема, сьогоднішні витрати повинні бути меншими майбутніх і рівномірно розподілятися між всіма сторонами. Крім того, повинна існувати можливість варіанту, значно привабливішого за сьогоднішні й майбутні витрати, який матиме широку підтримку серед населення. Ті ж самі міркування стосуються і контролюючих елементів угоди шляхом вироблення санкцій за невиконання й заохочень за виконання його майбутніх положень.

Шостим кроком є створення відповідного режиму, який забезпечує процес постійного попередження проблеми. Ведення далекоглядної політики може стати способом завчасної

боротьби з конфліктами, причому двома способами: або шляхом передбачення наслідків якоїсь особливої ситуації, або шляхом передбачення ситуацій загального типу. Перший з них включає особливі розрахунки й специфічні рішення для запобігання виникненню й розростанню конкретного конфлікту. Другий передбачає рішення загального характеру, а також механізми для усунення елементів невизначеності як при раціональних розрахунках, так і при прийнятті рішень про створення режимів, покликаних розв'язувати проблеми, які можуть призвести до конфлікту й насильства. Кожний з них намагається замінити небезпечний курс розвитку подій більш сприятливою альтернативою виходу із кризи.

Превентивна дипломатія посідає одне з чільних місць у діяльності як міжнародних організацій, так і конкретних держав.

Так, 5 грудня 1988 року Генеральна асамблея ООН схвалила «Декларацію про запобігання й розв'язання суперечок і ситуацій, які можуть загрожувати міжнародному миру й безпеці, та про роль ООН». Відповідно до рекомендацій, що в ній містилися, Генеральний секретар ООН був уповноважений попереджати сторони, втягнуті у суперечку, про необхідність припинення негативного розвитку подій; надавати їм добрі послуги; повністю використовувати можливості, пов'язані зі збором фактів; на ранній стадії суперечки застосовувати положення ст. 99 Статуту ООН на практиці, також Генеральний секретар має право порушувати у Раді безпеки будь-які питання, які, на його думку, можуть загрожувати міжнародному миру й безпеці.

У 1992 році Генсек ООН Б. Бутрос Галі представив «Порядок денний для миру» (нова система глобальної безпеки), який містив концепцію превентивної дипломатії, миротворчості, підтримання миру і миробудівництва в постконфліктний період як першоджерело міжнародної інформаційної безпеки [3]. Доктрина превентивної дипломатії передбачає широкий спектр заходів, спрямованих на попередження і врегулювання конфліктів на основі інформаційно-аналітичного забезпечення прийняття рішень з проведення переговорного процесу, превентивного розгортання контингентів, створення демілітаризованих зон та відновлення демократичних інститутів. Інформаційний фактор доктрини визначає можливість превентивних заходів ООН лише за умови забезпечення об'єктивної, наукової, аналітично достовірної інформації і врахування та детального вивчення політичних, економічних і соціальних тенденцій в світі та регіонах, що можуть призвести до кризових ситуацій.

За змістом і характером заходи превентивної дипломатії поділяють на політичні, економічні, дипломатичні, воєнні, гуманітарні. Серед політичних заходів – з'ясування односторонніх та багатосторонніх інтересів шляхом обміну інформацією та проведення переговорів; об'єктивне висвітлення сутності конфліктів та кризових проблем засобами масової комунікації; створення умов для професійної діяльності ЗМІ у зонах напруженості для забезпечення достовірною інформацією міжнародного співтовариства і формування відповідної світової думки; інформаційне супроводження політичних (референдумів) та виборчих процесів, проведення аналітичних моніторингів за дотриманням основних прав і свобод людини; інформаційні контакти з опозиційними групами, неурядовими організаціями з метою ефективності досягнення консенсусу між сторонами протистояння. Інформаційні чинники економічних заходів передбачають надання матеріальної та фінансової допомоги вільним і незалежним (опозиційним) засобам масової комунікації, забезпечення інформаційної безпеки національних інституціональних мереж та систем, виявлення економічних факторів впливу на перебіг кризових процесів. Специфіка дипломатичних заходів полягає у вивченні інформації про ситуацію в зоні конфлікту, в інформаційному супроводі переговорів, у тому числі обміні інформацією дипломатичного характеру, поширенні позиційних матеріалів у міжнародних інформаційних потоках та проведення інформаційних кампаній в країнах перебування з метою інформування дипломатичного корпусу інших країн та міжнародної спільноти про врегулювання конфлікту. Воєнний аспект превентивної дипломатії включає такі інформаційні аспекти, як обмін інформацією військового призначення, створення запобіжних систем від несанкціонованого втручання в автоматизовані (комп'ютерні) системи управління військами та військовою технікою,

проведення навчань з інформаційних операцій; забезпечення відновлення демократичних прав і свобод у постконфліктний період. Суто інформаційними факторами превентивної дипломатії вважаються аналіз багатоаспектних даних про потенційні або триваючі конфлікти, підготовка рекомендацій для прийняття рішень на рівні Ради Безпеки ООН, реалізація прийнятих рішень у формі міжнародних механізмів врегулювання конфліктів, впровадження ідеї толерантності і культури миру в міжнародних відносинах. Практика діяльності ООН у напрямку застосування заходів превентивної дипломатії виявила необхідність з'ясування як теоретичних, так і прикладних підходів до встановлення глобальної безпеки і сталого миру, обумовила розгляд проблеми інформаційної безпеки на рівні міжнародних універсальних, міжурядових регіональних організацій та національних інститутів.

Подальший розвиток концепції превентивної дипломатії, на думку Генерального секретаря ООН, повинен був здійснюватися в превентивних операціях з підтримки миру, превентивних гуманітарних діяч, превентивній побудові миру. Отже, спершу превентивна дипломатія розумілася як застосування дипломатичних технічних прийомів з метою попередження виникнення суперечок, тобто як допоміжно-попереджувальні засоби для методів миротворчості по главі VI (ст. 33) лише щодо суперечок. У випадку невдачі ті ж методи превентивної дипломатії передбачалося застосувати до розв'язання конфліктів і стримування конфлікту від поширення. Б. Бутрос Галі вважав, що техніка превентивної дипломатії за своїм змістом адекватна техніці миротворчості, тобто не передбачає силового рішення. Реальна відмінність між ними, на його думку, полягає в тому, що превентивна дипломатія починає діяти до початку збройного конфлікту, а миротворчі стратегії й техніки набувають чинності після його початку. В той же час більшість західних дослідників зазначають, що соціально-економічна слабкість країн та особливості етнокультурного розвитку є головними перешкодами на шляху здійснення превентивної дипломатії. Тому превентивна дипломатія повинна спрямовуватися на сприяння розвитку країн, захист прав людини і встановлення миру й безпеки при сприянні ООН та інших організацій.

В рамках ОБСЄ стратегія превентивної дипломатії почала розроблятися у грудні 1992 року. Тодішній президент ОБСЄ М. Уїглас відзначила наявність двох проблем: «Перша була пов'язана з часовими рамками. Оскільки, з одного боку, чим раніше починають докладатися зусилля до здійснення превентивної дипломатії, тим більша ймовірність отримати позитивні результати. В той же час раннє втручання з метою усунення симптомів ледь помітних причин неявного конфлікту неможливе, оскільки не знаходить належної політичної підтримки й схвалення. Друга проблема часто пов'язана з довгостроковими зусиллями до відновлення суспільства і його структур» [3, р. 74].

Щодо аналізу стратегії національної безпеки України, роль якої виконує Закон України «Про основи національної безпеки України» від 20 червня 2003 року, слід відзначити, що незважаючи на досить чітке визначення загроз до національної безпеки України (посягання на державний суверенітет, територіальну цілісність, глобальні, локальні конфлікти в різних регіонах світу та поблизу національних кордонів) та конкретний перелік військово-політичних та організаційних заходів для їх відсічення після їх виникнення, в законі не передбачена можливість попередження зазначених загроз завдяки попереджальним заходам превентивної дипломатії, що має місце в стратегії національної безпеки США [4]. Тому важливою є розробка саме стратегії превентивної дипломатії для запобігання етнічних конфліктів.

Присутність в законі різноманітних підходів до превентивної дипломатії є вкрай необхідним для попередження випадкової ескалації конфліктів, що є потенційною загрозою для існування України, а також для стримування, попередження активізації сепаратистських тенденцій, які є потенційною, а як виявилось у 2014 році і нагальною, загрозою до територіальної цілісності України. Не менш важливим недоліком Закону України «Про основи національної безпеки» є відсутність будь-яких механізмів координації дій з Європейським Союзом, НАТО, США та іншими дружніми соціополітичними інституціями з метою попередження потенційної загрози для власної незалежності. Хоча досить чітко прописується необхідність миротворчої діяльності

України в рамках ООН для своєчасного усунення загроз світовій безпеці, а також підтримки міжнародного миру. Всі виявлені недоліки свідчать про необхідність оновлення, адаптації до сучасних загроз та викликів Закону України «Про основи національної безпеки України», шляхом додання до класичних заходів забезпечення національної безпеки превентивної дипломатії, як інструменту попередження загроз до національної безпеки України.

На наш погляд, можливість застосування превентивних заходів в рамках превентивної дипломатії для забезпечення національної безпеки найбільш чітко прописується в «Стратегії національної безпеки США», в якій превентивна дипломатія декларується як досить ефективний, гнучкий, адекватний до широкого спектру потенційних загроз інструмент, для забезпечення національної безпеки і навіть регіональної та глобальної безпеки. Це в свою чергу є доказом того, що для більш ефективного забезпечення національної безпеки України, недопущення виникнення потенційних загроз до незалежності та суверенітету, актуальною є соціокультурна, соціоюридична та соціопсихологічна адаптація механізмів превентивної дипломатії «Стратегії національної безпеки США» до українського законодавства, а також розробка на її основі гнучкої стратегії національної безпеки України з урахуванням цінностей етносів, які проживають в Україні.

В умовах соціокультурної трансформації сучасного суспільства, коли фрустраційні процеси набирають все більших обертів, необхідність превентивної дипломатії, яка інколи допомагає зберегти життя людині, неймовірно зростає. Тому важливим є успіх превентивної дипломатії, який може досягатися при поєднанні наступних ключових чинників: ступеня політичної підтримки з боку зацікавлених осіб; ретельного відбору прийнятних політичних і дипломатичних інструментів; наявності балансу між публічною й конфіденційною дипломатією; довгострокового підходу; співробітництва з міжнародними організаціями [3, р. 13].

Соціокультурні трансформаційні процеси надали можливість аналізувати превентивну дипломатію як універсальний інструмент розв'язання будь-яких конфліктів та еволюційний спосіб розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Картунов О. Етнополітологія як наука і навчальна дисципліна / О. Картунов, О. Маруховська // Політологічні читання. – 1994. – №3. – С. 37-44.
2. Галі Б. Порядок денний для миру. Превентивна дипломатія, миротворчість і підтримання миру / Б. Галі. – Нью-Йорк, ООН, 1992. – 500 с.
3. Ugglas M. Challenges of Preventive Diplomacy / M. Ugglas. – CSCE, Stockholm, 1992. – 197 p.
4. Закон України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T030964.html.

Кривець Людмила Володимирівна – доктор філософських наук, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (соціально-гуманітарних проблем) Національного університету оборони України імені І. Черняхівського

УДК: 101+301.1

ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧІ АСПЕКТИ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Релігія належить до духовної сфери суспільного життя, і, в свою чергу, визначається як комплекс ідей, поглядів, уявлень, переконань, що впливають на формування особливої релігійної свідомості та розширюють світоглядні орієнтири особистості. Виникнувши, релігійна свідомість постає як спосіб духовно-практичного осягнення людиною світу.

Дослідження релігійнознавчих аспектів військової теорії і практики неможлива без врахування значення капеланства для духовного супроводу та морально-психологічного забезпечення військ (сил). В особі капелана війська отримують підготовленого організатора духовного життя військових підрозділів, який на практиці має реалізувати високу гуманістичну роль релігії у поширенні та утвердженні загальнолюдських цінностей.

Ключові слова: соціальна філософія, релігія, військова теорія і практика, капеланство, морально-психологічне забезпечення військ.

ФИЛОСОФСКО-РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВОЕННОЙ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ

Религия принадлежит к духовной сфере общественной жизни, и, в свою очередь, определяется как комплекс идей, взглядов, представлений, убеждений, влияющий на формирование религиозного сознания и расширяет мировоззренческие ориентиры личности. Возникнув, религиозное сознание предстает как способ духовно-практического постижения человеком мира.

Исследование религиозоведческих аспектов военной теории и практики невозможно без учета значения капеланства для духовного сопровождения и морально-психологического обеспечения войск (сил). В лице капеллана войска получают подготовленного организатора духовной жизни военных подразделений, который на практике должен реализовать высокую гуманистическую роль религии в распространении и утверждении общечеловеческих ценностей.

Ключевые слова: социальная философия, религия, военная теория и практика, капеланство, морально-психологическое обеспечение войск.

PHILOSOPHY AND RELIGIOUS ASPECTS OF THE MILITARY THEORY AND PRACTICE

The main proposal of article is to analyses the philosophy and religious aspects of the military theory and practice in the context of currently military situation of Ukrainian society and Ukrainian army.

The author combine modern philosophical and religious knowledge and the practice of military daily activity and reality of combat operations.

According of author positions, religion belongs to the spiritual sphere of social life, and, in its turn, it defines as a complex of views, ideas and beliefs, influencing the formation of religious consciousness and broadening the worldviews of the individual. Having arisen, religious consciousness appears as a way of spiritual and practical comprehension by the person of the world.

Religion has its own features, functions (epistemological, axiological, praxiological) and structure (religious consciousness, religious relations and activities, religious organizations), which are reflected in the organization of military social management, in military theory and practice.

Military practice requires an in-depth analysis of the religious aspects of military conflicts occurring in the world as factors of influence both on the day-to-day operations of troops (forces) and on the effectiveness of combat operations, which requires a comprehensive assessment of the religious situation in order to take into account its characteristics in planning a battle (operation).

Religion can play an extremely important role in raising morale and military discipline, and through them, respectively, raising combat readiness and combat capability of the Armed Forces in general. Religion in the military is an important means of educational and ideological work; at least it aims to the faithful. It can contribute to the improvement of relations in military units, a positive moral and psychological climate.

The study of the religious aspects of military theory and practice is impossible without taking into account the importance of chaplaincy for spiritual accompaniment and moral and psychological support for troops (forces).

In the person of the chaplain, the troops will receive a trained organizer of the spiritual life of the military units, which in practice must realize the high humanistic role of religion in spreading and affirming universal human values.

Key words: *social philosophy, religion, military theory and practice, chaplaincy, moral and psychological support of troops.*

Постановка проблеми. Релігія, історично, супроводжувала людину на всіх етапах її життєдіяльності. Вона – своєрідний атрибут суспільного життя і, незважаючи на науково-технічний прогрес, продовжує утримувати позиції в якості дієвого механізму соціального регулювання та формування суспільного світогляду. Окрім того, внаслідок значних змін, що відбуваються в економічній, політичній, культурній сферах нашого суспільства, інтерес до релігії протягом останніх десятиліть, значно зростає. Це пов'язано з тим, що у суспільстві існують проблеми морально-етичного та світоглядного характеру, без розв'язання яких неможливо розбудувати нашу державу та її військову організацію на засадах демократії, гуманізму, довіри та соціальної справедливості.

Релігія належить до духовної сфери суспільного життя, і, в свою чергу, визначається як комплекс ідей, поглядів, уявлень, переконань, що впливають на формування особливої релігійної свідомості та розширюють світоглядні орієнтири особистості. Виникнувши, релігійна свідомість постає як спосіб духовно-практичного осягнення людиною світу.

Релігії належить важлива роль у життєдіяльності Збройних Сил України. Вона здатна стати важливим чинником морального виховання військовослужбовців, запропонувати певні цінності для утворення національної ідеології, що сприятиме як формуванню високоякісного національного війська, так і розбудові національної держави загалом. Ця думка пов'язана з надіями на відродження українських культурних традицій – і суспільних, і військових.

Виклад основного матеріалу. Згідно авторського підходу, релігія розглядається як сфера духовного життя суспільства, соціальної групи, особистості, спосіб духовно-практично осягнення світу і контекст формування релігійного світогляду, заснованого на вірі в надприродні явища. Структура релігії включає релігійну свідомість, релігійні відносини і діяльність, релігійні організації.

Релігійна свідомість – специфічний спосіб ставлення віруючого до світу через систему поглядів і почуттів, актуалізованих за допомогою віри в надприродні явища. Релігійна свідомість включає в себе “Символ віри” – об’єкт будь-якої природи, що в свідомості віруючого наділяється надприродними властивостями завдяки механізмам суб’єктивації; “феномен віри” – активне, емоційно-зabarвлене морально-етичне відношення віруючого до Символу віри, що проявляється у релігійній діяльності; “релігійний наратив” – комплекс морально-етичних норм, принципів та

правил поведінки, що визначені у релігійних першоджерелах та підтверджуються власним життєвим досвідом віруючого; “релігійні почуття та уявлення” відрізняються від звичайних предметом переживань і можуть бути психологічно як негативними (страх, розгубленість), так і позитивними (любов, радість). Релігійні уявлення і почуття виступають в ролі мотивів вчинків віруючих.

Релігійна свідомість є джерелом релігійного світогляду, головним елементом якого є релігійна картина світу як сукупність загальних поглядів на світ, його будову, походження, розвиток і місце людини в ньому. Кожна релігія пропонує своє бачення світу.

Релігійна діяльність є видом соціальної діяльності і складається з: теоретичної діяльності (продукування релігійних ідей, систематизація та тлумачення догматів теології, складання богословських творів, нормотворча діяльність тощо); практичної діяльності (богослужіння, паломництво, благодійність, місіонерство, освітньо-виховна та управлінська діяльність в системі релігійних організацій, капеланська, реставраційно-будівельна діяльність тощо).

Релігійні відносини – це вид соціально-ідеологічних відносин, що реалізуються через стосунки віруючих, релігійні зв'язки громад і церков. Схеми відносин регламентуються релігійними звичаями, нормами, правилами та статутами. Релігійні відносини спрямовані на актуалізацію та поширення релігії у соціальному просторі і за формою найчастіше будуються за схемою:

$$S - O(S) - O(S) + O(S) + O(S)$$

Де S – суб'єкт релігійного впливу (апостол, пророк, священнослужитель тощо), що формує свідомість і поведінку об'єктів впливу (віруючих). O – об'єкт релігійного впливу (віруючий), що в свою чергу внаслідок активної, емоційно-діяльної природи феномену віри, має прямо або опосередковано сприяти поширенню релігії в світі, перетворюючись на суб'єкт релігійного впливу.

Завдяки активізації релігійних відносин, за умови, що кожний віруючий потенційно стає проповідником власних релігійних поглядів у безпосередньому соціальному оточенні, релігії поширюються в соціальному просторі.

Найпоширенішою організаційною формою релігії є церква – об'єднання віруючих на основі спільних релігійних уявлень, обрядів, канонів, традицій. Конституційовані елементи церкви – це віровчення, релігійна діяльність і відповідна організаційна структура.

Як зазначалося вище, релігія відіграє надзвичайно велику роль у суспільстві, що визначено її функціями. Основними функціями релігії є такі:

– гносеологічна функція – спрямована на формування певного релігійного світогляду, світорозуміння, світовідчуття у процесі пізнання людиною світу і рефлексії щодо власного місця і ролі у ньому. Певною мірою гносеологічна функція релігії включає в себе компенсаторну функцію (здатність релігії певним чином компенсувати недостатні знання про світоустрій, відтворювати в свідомості людини ідеальну модель соціальних відносин, в яких людина почувається вільною і щасливою);

– аксіологічна функція – визначення базових релігійних цінностей та ціннісних орієнтацій релігійної спільноти, формування морально-етичних наративів, виховання релігійної доброчесності;

– праксеологічна функція – спрямована на активізацію практики релігійної діяльності і включає в себе регулятивну функцію (активізація механізмів соціального управління та суспільної регуляції), інтегративну функцію (активізація засобів ідейного об'єднання, згуртування суспільства, індивідів та інститутів), апологетичну функцію (обґрунтування істинності та захист від критики основ віровчення, догматів і принципів релігії), комунікативну функцію (формування зв'язків між віруючими, активізація їхнього спілкування в межах єдиного

віросповідання).

В історії України накопичено чималий досвід співпраці держави і релігії, релігії і війська. Так, національно-визвольна боротьба українського народу проти польського поневолення XVII-XVIII ст. відбувалася під гаслами захисту православної віри. Особисто Б. Хмельницький надавав надзвичайно великого значення співпраці з православною церквою.

Під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. важливу роль у національно-патріотичному вихованні військовослужбовців Армії УНР відігравали саме військові священики. За допомогою духовно-релігійних заходів вони здійснювали вагомий вплив на світогляд старшин і козаків, спрямовували їх на підтримку політики Директорії УНР, сприяли підвищенню рівня національної свідомості і патріотизму, зміцненню військової дисципліни і правопорядку. Їхня діяльність регламентувалася керівними документами, зокрема Статутом внутрішньої служби Армії УНР.

Протягом XX ст. були випадки, коли в одній військовій частині священики різних конфесій і вір співпрацювали між собою заради досягнення спільної мети у збройній боротьбі за державну незалежність України. Наприклад, у Корпусі Січових Стрільців Армії УНР спільно діяли православні та греко-католицькі священики. Зважаючи на їхній великий авторитет у тодішньому українському суспільстві, уряд УНР та командування Української армії уміло використовували їхні можливості у проведенні національно-патріотичного виховання особового складу.

Як бачимо, релігійний вплив на особовий склад Української армії був одним з пріоритетних напрямів роботи з військовиками і спрямовувався на формування у них твердої переконаності в необхідності збройного захисту незалежної України. Крім того, значний досвід душпастирської опіки, який ще підлягає дослідженню, накопичено Українською Повстанською Армією.

Досліджуючи вплив релігії на життєдіяльність Збройних Сил України, необхідно усвідомити зміст понять релігійне виховання та релігійна освіченість. Релігійне виховання, як і виховання загалом, передбачає спеціально організований, цілеспрямований процес відповідного формування особистості військовослужбовця, який зобов'язує його вести певний спосіб життя, дотримуватися певних вимог – обов'язково молитися, дотримуватись постів, брати участь у релігійних обрядах тощо. Таке виховання можливе лише за умови його професійного забезпечення.

Те ж саме стосується релігійної освіти. Як показала практика, вона доцільна та потрібна усім без винятку насамперед тому, що загальний гуманістичний зміст релігійних вчень відповідає тенденціям гуманізації та демократизації, оскільки релігія – це складова національної та світової культури. Релігійна освіта допоможе не лише розібратися у власній історії та культурі, але й сприяти формуванню моральності та духовності українського народу, оскільки релігійне вчення – це певна цілісна мораль, яка поєднує релігійні і загальнолюдські цінності. Тому, аналізуючи діалектичний зв'язок між власне релігійними та загальнолюдськими аспектами складного релігійного комплексу, зауважимо, що останній може бути важливим не тільки для віруючих. Саме загальнолюдське і гуманне у релігійному вченні здатне стати вирішальним чинником у вихованні військовиків – і віруючих, і атеїстів.

Ознайомлення з релігійною спадщиною необхідне, тому що релігійне виховання пронизує й узагальнює різноманітні явища історії та культури нашого народу, надає їм глибокого морального значення. Шлях наближення до ідеалу один: об'єднання зусиль армії та релігії на шляхетних засадах загальнолюдських цінностей. Взаємодія армії та релігії сприятиме формуванню у військовиків гуманістичних якостей, потрібних для життя у єдиному світовому просторі, вихованню поваги до держави, її символів та атрибутів, Конституції, законів, статутів, командирів (начальників), товаришів по службі. Спільні дії армії та релігії здатні не лише долучити військовослужбовців до загальнолюдських та християнських цінностей, але й навчити протистояти антидержавним та антиукраїнським проявам.

Релігія може відігравати надзвичайно велику роль у піднесенні бойового духу та військової дисципліни, а через них, відповідно, у підвищенні бойової готовності та боєздатності Збройних Сил загалом. Релігія у війську є важливим засобом виховної та ідеологічної роботи, принаймні тієї, що спрямована на віруючих. Вона здатна сприяти покращенню взаємовідносин у військових підрозділах, формуванню позитивного морально-психологічного клімату.

Практичні кроки із залучення релігії до Збройних Сил України починаються зі створення умов для задоволення релігійних потреб військовиків-віруючих. Найперша і найголовніша потреба – це потреба молитовного спілкування віруючого з Богом. Моління буває індивідуальним та колективним. Перше не потребує спеціального приміщення, але все ж таки має відбуватися у зручному для цього місці і, принаймні, потребує усамітнення. У військових умовах його досягти не так вже й просто. Ще гірша ситуація з колективним молінням, яке однозначно потребує спеціально пристосованого для цього приміщення.

Для вирішення зазначеної проблеми передусім необхідно скористатися діючими місцевими храмами, каплицями та молитовними будинками. Військовики-контрактники зможуть користуватися ними у вільний від служби час. Для військовиків строкової служби можливі певні ускладнення. Вочевидь, необхідно подбати про те, щоб ця категорія військовиків у законному порядку отримала гарантію залишати розташування військової частини у дні та часи церковних служб у межах вимог Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України.

Окремому розгляду підлягає питання про створення, особливо у віддалених військових частинах, спеціальних молитовних приміщень (кімнат), де мають бути розміщені лише загально-християнські релігійні символи (хрест), а ікони окремих конфесій – у спеціальних шафах, з метою уникнення зневажливого ставлення до релігійних почуттів віруючих інших конфесій. Порядок роботи молитовної кімнати та черговість її використання повинен визначити заступник командира з морально-психологічного забезпечення.

Нагальною проблемою взаємодії армії та релігії є порядок участі військ в урочистих церковних церемоніях і богослужіннях та участь духовенства в окремих військових ритуалах. Мова йде про молебні у пам'ять загиблих на війні, освячення нових військових кораблів, військових споруд, бойових прапорів, початку навчань та навчального року тощо. Така практика вже торує собі шлях у військах. На сьогодні стоїть питання про її регламентацію, унормування та закріплення у статутах, інших документах, що регулюють військову діяльність.

Сучасні реалії вимагають від нас усвідомлення, що віра в людину є підґрунтям християнства. Православ'я давно стало невід'ємною часткою життя українців. Адже йому притаманна глибока віра у можливість людини бути духовно чистою, щирою, милосердною, щедрою, націленою на добро. Звідси випливає надзвичайно важливе завдання офіцерів – побороти зло у людині й спрямувати її до добра. У такому контексті роль офіцерів не є спогляданням за природним розвитком військовиків, а практична діяльність з утвердження поняття про добро у їхній свідомості.

Крім зазначеного, існує не менш важлива ділянка для спільної роботи командирів (начальників) та церкви щодо роз'яснення співвідношення між такими поняттями, як “патріотизм та необхідність захисту держави зі зброєю у руках” та вимогами християнської моралі “не вбивай”, “люби ворогів своїх” тощо. Досягнути необхідного консенсусу з цього питання можливо лише тоді, коли християнські та професійні позиції військовиків будуть співпадати. Виходячи з цього, у питаннях релігійного виховання необхідно максимально зблизити зовнішні чинники впливу з внутрішніми мотивами поведінки, а якщо точніше, то домагатися того, щоб християнські та морально-етичні принципи визначали конституційні та законодавчі норми, вимоги військових статутів та накази командирів (начальників).

Відтак, виходячи з того, що віруюча людина не буває жорстокою, несправедливою, грубою, практика останніх років свідчить, що християнська віра має стати духовною опорою військовиків для служіння Богові та Україні, визначати моральний стан особистості військовика. Адже віра

просвітлює розум та очищає серце, робить людину скромною, терпеливою і чесною. Чим більше буде людей віруючих, духовно багатих, які непорушно стоять на моральних засадах, тим міцнішим буде українське суспільство та сильнішою буде його армія.

Патріотизму без духовності не буває, а без патріотизму не може бути надійних захисників Батьківщини. Сила духу, яка дається вірою, служить гарантом боєздатності армії, оскільки не «однострої і зброя воїна, а безстрашність, мужество, хоробрість його і дух воїна», на думку Г. Сковороди, свідчать про силу армії [8]. Церква бореться з гріхом, удосконалює людину, готує її до вічності, а держава забезпечує мир і порядок в країні та дбає про добробут громадян. Держава – це живий організм, душею якого є віра і Церква. Армія, як сила державна, і Церква, як сила духовна, здатні відродити гідність та авторитет української держави.

Тому на сьогоднішньому етапі реформування армії та держави важливим стає поєднання патріотичного ідеалу з християнськими моральними ідеалами. Саме вони здатні сформувати відданого Україні військовослужбовця, готового на самопожертву заради нашої Батьківщини. Поєднання духовно-морального ідеалу з любов'ю до Вітчизни стане великою ідеєю, яка об'єднає на духовних засадах наш народ і надихатиме його на творче відновлення та гідне добропорядне життя.

Останнім часом процес поглиблення взаємодії Збройних Сил України та релігійних організацій набув значного розвитку і нового змістовного наповнення: досягнута домовленість керівництва Міністерства оборони України та уповноважених представників Церков і релігійних організацій України стосовно шляхів активізації військово-релігійних відносин.

Дослідження релігієзнавчих аспектів військової теорії і практики неможливе без врахування значення капеланства (душ пастирства) для духовного супроводу та морально-психологічного забезпечення військ (сил). В особі капелана війська отримують підготовленого організатора духовного життя військових підрозділів, який на практиці має реалізувати високу гуманістичну роль релігії у поширенні та утвердженні загальнолюдських цінностей.

Капелани покликані залишатись пліч-о-пліч з військовими, підтримувати їх духовно, ставати невід'ємною частиною військового колективу, підтримувати їхні родини, слугувати мостом між мирним життям та фронтом. Окрім того, капелан повинен виступати провідником національної ідеології, відродження національних традицій, національної ментальності тощо. Він може реалізовувати мобілізаційний потенціал релігії у напрямку підвищення морально-психологічного духу і військової дисципліни, загалом боєготовності та боєздатності збройних сил.

Походження терміну «капелан» сягає IV століття і пов'язане із французьким воїном на ім'я Мартін (317-397), що відрубав мечем половину свого бойового плаща, щоб зігріти жебрака. Уві сні лицар побачив, що цей загорнутий у плащ жебрак – Ісус Христос. Через деякий час він звільнився з військової служби і з кількома колишніми військовими товаришами заклав перший монастир у Галлії (360 р.). З плином часу Мартін був оголошений святим патроном Франції. Та половина плаща (лат. – «сарра»), яка зберігалася у воїна, стала реліквією Меровінгської королівської династії. Виїжджаючи на війну, король брав святиню із собою. Для її збереження в польових умовах розгорталася шатро «саррелла», а відповідальність за неї ніс священник, якого почали називати «саррелланус».

Кодекс церковних канонів визначає: «Капелан – це священник, якому на постійних засадах доручається пастирська опіка над якоюсь спільнотою вірних Христу, яке здійснюється згідно з нормами універсального чи партикулярного права». Виходячи з цього, маємо величезну кількість видів капеланства: військове, поліцейське, тюремне, медичне, академічне, спортивне, судове тощо.

Військовий капелан – це священник або духовний лідер релігійної громади. Він може бути пастором, служителем, рабином, імамом або просто представником церкви. Але останнє можливе лише як тимчасове явище, доки не з'явиться дійсний військовий капелан. Військовий капелан

пов'язаний з певною конфесією або релігійною організацією, він є її представником у війську. Але він надає духовну підтримку людям будь-якого віросповідання, не нав'язуючи іншим своїх релігійних поглядів, при цьому не відмовляючись від власних переконань.

Головна місія капелана на війні – «Бути поруч» (гасло військового капеланства). Окрім цього кожен військовий капелан повинен намагатись: – зберегти людяність у воїнах і в собі; – зберегти совість людини у військовій формі; – дати воїну віру (надію); – опікуватись духовним станом війська (військової частини, підрозділу); – сприяти недопущенню самогубств; – співпрацювати з місцевими релігійними громадами різних конфесій; – надавати консультативну допомогу військовому командуванню у прийнятті етичних рішень; – здійснювати необхідний обрядовий супровід військової діяльності.

Кожна країна будує національне військове капеланство виходячи з історично-конфесійної структури суспільства, стану державно-церковних взаємин, розробки національного законодавства чи наявного суспільного договору щодо можливості допуску священиків до державних інститутів (не лише війська). Важливими елементами цієї системи є, також, рівень автономності церкви, її ставлення до можливості військової служби, ступінь міжцерковної толерантності.

Окремому аналізу підлягає діяльність військових капеланів під час проведення АТО на Сході України. За час, протягом якого ведуться бойові дії (2014-2017 р.) більше семисот священнослужителів та церковних активістів різних конфесій побували в зоні конфлікту. Серед них були священнослужителі-капелани, священнослужителі-волонтери та помічники одних і других.

Під час проведення АТО, військові капелани не обмежувалися служінням на передовій та військовослужбовцям. Вони були відкриті до спілкування та обміну досвідом з волонтерами та спеціалістами у сфері психології та психотерапії. Важливим елементом у їхній допомозі суспільству стала підтримка контактів з родинами військовослужбовців, які також перебували у важкому становищі. Окрім постійних відвідувань, спільних молитов, гуманітарної допомоги, частина з капеланів взяла на себе обов'язок допомоги вдовам загиблих бійців, заохочуючи громаду до допомоги та влаштування особливих заходів пам'яті.

Окремим сектором роботи військових капеланів можна виділити допомогу пораненим. Саме так багато хто з військових священиків став служити у медичних установах, організовуючи свята, шукаючи необхідні медикаменти та допомогу. Пізніше реабілітація не лише поранених, а й постраждалих емоційно та психологічно, продовжилась у релігійних організаціях, храмах та монастирях. Капелани та місцеве духовенство стали організовувати спеціальні програми духовного відновлення у стінах монастирів, курси з реабілітації при церковних громадах, спільні соціальні акції та допомогу дітям бійців.

Таким чином, військові капелани вийшли далеко за межі служіння безпосередньо військовим на передовій або у військових частинах та на полігонах. Вони стали тим мостом, який поєднав громади, наголошуючи на потребі допомоги захисникам. Саме вони стали тими, хто чесно розповіли про війну та перебіг подій на передовій, ставши спікерами для багатьох медіа. Капелани стали тими, хто вивів релігійні організації на новий рівень суспільної активності, доброчесності і соціальної відповідальності.

Висновки. Релігія належить до духовної сфери суспільного життя, і, в свою чергу, визначається як комплекс ідей, поглядів, уявлень, переконань, що впливають на формування особливої релігійної свідомості та розширюють світоглядні орієнтири особистості. Виникнувши, релігійна свідомість постає як спосіб духовно-практичного осягнення людиною світу. Релігія має свої особливості, функції (гносеологічна, аксіологічна, праксіологічна) та структуру (релігійна свідомість, релігійні відносини і діяльність, релігійні організації), які знаходять своє відображення в організації військово-соціального управління, у військовій теорії та практиці.

Тенденція зростання ролі релігійного чинника у суспільному житті в Україні, його окремих сферах, зокрема в оборонній галузі, значущість питання задоволення релігійних потреб військовослужбовців, налагодження ефективної моделі взаємодії між Збройними Силами України та Церквою – ці та інші чинники за сучасних умов припускають наявність релігійної складової управлінської компетентності командного складу, оволодіння офіцерами релігієзнавчими знаннями, розумінням особливостей діяльності представників релігійних конфесій та течій. Усвідомлення специфіки різних релігійних систем сприятиме подальшому розвитку управлінської культури офіцерського корпусу.

Військова практика вимагає глибокого аналізу релігійних аспектів військових та інших конфліктів, що відбуваються у світі, як чинника впливу як на повсякденну діяльність військ (сил), так і на ефективність ведення бойових дій, що потребує всебічної оцінки релігійної обстановки для врахування її особливостей при плануванні бою (операції).

Дослідження релігієзнавчих аспектів військової теорії і практики неможлива без врахування значення капеланства для духовного супроводу та морально-психологічного забезпечення військ (сил). В особі капелана війська отримують підготовленого організатора духовного життя військових підрозділів, який на практиці має реалізувати високу гуманістичну роль релігії у поширенні та утвердженні загальнолюдських цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Забзалюк Д. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст. / Д. Забзалюк. – Львів, 2012. – 188 с.
2. Здіорук С. І., Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття / С. І. Здіорук. – К., 2005.
3. Зелінський А. О. Соняхи. Духовність на час війни / А. О. Зелінський. – Львів: «Видавництво Старого Лева», 2015. – 128 с
4. Калениченко Т., Коханчук Р. Бути поруч. Основи військового капеланства для військових і волонтерів / Т. Калениченко, Р. Коханчук. – К.: Видання ініційовано та здійснено «Київським Богоявленським Ставропігійним Братством», 2016. – 44 с
5. Крimeць Л. В. Філософія влади та управління науково-освітнім простором: монографія / Л. В. Крimeць. – К.: Золоті ворота, 2016. – 410
6. Крimeць Л. В., Пальчик С. І. Аксиологічні аспекти патріотизму в контексті соціального управління: монографія / Л. В. Крimeць, С. І. Пальчик. – К.: Поліграфічний центр НУОУ, 2013. – 250 с.
7. Малюга В. М. Основи релігійних вчень та практичні рекомендації органам військового управління щодо душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України: Навчально-методичний посібник / [В. П. Кротиков, В. Л. Топальський, О. І. Уткін та ін.]. – К. : НДЦ ГП ЗС України, 2010. – 106 с.
8. Чорний В. С. Місце та роль релігії в реформуванні Збройних Сил України / Віталій Сергійович Чорний // Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації: Зб. наук. матеріалів / Держ. ком. України у справах національностей та релігій, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; Редкол.: В. Андрущенко та ін. – К.: Світ Знань, 2007. – С. 161–166.

Найдьонов Олександр Григорович – кандидат філософських наук, доцент, докторант відділу інтернаціоналізації вищої освіти, Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України

УДК 1(314/316)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВИХ ВИМІРІВ МЕРЕЖЕВОГО СУСПІЛЬСТВА

Доведено, що базові уявлення філософського конструктивізму, категорії симулякр і симуляція, теорія символічного обміну, символічний інтеракціонізм, «плинна сучасність» З. Баумана, теорія аутопоезису Н. Лумана, поняття «горизонт» у Е. Гуссерля і М. Гайдеггера, феноменологічна концепція життєвого світу є теоретико-методологічними принципами дослідження ціннісно-смыслових вимірів мережевого суспільства.

Ключові слова: *філософський конструктивізм, симулякр, симуляція, символічний обмін, символічний інтеракціонізм, плинна сучасність, аутопоезис, горизонт, життєвий світ.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЦЕННОСТНО – СМЫСЛОВЫХ ИЗМЕРЕНИЙ СЕТЕВОГО ОБЩЕСТВА

Доказано, что базовые представления философского конструктивизма, категории симулякр и симуляция, теория символического обмена, символический интеракционизм, «текущая современность» З. Баумана, теория аутопоезиса Н. Лумана, понятие «горизонт» у Э. Гуссерля и М. Хайдеггера, феноменологическая концепция жизненного мира являются теоретико-методологическими принципами исследования ценностно-смысловых измерений сетевого общества.

Ключевые слова: *философский конструктивизм, симулякр, симуляция, символический обмен, символический интеракционизм, текущая современность, аутопоезис, горизонт, жизненный мир.*

The theoretical-methodological principles of researching of an axiological and conceptual dimensions of the network society

It is proved that the basic idea of philosophical constructivism, category simulacrum and simulation, symbolic exchange theory, symbolic interactionism, Z. Bauman's "liquid modernity", theory of autoipoiesis of N. Luhmann, the term "horizon" of Husserl and Heidegger, phenomenological concept of life world is the theoretic-methodological study principles of value-semantic dimensions of the network society.

Key words: *philosophical constructivism, simulacrum, simulation, symbolic exchange, symbolic interactionism, liquid modernity, autoipoiesis, horizon, vital world.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. В основі будь-якого соціального явища чи процесу лежать регулюючі чинники, які обумовлюють процес їх появи, їх природу, будову та особливості розгортання, протікання і згорання. Ціннісно-смыслові виміри суспільства є одними з тих головних чинників, які приймають участь у вказаних процесах. Вони потребують соціально-філософського витлумачення, актуальність якого посилюється важливою відмінністю нашого часу – мережевим характером сучасного суспільства. Будучи ключовими засадами функціонування мережевого суспільства, ціннісно-смыслові виміри вимагають точного і виваженого підбору принципів їх дослідження.

Питанням теоретико-методологічних принципів дослідження ціннісно-сміслових вимірів мережевого суспільства приділяли увагу в своїх працях як провідні українські так і зарубіжні науковці. В нашому випадку мережеве суспільство розглядається як таке, що виникає в інформаційну еру і цілком обґрунтовано по відношенню до нього можна застосувати аналіз, який застосовується до теоретичних конструктів «інформаційне суспільство», «суспільство знання» тощо без їх отожднення. Отже, комунікативний аспект міжкультурної взаємодії в інформаційному суспільстві ґрунтовно досліджувала Т. В. Сулятицька [1]. Вбачаючи головною характеристикою амбівалентність глобалізації, А. В. Сакур в аналізі сучасного суспільства вказує на роль «символічних комплексів», які формують поліцентричний світогляд, альтернативну систему цінностей та замінюють реальну комунікацію символічною [2]. В. В. Посохова в складі представницького колективу дослідників проаналізувала соціально-психологічні практики життєконструювання у віртуальному світі [3, с. 256-272]. Н. Ю. Гірліна розкриває основні змістовні аспекти дослідження медіакультурного простору як середовища соціалізації і буття людини [4]. Однак праць, безпосередньо присвячених соціально-філософському аналізу теоретико-методологічних принципів дослідження ціннісно-сміслових вимірів мережевого суспільства знайти не вдалося.

Формулювання мети статті. Метою статті є обґрунтування того, що філософський конструктивізм, категорії симулякр і симуляція, теорія символічного обміну, символічний інтеракціонізм, «плинна сучасність» З. Баумана, теорія аутопоезису Н. Лумана, поняття горизонту у Е. Гуссерля і М. Гайдеггера, феноменологічна концепція життєвого світу є теоретико-методологічними принципами дослідження ціннісно-сміслових вимірів мережевого суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Протягом двадцятого століття, особливо в другій його половині, у зв'язку з появою наук інформатико-кібернетичної групи, з'явилися суттєві підстави для появи нових філософських підходів у суспільствознавстві. В кінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. у філософії науки виник новий філософський напрям – конструктивізм (від лат. constructio – побудова), який проголошує нові епістемологічні підходи, в яких пізнання розуміється як активна побудова суб'єктом моделі світу, а не як просте його відображення [5]. Конструктивізм, як широкий філософський напрям проголошує, що соціальна реальність є ніщо інше як інтерпретації суб'єкта. У 1981 р. німецькою мовою вийшла збірка «Придумана дійсність» (Dierfundene Wirklichkeit) [6] в якій австро-американський психолог, теоретик комунікації і філософ Пауль Вацлавік (Paul Watzlawick) (1921-2007) вказав що для цього філософського підходу назва типу наука про дійсність (Wirklichkeitsforschung) [7] була б більш доречною, особливо в контексті німецької філософської традиції, ніж назва конструктивізм, яка виникла в англо-американському мовному середовищі [8, с. 31-48]. Головне питання конструктивізму, який не є гомогенною доктриною, а скоріше нагадує міждисциплінарний дискурс, що розгортається і охоплює під різними кутами зору цілий комплекс важливих філософських проблем, П. Вацлавік сформулював так: «Як ми віруємо, що те, що ми знаємо, ми знаємо?» [9].

Прихильники конструктивізму вважають, що вся реальність і судження про неї – антропогенні, антропоморфні та аксіологічні [10]. Тобто, не існує однакової для всіх об'єктивної і незалежної від людей реальності. Стисло центральна парадигма радикального конструктивізму міститься в наступній цитаті американського філософа і психолога Ернст фон Глазерсфельда, – «(а) знання не отримується пасивним шляхом, воно активно конструюється пізнаючим суб'єктом; (б) функція пізнання має адаптивний характер і слугує для організації світу досвіду, а не для відкриття онтологічної реальності» [11, с. 6]. Принципову відмінність людини від інших живих істот представники філософського конструктивізму вбачають в її творчій і постійно «самостворючій» себе сутності. Помилково вважати, що природа людини є споглядальною, а вона навіть більш ніж просто активна або діяльна.

Наступним теоретико-методологічним принципом ціннісно-сміслових вимірів мережевого

суспільства є одні із основних категорії постмодерністської філософії – симулякр і симуляція. Концепція симулякра пов'язана, перш за все, з ім'ям французького філософа Жана Бодріяра (1929-2007), на думку якого, епоха постмодернізму є не що інше, як ера тотальної симуляції, коли реальність фактично зникає. Мова йде не стільки суще, або те, що є в наявності «об'єктивно», скільки про спосіб заломлення світу в свідомості суб'єкта.

Найбільш повно характеристики епохи симуляції, розкриваються філософом в книзі «Симулякри і симуляція», що вийшла в 1981 р. [12]. Цей розгорнутий дискурс симулякру і симуляції необхідний французькому філософу, щоб попередити суспільство про наступ симулякрів третього порядку – симулякрів, заснованих на інформації, моделях, кібернетичній грі, суть яких полягає в тотальній операційності, гіперреальності, прагненні до тотального контролю. Бодріяр стверджує, що світ дедалі більше стає реальнішим за реальний: гіперреальним, – «Реальне не стирається на користь уявного, воно стирається на користь більш реального, ніж реальність: гіперреальність. Більш істинне, ніж істина: така симуляція» [13].

Симуляція є екстаз реальності – в цьому переконують деякі телевізійні канали, які транслюють реальні події в запаморочливих і стереотипних, ірреальних і рецидивних формах, і виглядає це як безглуздий і безперервний відеоряд. Зрештою симуляції реального починають переважати. Ми з усіх боків оточені цими симуляціями, що утворюють замкнене коло, циркулярну систему, яка не має ні початку, ні кінця. Симулювати не означає прикидатися. Той, хто прикидається хворим, може просто претендувати на те, що він хворий. Той, хто симулює хворобу, проявляє в собі деякі «справжні» симптоми хвороби. Симуляції підривають відмінність між істинною і брехнею, реальним і уявним. Прикладом грандіозної симуляції є Діснейленд.

Культура, котра переживає, на його думку, великомасштабну і «катастрофічну» революцію в якій маси стають все більш пасивними. Маси – це «чорна діра», що поглинає всі смисли, інформацію, комунікацію і т.д., і перетворює їх на безглуздя. Індиферентність, апатія і інерція – характеристики мас під впливом знакової системи ЗМІ, симулякрів і гіперреальності. Це зовсім не означає, що ЗМІ маніпулюють масами: самі маси постійно вимагають від ЗМІ все нових образів і вистав. Таким чином, категорія симулякр змушує дослідника проаналізувати інерцію, розчинення смислів в ЗМІ і розчинення самих мас в «чорній дірі» нігілізму і безглуздості.

Як зазначає інший французький філософ Жіль Делез (Gilles Deleuze) (1925-1995), –«Симулякр не просто вироджена копія. У ньому криється позитивна сила, яка заперечує і оригінал і копію, і модель і репродукцію» [14, с. 341]. З точки зору Делеза опозиція оригінал-копія більш не має сенсу тому, що в численній низці перевідбиттів втрачається будь-яка модель. Для нього симулякр фантазмагоричним образом, який позбавлений подібності; на противагу іконічному образу, який маючи зовнішній образ, живе відмінністю. Тобто за Делезом, справжня сутність симулякра в розбіжності, становленні, вічній зміні і несхожості в самому собі.

Теорія символічного обміну є ще одним теоретико-методологічним принципом. Вперше вона була запропонована Ж. Бодріяром, який термін «символічний обмін» та уявлення про важливу роль процесів обміну на символічному рівні запозичив у свого співвітчизника, французького філософа Жоржа Батая (Georges Bataille) (1897-1962). Існує кілька важливих і взаємозалежних тем щодо теоретизування символічного обміну, бо Бодріяр як і Батай вважає, що жертва, непродуктивне винищення цінностей і руйнівний потлач є фундаментальними для людського суспільства [15, с. 69-73]. Теорія символічного обміну є радикальною критикою економіки, оскільки економіки в раціональному сенсі, яка підтримується економічною наукою, на думку філософа, взагалі не існує. Не дивлячись на те, що, люди Заходу створили суспільство, яке засноване на ринку, вони продовжують жити в світі, рушійною силою, якого є потлач як заперечення цінності. Справжньою основою руху речей є саме символічний обмін.

У сучасному суспільстві, вважає Бодріяр, домінує не виробництво, а засоби масової інформації, кібернетичні моделі та обчислювальні системи, комп'ютери, інформаційні процесори, розваги та індустрія знань. Наслідком появи цих систем став справжній знаковий вибух. Можна

сказати, що ми перейшли від суспільства, в якому домінує виробництво, в суспільство, де панують коди (знаки) виробництва. Мета змінилася: раніше йшлося про експлуатацію і прибуток, сьогодні домінують знаки і системи, що їх виробляють. Якщо раніше ці знаки відображали щось реальне, то тепер вони співвідносяться з чимось трохи більшим, ніж вони самі. Іншими словами, знаки стали саморефлексивними. Нам сьогодні вже важко розрізнити, де реальність, а де просто знак. Кордон між знаком і реальністю зник. Це і характерно для постмодерністського світу, на відміну від світу Модерну, в якому відбувалися інші вибухи – продуктивні системи, товари, технології і т.п.

Символічний інтеракціонізм лежить в основі наступного теоретико-методологічного принципу. Термін «символічний інтеракціонізм» використав у 1969 р. американський соціолог і соціальний психолог Герберт Блумер (1900-1987) для позначення особливого підходу щодо вивчення людського життя і людської поведінки [16] і який не враховували практично всі соціологічні концепції людського суспільства. Ключова ідея даного підходу, як зазначає засновник символічного інтеракціонізму американський філософ та соціолог Джордж Герберт Мід (1863-1931), полягає в тому, що людина може ставитися до себе як до об'єкта через те, що володіє особистісним «Я» – «самістю» і означає, що людина може служити об'єктом своїх власних дій [17]. Наявність самості дозволяє людині інтерпретувати навколишній світ. Дана здатність визначає взаємодії людини з навколишнім світом. Свідоме життя людини являє собою суцільний потік формування значень речей, з якими вона має справу і які бере до уваги. Формування значень дозволяє виділяти об'єкти з навколишнього світу. Крім того, якщо людина формує значення, то це вказує, що її дії конструюються, а не просто протікають. Конструювання індивідом дії за допомогою процесу формування значень завжди проходить в соціальному контексті.

Символічний інтеракціонізм ґрунтується на інтерпретаціях людської поведінки, в основі якої «прочитуються» значущі символи, що містять соціальну інформацію. Це означає, на думку представників цього напрямку, що люди існують не в фізичному просторі, а в світі, який складається виключно з «об'єктів», якіна думку, Г. Блумера, можна розділити на три типи: фізичні об'єкти, соціальні об'єкти, і абстрактні об'єкти. Як зазначає вчений: «Сенс предмета для особистості обумовлений тим, як інші люди діють по відношенню до цієї особистості, маючи на увазі даний предмет. Тим самим, значення є соціальними продуктами, які створюються сенсами, що виникають у діяльності взаємодіючих людей» [18, с. 4-5].

Наступним принципом є концепція плинної реальності, яка відображена в однойменній книзі [19] британського соціолога Зигмунта Баумана (Zygmunt Bauman) (1925-2017) Метафора «плинна сучасність» (Liquid Modernity) при всій її не термінологічності виступає в якості основного мотиву, що забезпечує стильову і тематичну єдність погляду на соціальну реальність на межі тисячоліть. Філософ вважав, що термін «постмодерн» для пояснення соціальної реальності є дещо проблематичним, і почав використовувати термін «плинна сучасність», щоб краще описати стан постійних, останнім часом прискорених, соціальних трансформацій і змін, які відбуваються у соціальних відносинах, ідентичностях та світовій економіці. Замість звернення до концепцій сучасності чи постсучасності, Бауман обґрунтовує наявність переходу від твердої сучасності до більш рідких форм суспільного життя.

Бауман на відміну від інших теоретиків постмодерну стверджував, що сучасність характеризується двоїтим характером. З одного боку, сучасне суспільство прагне призвичаїти, категоризувати і раціоналізувати світ, який був би керованим, передбачуваним і зрозумілим. Саме в тенденціях впорядкування, раціоналізації Макс Вебер бачив характерну силу суспільства епохи модерну. З іншого боку, сучасність характеризується зовсім новими явищами – непередбачуваністю, ірраціональністю, радикальними змінами, постійними спробами занедбати традиції і традиційні форми господарства, культури і соціальних зв'язків – «все, що тверде плавиться». Для Баумана, постмодернізм є показником неспроможності сучасної людини раціоналізувати світ і посилити його здатність до постійної зміни.

Ознаки плинної сучасності найбільш яскраво виражені в теперішніх підходах до самоідентифікації. У плинній сучасності, побудова чіткої ідентичності, яка співвідноситься з плином часу і простором стає все більш неможливою, з точки зору Баумана. Наявна недооцінка пошуку глибоких соціальних сенсів на користь скороминущого соціального досвіду. Тотальна невизначеність під дією різноманітних факторів свідчить про поступову втрату людиною контролю над соціально значимими процесами і збільшується відчуття особистісної незахищеності під дією непідвласних їй сил.

Наступним теоретико-методологічним принципом дослідження мережевого суспільства є теорія аутопоезису німецького філософа і соціолога Нікласа Лумана (Niklas Luhmann) (1927-1998), який пропонує переформулювати соціологічну теорію на основі поняття «комунікація». До цього теорія суспільства спиралася на поняття «дія». Це найбільш значуща частина роботи над поняттям суспільства – точно виявити операції, які відтворюють з власних продуктів саму суспільну систему. З огляду на те, що дія співвідноситься з місцем у просторі, тобто несоціальними елементами – суб'єктом, організмом, особистістю, вона автоматично не може представити коректного поняття «суспільства», а от поняття «комунікації» якраз здатне запропонувати уявлення про соціальну систему як про аутопоезисну, оперативну закриту систему, усі компоненти якої – комунікації, відтворюють себе за допомогою мережі цих компонентів – мережі комунікацій. Зробити поняття «комунікації» вирішальним для визначення поняття «суспільства» здатен лише погляд на суспільство як на аутопоезисну систему комунікацій. З цього обґрунтовано витікає, що операціями відтворення такої системи є комунікації. Ми досягнемо необхідної строгості поняття, підкреслює Луман, якщо теорію суспільства побудуємо на двох принципових підходах: системному та комунікативному.

Системність та функціональність, яка виражена в комунікаційній природі соціальності, демонструє вирішальне значення самоорганізації, саморегуляції та раціонального цілепокладання розвитку суспільства. Саме вони забезпечують соціальну еволюцію, оптимальну будову суспільства, форму державного устрою, політичний режим та зменшення соціальної ентропії.

Соціальні системи поведінки яких підпорядкована досягненню осмислено визначених цілей належать до найскладніших видів систем, оскільки вони є телеологічними системами. Найбільш високий рівень організованості притаманний народам, які здатні творити системи з високою самоорганізацією, коли етнічна пам'ять та когнітивні можливості поліпшують адаптативні властивості і спроможність навчатися, еволюціонувати в процесі етно- і соціогенезу. За допомогою управлінських механізмів налагоджується функціонування, координація та субординація. Це передбачає наявність механізмів самоорганізації, саморегуляції і цілерационального управління та цілепокладання у складноорганізованих системах.

Зміст наступного принципу дослідження ціннісно-смыслових вимірів мережевого суспільства пов'язаний з поняттям «горизонт», який у Е. Гуссерля і М. Гайдеггера використовується для прояснення суспільних сенсів. У феноменології Гуссерля термін - метафора «горизонт» означає істотну властивість всякого інтенціонального переживання, чи іншими словами, – визначене «поле», яке необхідно супроводжує переживання, яке мається на увазі. Вказуючи на те, що життєвий досвід має певні межі, Гуссерль разом з тим відмічає нескінченну його відкритість, тому що він перетікає разом з плином переживання, постійно співвідносячись з новими спроможностями свідомості, які з ним пов'язані. За допомогою горизонтних структур здійснюється зв'язність потоку свідомості та конституювання сенсу.

Початковим горизонтом у феноменології Гуссерля є часовий. Будь-яка свідомість має свою внутрішню структуру. Точка «Тепер» – первісне враження в сприйнятті, є початковою позицією свідомості - часу і завжди дана у зв'язку з цілим усієї свідомості, тобто в передданих горизонтах минулого і майбутнього. Кожне актуальне переживання несе з собою «хвіст» колишніх переживань передбачає майбутнє. Ще філософом виділяється горизонт перцептуального поля. Тут, на думку Гуссерля, сприйняття будь-якої речі завжди відбувається у внутрішньому і

зовнішньому горизонті. Внутрішній горизонт речей – це множина припущень, але ще не розкритих їх визначень, множина «визначених невизначеностей». «Позаду» внутрішнього горизонту розгортається зовнішній горизонт речей, утворений співприсутністю інших речей. Всі окремі горизонти органічно зливаються в єдиний тотальний горизонт, який ми називаємо «життєвим світом».

Феноменологічна концепція життєвого світу є ще одним теоретико-методологічним принципом дослідження мережевого суспільства. Вперше поняття «життєвого світу» представлено в роботі німецького філософа Едмунда Гуссерля (1859-1938) «Картезіанські роздуми» [20], воно займає важливе місце в пізній феноменології філософа, особливо в роботі «Криза європейських наук» [21]. Це поняття стало результатом реакції на одновимірний світ, створений завдяки класичній науці. Її установки нараціоналізм, позитивізм, механіцизм, природознавчу математизовану науку як єдино правильний тип мислення і знання зазнала краху з моменту появи некласичної науки. Гуссерль намагається подолати ситуацію, що склалася, яку він називає «кризою європейських наук». На його думку, раціоналізм страждає однобічністю, він витіснив з області пізнання смислове, тобто духовне начало.

Життєвий світ являє собою те, що робить можливим комунікацію і надає індивідам можливість розуміти один одного. Інтерпретація смислів в процесі спілкування можлива тільки в разі наявності контексту, тобто того, що відтворюється в культурній традиції і також входить в область життєвого світу. У цьому сенсі для людини мова, що забезпечує її мислення, так само є одним з компонентів життєвого світу, який задає горизонт цього мислення і визначає його можливі межі.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Таким чином, теоретико-методологічні принципи дослідження ціннісно-смислових вимірів мережевого суспільства, які базуються на вказаних філософських напрямках та категоріях, виглядають так:

Філософський конструктивізм – принцип базується на тому, що знання створюються суб'єктом на основі досвіду взаємодії зі світом і залежать від мотивації суб'єкта пізнання, мови опису, операціональних засобів, культури суспільства, особистісними особливостями суб'єкта пізнання, його «картиною світу», і в принципі не є калькою («відображенням») реальності. Знання не містяться безпосередньо і не беруться з неї у ході «руху від відносної до абсолютної істини», а вибудовуються суб'єктом, що пізнає у вигляді моделей, які можуть бути або взаємодоповнюючими, або альтернативними. На концепції, моделі, теорії діють не тільки особливості об'єкта пізнання – мережевого суспільства, але й суб'єкта пізнання, який наділений культурою, цінностями, мотивацією, мовою описання.

Категорії симулякр, симуляція як принцип дослідження націлює на осягнення відношень між реальністю, знаками, смислами та суспільством. Симуляція є не просто імітацією реальності, а симулювати не означає прикидатися. Симуляція це істина, яка намагається довести, що вона більше ніж просто істина, а симулювати означає намагання підірвати відмінність між істиною і хобою, реальним та уявним. Симулякр, як продукт симуляції, слугує для імітації і перебільшення реальності. Симулякр спрямований на виявлення явищ мережевого суспільства, які засновані на інформації, різного роду моделях, кібернетичних іграх тощо, які спрямовані на тотальний контроль, гіперреальність, тотальну операційність для породження ірраціональних і безглузких соціальних явищ. В чому причина індиферентності, апатії і інерції частини суспільства? Який смисл в тому, що маси постійно вимагають від ЗМІ все нових образів і вистав? Як протистояти розчиненню, розмиванню, маскуванню, спотворенню смислів в державному управлінні, медіа і соціальних комунікаціях? Цей принцип націлює в першу чергу на те, щоб зберегти бачення істинного і хибного в мережевому суспільстві, втілити смисл і видалити безглуздя з суспільної життєдіяльності.

Теорія символічного обміну як принцип націлює на дослідження домінуючих сьогодні знаків

мережевому суспільстві і систем, що їх виробляють: засоби масової інформації, кібернетичні моделі та обчислювальні системи, комп'ютери, інформаційні процесори, розваги та індустрія знань. Наслідком появи цих систем став справжній знаковий вибух і відбувся перехід від суспільства, в якому домінує виробництво, в суспільство, де панує виробництво кодів (знаків). Інформаційна ера спричинила новий вид обміну – символічний. Якщо раніше люди обмінювалися речами, то зараз все більшу роль починає відігравати обмін символами, який впливає не тільки на специфіку і характер взаємодії між людьми, але й на будову суспільства.

Символічний інтеракціонізм як принцип говорить про те, що для того, щоб зрозуміти соціальне життя, слід зрозуміти зміст соціальних взаємодій в їхньому символічному значенні. Свідоме життя людини являє собою суцільний потік формування значень речей, з якими вона має справу і які бере до уваги. Виділення об'єктів з навколишнього світу на основі продукування значень вказує на те, що соціальні процеси не просто протікають, а вибудовуються на основі цінностей і смислів. Конструювання індивідом дії за допомогою процесу формування значень завжди проходить в соціальному контексті. Принцип дослідження орієнтує на пошук цінностей, сенсів та соціального контексту на основі яких людина творить значення.

Наступним принципом є концепція плинної реальності: здатність суспільства до постійних конструктивних змін. Головними еволюційними мітками стають швидкість руху і прийняття рішень. Цей принцип загострює необхідність визначення смислу соціальнозначимих процесів та розуміння дії різноманітних факторів, які на них впливають, забезпечення контролю над ними. Процеси самоідентифікації, побудова міцної ідентичності знаходиться в полі зору цього пізнавального принципу. Як не розгубити, а зберегти пошук і дотримання глибокого соціального сенсу організація життя мережевого суспільства посеред пошуків скороминущого соціального досвіду? Як зменшити тотальну невизначеність, відчуття особистісної незахищеності людини та збільшити силу життєтворчих процесів мережевого суспільства?

Принцип дослідження, що спирається на теорію аутопоезісу має принципову орієнтацію на системність та функціональність, яка виражена в комунікаційній природі соціальності, демонструє вирішальне значення самоорганізації, саморегуляції та раціонального цілепокладання, які впливають на соціальну еволюцію, будову суспільства, форму державної влади та зменшення чи збільшення соціальної ентропії.

Поняття горизонту у Гуссерля і Гайдеггера дозволяє сформулювати пізнавальний принцип за допомогою якого відбувається конституювання сенсу. Тільки в ході тлумачення світоглядного і ціннісно-сміслового соціального горизонту прояснюється ніколи не представлений в готовому вигляді сенс.

Феноменологічна концепція життєвого світу є ще одним теоретико-методологічним принципом дослідження мережевого суспільства. Життєвий світ являє собою те, що робить можливим комунікацію і надає індивідам можливість розуміти один одного. Інтерпретація смислів в процесі спілкування можлива тільки в разі наявності контексту, тобто того, що відтворюється в культурній традиції і також входить в область життєвого світу.

Напрямок подальших досліджень теоретико-методологічних принципів дослідження мережевого суспільства вбачається в можливому розширенні їх кількості та їх пізнавальних можливостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Сулятицька Тетяна Василівна. Міжкультурна взаємодія в інформаційному суспільстві: комунікативний аспект [Текст]: монографія / Т. В. Сулятицька. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. – 167 с.
2. Сакун А. В. Трансформація структур соціальності в умовах інформаційного світу: вектор

інновації / А. В. Сакун // Гілея: науковий вісник.– 2014.– Вип. 88.– С. 128-132.

3. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі: монографія / Ю. Д. Гундертайло, В. О. Климчук, О. Я. Кляпець та ін.; за ред. Т. М. Титаренко; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2016. – 320 с.

4. Гирлина Н. Ю. Ценностное измерение социализации личности в современном медиакультурном пространстве [Электронный ресурс] // Приволжский научный вестник. – 2016. – №4 (56). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/tsennostnoe-izmerenie-sotsializatsii-lichnosti-v-sovremennom-mediakulturnom-prostranstve> (дата обращения: 10.03.2017).

5. Фатенков А. Н. Стратегия осмысления бытия: реализм в полемике с конструктивизмом и теорией отражения // Вопросы философии. – Москва, 2011. – № 12. – С. 117-128.

6. Watzlawic Paul. Dierfundene Wirklichkeit, Wiewissenwir, waswirzuwissenglauben //BeiträgezumKonstruktivismus.– Piper, München 1981. – 336 p.

7. Wirklichkeits for schung – з німецької перекладається як дослідження дійсності, дослідження реальності, дослідження світу або стану речей, який існує не в уяві, а насправді. Повна назва

8. Ватцлавик П. Адаптация к действительности или адаптированная «реальность»? Конструктивизм и психотерапия / Цоколов С. Дискурс радикального конструктивизма: Традиции скептицизма в современной философии и теории познания. – Munchen: VerlagMunchen, 2000. – с. 31-48.

9. DellP. F. The Invented Reality: How Do We Know What We Believe We Know? (ContributionstoConstructivism) //FamilyProcess. – 1985. – Т. 24. – №. 2. – С. 287-290.

10. Глазерсфельд Е. фон Вступ до радикального конструктивізму // Філософська думка : український науково-теоретичний часопис / НАНУ, Ін-т філософії НАНУ. – Київ, 2001. – № 2. – С.33-58.

11. Цоколов Сергей. Дискурс радикального конструктивизма: Традиции скептицизма в современной философии и теории познания / Сергей Цоколов. – Munchen: VerlagMunchen, 2000. – 332 с.

12. Бодрияр Жан. Симулякри і симуляція [Текст] / Ж. Бодрияр ; пер. з фр. В. Ховхун. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. – 230 с.

13. Бодрийяр Ж. Фатальные стратегии. Часть 1. «Экстаз и инерция» [Электронный ресурс] // 1983. – URL: <http://www.filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000327/>. (дата звертання: 23.03.2017).

14. Делёз Ж. Логика смысла:The atrum philosophicum: Пер. с фр. – М.: «Паритет», Екатеринбург: «Деловая книга», 1998. – 480 с.

15.Потlach – роздача людиною подарунків для підвищення власного статусу і рангу. Аналіз соціально-філософської інтерпретації обряду «потlach» як альтернативної економічної моделі, яка представлена в роботах французького філософа Гі Дебора в контексті антропологічних досліджень М. Мосса і соціально-філософських ідей Ж. Батая, можна знайти в статті Михайленко С. Б. Социально-философскоепрочтениеобычая «потлача» (на основеработГиДебора) // Вестник МГОУ. Серия «Философские науки». – 2013. – № 2. – С. 69-73.

16. Блумер Г. Общество как символическая интеракция // Современная зарубежная социальная психология. М. – 1984. – С. 173-179.

17. Мід Джордж Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста [Текст] / Д. Г. Мід; пер. з англ. та передм. Т. Корпало. – К.: Український Центр духовної культури, 2000. – 374 с.

18. Blumer H. The Methodological Positionof Symbolic Interactionism.In: Blunter H. Symbolic

Interactionism. Perspective and Method. Berkeley: University of California Press, 1969.

19. Бауман Зигмунт. Текущая современность [Текст] / З. Бауман; пер. с англ. Ю. В. Асочакова. – СПб. [и др.] : ПИТЕР, 2008. – 238 с.

20. Гуссерль Эдмунд. Картезианские размышления [Текст] / Э. Гуссерль; пер. с нем. Д. В. Скляднева. – СПб.: Наука : Ювента, 1998. – 316 с.

21. Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії // Філософська думка.– 2002.– № 3.– С. 134-149.

Новосад Крістіна Ярославівна – асистент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

УДК 314.74

НОВІ СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

У статті проаналізовано процес перетворення традиційних соціальних ризиків трудових мігрантів у нові форми. Мета статті – окреслити основні риси нових соціальних ризиків міжнародних трудових мігрантів. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: розглянути концептуальні моделі дослідження ризиків, визначити специфіку дослідження соціальних ризиків трудових мігрантів, окреслити сфери проявів нових соціальних ризиків, що загрожують міжнародним трудовим мігрантам. Робиться наголос на те, що в умовах становлення постіндустріального суспільства традиційне ототожнення соціальних ризиків із нормативно-правовою закріпленістю соціально-значимих обставин поступається новому розумінню. Доведено, що нові соціальні ризики стали викликом для держави загального добробуту, оскільки раніше вони або не були розпізнані, або не були достатньо поширені, або перебували поза межами компетенції держави.

Зроблено висновок про те, що соціальні ризики привнесені в повсякденне життя мігрантів їх власною діяльністю. Апріорною причиною соціальних ризиків виступає релевантність знання. Складності унаочнення та ідентифікації соціальних ризиків спричиняє ілюзію їх відсутності або редукацію соціальних ризиків до компенсації можливих втрат. Традиційний підхід, ототожнюючи соціальні ризики із нормативно-правовою закріпленістю соціально-значимих обставин, знімає проблему унаочнення та ідентифікації соціальних ризиків. Механізм компенсації спромує інституціоналізацію соціальних ризиків, але стає перешкодою до їх подальшого вивчення та управління.

Поруч із традиційним розумінням соціальних ризиків формується сучасна форма їх ідентифікації, яка враховує реалії постіндустріального суспільства. Нові соціальні ризики стали викликом для держави добробуту, оскільки раніше вони або не були розпізнані, або не були достатньо поширені, або перебували поза межами компетенції держави. В умовах високої міграційної мобільності соціальна держава стає джерелом соціального відчуження. Слідуючи логіці економічної рентабельності, вона вводить у політику національно-етнічні відмінності, урізає права і привілеї, етнізує проблему справедливості. Нові соціальні ризики проявляють себе найбільше там, де соціальна держава має найменший правовий захист, насамперед у вирішенні проблем соціального виключення та міжнародного тероризму.

Подальшого дослідження потребують ризики міжкультурних комунікації трудових мігрантів

та громадян приймаючих країн, яке стало центральним питанням у розвинутих державах загального добробуту. У питання міжетнічних та расових конфліктів каналізується невирішеність всіх інших соціальних ризиків та загроз трудових мігрантів. **Ключові слова:** соціальні ризики, міжнародна трудова міграція, нові виклики для держави загального добробуту.

НОВЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ РИСКИ МЕЖДУНАРОДНОЙ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ

В статье проанализирован процесс преобразования традиционных социальных рисков трудовых мигрантов в новые формы. В условиях становления постиндустриального общества традиционное отождествление социальных рисков с нормативно-правовой закрепленностью социально-значимых обстоятельств уступает место их новому пониманию. Доказано, что новые социальные риски стали вызовом для государства общего благосостояния, так как ранее они либо не были распознаны, или не были достаточно распространены, или находились вне компетенции государства.

Ключевые слова: социальные риски, международная трудовая миграция, новые вызовы для государства общего благосостояния

NEW SOCIAL RISKS OF THE INTERNATIONAL LABOR MIGRATION

The article analyzes the process of converting traditional social risks of migrant workers into new forms. In the establishment of post-industrial societies traditional social risks identification of regulatory zakriplenistyu socially significant circumstances yields new understanding. It is proved that the new social risks have become a challenge for the welfare state, as previously they were either not recognized or not sufficiently widespread or were outside the jurisdiction of the state.

Keywords: social risks, international labor migration, new challenges for the welfare state.

Актуальність дослідження зумовлена запитом зі сторони практиків із регулювання міграційного руху населення в межах України та за її межами. Збільшення інтенсивності та масштабів міжнародної трудової міграції останніх років актуалізує більш глибоке вивчення становища людей у сфері зайнятості, яке пов'язано з виїздом за кордон. Міжнародні міграційні процеси стали не тільки важливим чинником взаємозбагачення культур, але й фактором експорту різного роду небезпек та ризиків. Залучення України у міжнародний обмін трудовими ресурсами визначається її особливим географічним положенням та активним постачанням робочої сили в інші країни світу. Дослідження соціальних ризиків міжнародних трудових мігрантів набуває для України статусу найважливого інструменту забезпечення державної безпеки.

Методологія дослідження теоретичних та практичних аспектів міжнародних трудових міграцій набули розвитку в наукових працях Е. Берджес, Дж. Беккера, Е. Валерстайна, Ф. Дювеля, Е. Дюркгейма, Ф. Знанецького, В. Зомбарта, Р. МакКензі, Д. Массея, Р. Парка, І. Прибиткової, Л. Рибаківського, П. Сорокіна, Е. Тайлора, У. Томаса, Ф. Хьюго. Різні аспекти дослідження трудових міграцій нашли відображення в працях І. Гнибіденко, М. Денисенко, М. Долішнього, В. Євтуха, М. Козоріз, Е. Лібанової, І. Майданік, О. Малиновської, А. Мокія, В. Ніколаєвського, В. Переведенцева, Я. Петрова, С. Пирожкова, Н. Победи, О. Позняк, М. Романюка, С. Чеховича, М. Чумало, М. Шульги, О. Хомри, Т. Юдіной та інших. Розвитку теорії ризиків присвячені праці У. Бека, Н. Лумана, А. Шюца, М. Дугласа, А. Вільдавські, О. Яницького. Соціальні ризики стали предметом дослідження Л. Забеліна, **Н. Мешавкіної**, В. Надраги, Д. Станко, В. **Радіонової - Водяницької**. Дослідження нових соціальних ризиків містять праці П. Тейлор-Губі, Г. Еспін - Андерсен, Дж. Бонолі, П. Розанваллон, **І. Кірнос**, О. Осієнко.

Мета статті – окреслити основні риси нових соціальних ризиків міжнародних трудових мігрантів. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: розглянути концептуальні моделі дослідження ризиків, визначити специфіку дослідження соціальних ризиків трудових мігрантів, окреслити сфери проявів нових соціальних ризиків, що загрожують міжнародним трудовим мігрантам.

Поняття ризику є предметом широкого наукового дискурсу. Ризик вивчається різними науковими дисциплінами на різних рівнях аналізу. Проте концептуалізація поняття ризику не набула достатнього погодження в соціологічній рефлексії. Згідно дослідженням Н. О. Яницького, концептуалізація ризику відбувається в межах двох великих напрямків: «реалістичного» та «соціокультурного». Головна проблема традиційної концептуалізації поняття ризику є відкидання його залежності від соціальних факторів або визнання їх в якості залежних від зовнішніх небезпек. Невизначеність цього питання стала підґрунтям для формування соціокультурних підходів концептуалізації ризиків: «культурно-символічному» (М. Дуглас, А. Вільдавські), теорії «суспільства ризику» (У. Бек, Е. Гідденс) та «калькулятивної раціональності» (М. Фуко). Проте, лише культурно-символічний підхід фокусує увагу на проблемах діалогу «Я» та «Іншого» і може бути корисним для дослідження ризиків міжкультурного діалогу мігрантів. У межах теорії «суспільства ризику» було проголошено кінець «Іншого» в силу «принципової неможливості дистанціювання від ризиків у сучасному світі». Із цього положення логічно випливає інший, методологічно важливий висновок: «Не «людина і ризик» або «суспільство і ризик», а суспільство ризиків, інакше кажучи, розуміння виробництво ризиків як іманентно притаманних будь-якому суспільному виробництву» [1, с.6]. Формується уявлення про втрату перспектив культурного діалогу в умовах суспільства ризиків.

Ульріх Бек, із одного боку, стверджує про «кінець Іншого», як про закінчення часу для можливості, традиційного дистанціювання один від одного. Із другого боку, він вважає, що на шляху до другого модерну нас чекає крайня форма індивідуалізації, що породжує внутрішні ризики та небезпеки. «Закінчується час, коли всі страждання, всі біди і насильства, які люди завдавали один одному, обрушувалися досі на «інших» євреїв, чорних, жінок, політичних іммігрантів, дисидентів, комуністів і т. п. З одного боку, існували загородження, табори, міські квартали, військові блоки, з іншого – власні чотири стіни – реальні або символічні кордони, за якими могли сховатися ті, кого, здавалося б, не торкнулася біда. Усе це є, як і раніше – і всього цього після Чорнобиля вже немає» [2, с.5]. Кордоні більше не рятують від загроз глобальної небезпеки, але це не торкається ризиків, які обумовлені наданням людині можливість самому приймати рішення. Невідворотність глобальних загроз, зокрема надмірної міжнародної міграції, не заперечує можливості штучних перешкод та свідомого ризику.

Принципово інакше оцінює шлях до інформаційного суспільства як до «суспільства ризику» Ніклас Луман. По-перше, він оцінює численні розмови про інформаційне суспільство як «раціонально не обґрунтовану ейфорію». Це впливає з того факту, що інформація – є продуктом, який швидко розпадається та зникає при актуалізації. Відповідно до цього, «інформаційним» можна назвати суспільство, яке в силу спочатку важко пояснюваних причин вважає за необхідне безперервно себе приголомшувати». Прямо протилежне, за думкою Н. Лумана, можна сказати про «суспільство ризику». Вивчаючи його, ми допускаємо, що наше майбутнє залежить від рішень, прийнятих зараз. Але ухвалення рішення про майбутнє без точного знання про нього, «може, наприклад, посилювати тенденцію до політизації всіх питань ризику, посилюючи свого роду захисну політику (замість простої політики розподілу)» [3, с.241-242]. Політика захисту створюватиме додаткові перешкоди міжнародними мігрантам. Ці перешкоди можуть як штучно привносяться в суспільне життя, так й бути іманентними «суспільству ризиків».

Соціальні ризики привнесені в повсякденне життя мігрантів їх власною діяльністю. Априорною причиною соціальних ризиків виступає спосіб організації знання. Принцип організації знання – це його релевантність для дій в існуючій ситуації. Згідно з ідеями феноменологічної соціології, будь-яке розуміння спрямоване тільки на те, що має значення для

дії. У феноменологічній соціології інтенціональність соціальної дії є вибірковою активністю розуму. Уся система релевантності базується на переживанні смерті або страху смерті. Альфред Шюц запропонував називати це базисне переживання «фундаментальною тривогою». За його поглядами, «з фундаментальної тривоги випливає безліч взаємопов'язаних систем надій і побоювань, потреб і задовольень, шансів і ризиків, які спонукають людину в природній установці намагатися опанувати світом, долати перешкоди, будувати проекти і здійснювати їх» [4, с.422]. Завдяки тому, що шанси і ризики являються залежними змінними від базисного переживання, їх суб'єктивний статус не викликає заперечень.

Соціальні ризики, які впливають з особливостей системи знань, істотно відрізняється від традиційного розуміння соціальних ризиків міжнародних трудових мігрантів. Згідно результатів дослідження науковців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, «більшість українських та російських дослідників визначають соціальні ризики лише у сфері трудової діяльності, акцентуючи увагу на доходах людини» [5, с.23]. Соціальний ризик визначається як ймовірність настання матеріальної незабезпеченості працівників. Друга частина визначення указує на чинники соціальних ризиків: унаслідок непрацездатності, втрати заробітку, у зв'язку із додатковими видатками (утримання дітей або інвалідів), витратами щодо задоволення додаткових потреб у медичних та соціальних послугах.

Визначення соціального ризику як системи негараздів і небезпек при безробітті, підвищеній захворюваності, смерті, інвалідності, передчасному старінні, нещасних випадках на виробництві, професійних захворюваннях було сформульовано Л. В. Забеліним ще 1924 році [6]. Міжнародна організація праці також спирається на поняття соціального ризику, що включає призупинення заробітку, як це визначається національним законодавством, спричинене неможливістю для захищеної особи, яка здатна і готова працювати, отримати роботу, що їй підходить; повну втрату здатності заробляти або її часткову втрату понад встановленого ступеня, коли вона може набути постійного характеру, або відповідну втрату функціональної повноцінності, та втрату засобів до існування вдовою або дитиною внаслідок смерті годувальника; у випадку вдови право на допомогу може обумовлюватися її визнанням згідно з національним законодавством нездатною утримувати себе самостійно [7]. Отже, традиційно соціальні ризики ототожнюються з «нормативно-правовою закріпленістю у міжнародному та національних законодавствах» та як «визнана суспільством соціально значима обставина об'єктивного характеру» [8, с.78]. Ототожнення соціальних ризиків із нормативно-правовою закріпленістю соціально-значимих обставин знімають проблему унаочнення та ідентифікації соціальних ризиків.

В умовах переходу до постіндустріального суспільства почав формуватися напрямок вивчення «нових соціальних ризиків». «Постіндустріальний уклад привів до появи нових професій і форм зайнятості, викликавши конфлікт між некомпетентністю і професіоналізмом» [9, с.90]. Нові соціальні ризики стали закономірним результатом переорієнтація економіки від товаровиробництва до сервісу та зростання нестабільності на ринках праці. Відбувається реорганізація культурної сфери шляхом збільшення інформатизації всіх сфер суспільного життя та орієнтація на пріоритети інтелектуалізму. В умовах додаткової плинності нормативно-правова закріпленість соціальних ризиків перетворюється в анахронізм і заважає їх попередженню та запобіганню.

Питання нових соціальних ризиків («new social risks») вперше було поставлено для наукового обговорення П. Тейлор-Губі [10], Г. Еспін-Андерсен [11], Дж. Бонолі [12], П. Розанваллон [13]. Соціальною базою для обговорення нових соціальних ризиків стали проблеми розбудови в розвинутих країнах ЄС держав загального добробуту («the welfare state») або «ліберальної держави добробуту». Згідно Г. Еспін-Андерсену, державу добробуту відрізняє низький рівень декомодифікації, а для С. Лейбфріда аналогом моделі держави добробуту виступає англосаксонська (резидуальна) модель. Ф. Кастлс та Д. Мітчелл базовою ознакою держави добробуту вважають низькі соціальні видатки та неприйнятність застосування інструментів вирівнювання у соціальній політиці. Дж. Бонолі в якості головного критерію держави загального

добробуту відносить низьку питому вагу соціальних видатків. Але спільною рисою загальною держави добробуту частіше визнають те, що «соціальні ризики компенсуються повною мірою для груп, які беруть участь у виробництві, інші стають залежними від соціальної допомоги» [14, с.46].

Головною метою держави загального добробуту є забезпечення надання низки соціальних послуг, які в умовах переходу до постіндустріального суспільства стали проблематичними. Проблеми надання соціальних послуг у нових умовах затонули низку політичних питань, зокрема питання соціальної справедливості існуючого суспільного та економічного устрою держави. В цих умовах надмірна міжнародна міграція стала для розвинутих країн системним викликом. Без відповіді на питання про суміщення соціальної справедливості та міжнародної міграції під питанням залишається ідея розбудови держав загального добробуту.

Фундатор концепції нових соціальних ризиків у державах загального добробуту, Пітер Тейлор-Губі, визначає нові соціальні ризики як такі, з якими люди стикаються в процесі переходу до постіндустріального суспільства. Найбільш важливе значення для переходу до нових соціальних ризиків мають чотири сучасні соціально-економічні процеси. По-перше, це «прагнення передати низькокваліфіковану роботу в країни, де рівень оплати праці нижче». Технічні розробки в області виробництва, які скорочують частку некваліфікованих робочих місць, є міцним фактором зростання масштабів міжнародної конкуренції та міжнародної трудової міграції. Це, за думкою П. Тейлор-Губі, може «посилити зв'язок між освітою та зайнятістю», що, у свою чергу, буде впливати «на ризик соціальної ізоляції серед осіб з низьким рівнем освіти». Аналіз дослідження європейських домогосподарств (European Household Panel Study) показав, що «ризик опинитися в довгостроковій бідності майже в п'ять разів вище серед тих, хто має мінімальний рівень освіти порівняно з тими, хто відвідували університети» [10, с. 3-4].

Другим глобальним процесом, що впливає на нові соціальні ризики – це збільшення економічної активності жінок на фоні падіння економічної активності чоловіків. Отже, нові соціальні ризики для розвинутих країн набули більшої актуальності, ніж для тих, що розвиваються та є постачальниками трудових мігрантів.

Третім процесом, що впливає на нові соціальні ризики, є збільшення в абсолютних і відносних числах літніх людей. Це має наслідки для соціальної допомоги, для вартості державних пенсій та послуг в галузі охорони здоров'я. Старіння населення розвинутих країн генерує попит на надання оплачуваних послуг по догляду за літніми людьми, тому що працюючі члени сім'ї не здатні піклуватися про літніх утриманців від 16 до 22 годин на добу. Цю нову нішу в економіці послуг активно займають трудові мігранти з менш розвинутих країн. Послуга мігрантів з піклування про літніх утриманців вимагає максимального скорочення дистанцій із громадянами приймаючої країни або спільного проживання. Це створює цілу низку додаткових ризиків, запобігти яких вкрай проблематично.

До четвертого процесу, що впливає на нові соціальні ризики, П. Тейлор-Губі відніс розширення приватних послуг в рамках забезпечення загального пакету суспільства добробуту. Він породжує нові соціальні ризики в силу того, що громадяни-споживачі залишаються незадовільними вибором, але коли регулювання стандартів в приватному секторі надання послуг залишається неефективними. Це торкається не тільки ризиків піклування трудових мігрантів про людей похилого віку, але й ризиків неотримання пенсійного забезпечення з приватних пенсійних фондів. Зрушення соціальних послуг в бік приватного сектору відбувається, насамперед, у напрямку соціального захисту найбільш незахищених прошарків населення. Віддаючи соціальні послуги приватним підприємствам, держава подвоює соціальні ризики найбільш незахищених верств населення.

За Г. Еспін-Андерсеном, соціальні ризики відповідають різним моделям політичних режимів. При феодалізмі роботодавець несе повну відповідальність за соціальне забезпечення своїх працівників і членів їх сімей. У корпоративній моделі братські асоціації піклуватися про

непрацездатних працівників і членів їх сімей. В етатистській моделі надважливим елементом є держава. Вона піклується про своїх громадян, але межа між правом і обов'язком на роботу в етатистській моделі буває часто розмита. Нові соціальні ризики виявляють нездатність всіх моделей до ефективного соціального захисту. Г. Еспін-Андерсен пропонує розподіляти нові соціальні ризики між державою, сім'єю (домогосподарством) і ринком. Тоді індивідуальна незалежність забезпечується родинним домогосподарством, держава буде втручатися в приватне життя громадян тільки тоді, коли потенціал сім'ї вичерпані [82]. Така модель передбачає існування міцної традиційної сім'ї, що в умовах постіндустріального суспільства дуже проблематично. Міжнародні трудові мігранти, що знаходяться у відриві від свого домогосподарства, повністю «забуті» конструкторами цієї моделі практично повністю позбавлені соціального захисту.

Ознайомлення з працями розробників різних моделей держави загального добробуту показало, що вони орієнтовані на задоволення «старих соціальних ризиків», які виникають перед населенням під час стандартного життєвого циклу виробництва – пенсій, послуг охорони здоров'я, хвороби, надання інвалідності та інші. Міжнародні трудові мігранти, які знаходяться за межами стандартного циклу виробництва гостріше відчують потребу нового погляду на поняття соціальних ризиків. Нові ризики проявляють себе найбільше там, де держава має найменший правовий захист, насамперед у вирішенні проблем соціального виключення або міжнародного тероризму. Як свідчать дослідження українських вчених, у сучасних суспільствах національна держава залишається єдиною соціальною системою, яка зацікавлена у «виробництві» національних відмінностей. Це пов'язано з тим, що доступ іноземців до системи охорони здоров'я та освіти ставить питання правомірності використання мігрантами соціальних благ або як засіб обмеження державного суверенітету. Все частіше соціальна держава стає не «миротворцем», а джерелом соціального відчуження.

Висновки. Соціальні ризики привнесені в повсякденне життя мігрантів їх власною діяльністю. Априорною причиною соціальних ризиків виступає релевантність знання. Складності унаочнення та ідентифікації соціальних ризиків спричиняє ілюзію їх відсутності або редукцію соціальних ризиків до компенсації можливих втрат. Традиційний підхід, ототожнюючи соціальні ризики із нормативно-правовою закріпленістю соціально-значимих обставин, знімає проблему унаочнення та ідентифікації соціальних ризиків. Механізм компенсації спрощує інституціоналізацію соціальних ризиків, але стає перешкодою до їх подальшого вивчення та управління.

Поруч із традиційним розумінням соціальних ризиків формується сучасна форма їх ідентифікації, яка враховує реалії постіндустріального суспільства. Нові соціальні ризики стали викликом для держави добробуту, оскільки раніше вони або не були розпізнані, або не були достатньо поширені, або перебували поза межами компетенції держави. В умовах високої міграційної мобільності соціальна держава стає джерелом соціального відчуження. Слідуючи логіці економічної рентабельності, вона вводить у політику національно-етнічні відмінності, урізає права і привілеї, етнізує проблему справедливості. Нові соціальні ризики проявляють себе найбільше там, де соціальна держава має найменший правовий захист, насамперед у вирішенні проблем соціального виключення та міжнародного тероризму.

Подальшого дослідження потребують ризики міжкультурних комунікації трудових мігрантів та громадян приймаючих країн, яке стало центральним питанням у розвинутих державах загального добробуту. У питання міжетнічних та расових конфліктів каналізується невирішеність всіх інших соціальних ризиків та загроз трудових мігрантів. Прояви ксенофобії та дискримінації за етнічною ознакою, хибні ідентифікації та безпідставні звинувачення трудових мігрантів в прихильності до цінностей фундаменталізму унеможливають міжкультурний діалог із мешканцями приймаючих країн. Якщо ціною сучасної свободи стала небезпека, то ціною соціального ризику є інтолерантність. В процесі перетворення іншого в чужого у його крайній формі, формі Ворога, задіяні всі співучасники діалогу. Врятувати діалог від соціального конструювання ворожості спроможна лише міжкультурна компетентність як трудових мігрантів, так і громадян приймаючої

країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Яницький О. Н. Социология риска: ключевые идеи / О. Н. Яницький // Мир России. 2003. № 1. – С.3-35.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну [Текст] / У. Бек; пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
3. Луман Н. Самоописания / Н. Луман; пер. с нем. А. Ановский, Б. Скуратов, К. Тимофеева. М.: Издательство "Логос", ИТДГК "Гнозис", 2009. – 320с.
4. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шюц; пер. с нем. и англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 1056 с.
5. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.
6. Забелин Л. В. Теория социального обеспечения /Л. В. Забелин. – М.: ВЦСПС, 1924. – 203 с.
7. Про мінімальні норми соціального забезпечення: конвенція МОП від 28.06.1952 р., №102. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1024-19>
8. Надрага В. І. Соціальні ризики в загальній теорії ризиків: проблеми формування понятійного апарату / В. І. Надрага // Часопис економічних реформ. – 2015. – № 3. (19). – С.75-83.
9. Кірнос, І. О. Систематизація нових соціальних ризиків у контексті переходу до постіндустріального суспільства [Текст] / І. О. Кірнос // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Логістика. – 2011. – № 706. – С. 88-93. Режим доступу:
http://library.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/12293/1/012_Sistematizac%D1%96ja%20novih%20s_88_93_706.pdf
10. Taylor-Gooby P. New risks and social change / Peter Taylor-Gooby// New risks, new welfare. The transformation of the Europeanwelfare state. – NY:Oxford university press Inc, 2004. – 248 p.
11. Esping-Andersen G. The three worlds of welfare capitalism [Text] / G. Esping-Andersen. — Oxford : Polity, 1990. — 257 p.
12. Bonoli G. Classifying Welfare States: a Two-dimension Approach [Text] / G. Bonoli // Journal of Social Policy. — 1997. — № 26. — P. 351–372.
13. Rosanvallon P. The new social question:rethinking the welfare state/ Pierre Rosanvallon; translated by Barbara Harshav. – (New French thought).Princeton: Princeton University Press, 2000. – 139 p.
14. Овсієнко О. В. Ліберальна модель держави добробуту:економічні передумови реалізації в Україні / О. В. Овсієнко // Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія : Економічна теорія та право. – 2013. – № 4. – С. 44-53. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_etp_2013_4_7.

Ногінська Аліна Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії, історії і політології Одеського державного аграрного університету

Чебан Оксана Михайлівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, історії і політології Одеського державного аграрного університету

УДК: 378:

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС СТУДЕНТІВ АГРАРІЇВ

Стаття присвячена особливостям впровадження міжпредметних зв'язків в навчально-виховний процес студентів аграріїв вищих навчальних закладів. Зосереджується увага на набутті практичних педагогічних знань і вмінь студентами магістрами в ході проведення семінарських занять та закріпленні навчального матеріалу студентами бакалаврами.

Ключові слова: міжпредметні зв'язки, студенти магістри, студенти бакалаври, семінарські заняття.

ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ В УЧЕБНО - ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС СТУДЕНТОВ АГРАРИЕВ

Статья посвящена особенностям внедрения междисциплинарных связей в учебно-воспитательный процесс студентов аграриев высших учебных заведений. Обращается внимание на приобретение практических педагогических знаний и умений студентами магистрами в ходе проведения семинарских занятий и закрепления учебного материала студентами бакалаврами.

Ключевые слова: междисциплинарные связи, студенты магистры, студенты бакалавры, семинарские занятия.

FEATURES IMPLEMENTATION INTERDISCIPLINARY COMMUNICATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF STUDENTS AGRARIANS

The article discloses the specifics of implementation of interdisciplinary correlations into the educational process of the students of agrarian speciality of Academic institutions. The focus is made to acquirement of the practical pedagogical skills and knowledge by Master degree students in the course of the seminars and strengthening of the gained knowledge by Bachelor degree students.

Key words: interdisciplinary correlations, Master degree students, Bachelor degree students, seminars.

Міжпредметні зв'язки при навчанні є конкретним виразом інтеграційних процесів, що відбуваються сьогодні в науці і в житті суспільства. Ці зв'язки відіграють важливу роль у підвищенні практичної та науково-теоретичної підготовки студентів аграріїв, суттєвою особливістю якої є оволодіння студентами узагальненим характером пізнавальної діяльності. В процесі навчання студенти оволодівають значною кількістю навчальних дисциплін, що формують різні знання та вміння, і повинні сприйматися як єдиний взаємопов'язаний процес.

Але не всі студенти аграріїв можуть встановити чіткі взаємозв'язки з різних предметів. Тому для формування системного засвоєння знань, умінь і навичок у майбутнього фахівця доцільною є впровадження міжпредметних зв'язків. Осмислення цих зв'язків дозволяє забезпечити міцність

знань, умінь і навичок, зосереджує їх увагу на головному, виявляє і усуває прогалини в знаннях, систематизує і узагальнює знання, уміння і навички.

Необхідність міжпредметних зв'язків обґрунтовується дидактичними принципами навчання. Згідно принципу міцності засвоєння знань можна стверджувати, що формування вмінь і навичок у студентів аграріїв буде краще відбуватися при добре діючих міжпредметних зв'язках.

В процесі впровадження міжпредметних зв'язків у студентів аграріїв активізується увага, розвивається логічне мислення, росте зацікавленість та інтерес до дисциплін, що вивчаються в навчальному закладі. Також міжпредметні зв'язки сприяють реалізації таких функцій навчання як: освітня, розвиваюча та виховна. Ці функції навчання здійснюються у тісному взаємозв'язку та взаємно доповнюють один одного. Взаємозв'язок та єдність функцій навчання є результат цілеспрямованого навчального процесу навчально-виховної системи.

У центрі педагогічної уваги сьогодні перебувають такі чинники як педагогічна майстерність викладачів, диференційований підхід до навчання студентів, технічне й методичне забезпечення навчальних занять, взаємозв'язок професійної підготовки із сучасною практикою освіти й виховання молоді.

Процес професійної підготовки студентів аграріїв має можливість збагачення й розвитку за умови, якщо його зміст набуватиме системного характеру, охоплюватиме найважливіші й найсуттєвіші досягнення аграрної науки, культури, мистецтва, спрямовуватиме увагу та зусилля майбутнього фахівця в аграрній галузі на комплексне розв'язання актуальних завдань його професійного становлення, розвитку особистого педагогічного досвіду, знань, умінь і навичок. Звідси актуального характеру набувають питання інтеграції знань у процесі професійної підготовки студентів аграріїв, забезпечення необхідних педагогічних умов для зміцнення зв'язку між складовими компонентами навчально-виховної діяльності, ефективного використання міжпредметних зв'язків під час формування найважливіших професійних якостей у студентів аграріїв вищих навчальних закладів.

Саме тому у нашому дослідженні були визначені завдання, пов'язані із теоретичним осмисленням міжпредметних зв'язків та їхніх навчально-виховних можливостей у процесі професійної підготовки студентів аграріїв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безпосередньо вивченням міжпредметних зв'язків вищої школи займалися Т. Архипова, І. Бочан, В. Берман, О. Бессмельцева, С. Гончаренко, Р. Гуревич, Д. Водзинський, І. Кузминський, В. Попков та ін. Проблема міжпредметних зв'язків є однією з провідних у сучасній дидактиці. Особливої актуальності вона набуває в аграрних ВНЗ, де вивчаються два різнобічних цикли дисциплін: спеціальний та психолого-педагогічний. Однак навіть у рамках спеціального циклу дисциплін постає складне завдання об'єднання знань, умінь і навичок різних предметів в єдине ціле, вирішення якого в значній мірі покращує якість підготовки спеціалістів.

Виклад основного матеріалу. Складність такого педагогічного явища як міжпредметні зв'язки в навчально-виховному процесі вищої школи спонукає багатьох учених до його вивчення, осмислення, аналізу та оцінки. У спектрі наукового пошуку вчених є питання, пов'язані із визначенням сутності та актуальності міжпредметних зв'язків (Т. Архипова, Д. Кірюшкін, В. Федорова) [1, 35]; обґрунтуванням загальних принципів міжпредметних зв'язків та дидактичних умов їхньої реалізації при вивченні математики в школі й вузі (В. Берман) [2, 12]. Дослідники акцентують свою увагу на міжпредметних зв'язках як умові ефективності професійної підготовки майбутніх учителів (Д. Водзинський) [4, 246]; засоби, методи, форми використання міжпредметних зв'язків у процесі формування педагогічної майстерності (О. Музальов) [6, 155].

Серед авторів, які досліджують дану проблему, слід відзначити І. Бочан, А. Бекренева, А. Гур'єва, В. Костюка, К. Кречетникова, В. Михелькевича, Т. Титовец, А. Вербицького,

Д. Ширяєву та ін.

На думку І. Бочан «сьогодення освітньої педагогічної діяльності – це впровадження нових технологій навчання, інтегральних курсів, розробка нових міждисциплінарних зв'язків»[3, 164]. Відповідно до цього, «встановлення міждисциплінарних зв'язків фахових дисциплін є важливою складовою концепції міждисциплінарної інтеграції, яка передбачає об'єднання знання, переконання і практичної дії на всіх етапах підготовки фахівця, синтез усіх форм занять відносно кожної конкретної мети освіти у ВНЗ»[3, 168].

На сьогоднішній день міжпредметні зв'язки розглядаються багатьма вченими як один із найважливіших дидактичних принципів вирішення проблеми теоретичної та практичної підготовки майбутніх фахівців. У розвитку ідеї міжпредметних зв'язків виділяються два взаємопов'язаних напрями – інтеграція і координація предметних знань.

У психології й педагогіці обґрунтовано висновок про те, що міжпредметні зв'язки є однією із важливих психолого-педагогічних умов збільшення науковості й доступності навчання, його зв'язку з навколишньою дійсністю, активізації підготовчої діяльності й удосконалення процесу формування знань, умінь і навичок у студентів. Принцип міждисциплінарної інтеграції повинен виступати як основний механізм оптимізації структури моделі знань і системи дисциплін, який перетворює всю систему підготовки на теоретичний, технологічний і методичний засіб побудови моделей професійної діяльності.

Міжпредметність посилює взаємодію усіх дидактичних принципів у реальному процесі навчання. Саме як самостійний принцип ця ідея виконує свою організаційну роль: впливає на побудову програм, структуру навчального матеріалу, підручників, на відбір методів і форм навчання. А. Гур'євим було зроблено класифікацію міжпредметних зв'язків, що мають різний статус, серед яких ми б хотіли виділити аспект міжпредметних знань, які «є самостійною галуззю дидактичних знань, що має психолого-педагогічне обґрунтування й характеризується цілісною структурою принципів, методів і засобів навчання, за допомогою яких формується новий тип знань – 'міжпредметний', що дозволяє розвивати концептуальний стиль мислення [5, 64].

Аналіз науково-педагогічної літератури, присвяченої проблемі міжпредметних зв'язків у навчально-виховній роботі вищої школи, дає змогу констатувати, що досліджень, які давали б вичерпну відповідь щодо змісту міжпредметних зв'язків у процесі професійної підготовки студентів аграріїв недостатньо. Це зумовлює необхідність більш предметного вивчення цього питання на теоретико-методологічному рівні, а також проаналізувати використання міжпредметних зв'язків у сучасній теорії і практиці професійної підготовки студентів аграріїв.

На сьогоднішній день недостатньо актуалізації опорних знань і формування узагальнених вмінь під час підготовки студентів аграріїв, особливо в сучасних умовах швидкісного зростання теоретичного матеріалу та скорочення часу аудиторних занять. За таких обставин необхідно не тільки зміцнювати зв'язки різних дисциплін, але й забезпечити взаємопроникнення окремих навчальних предметів, тобто їх інтеграцію з метою формування цілісної узагальненої системи знань та вмінь нового рівня.

В процесі навчання інтеграція може здійснюватись шляхом злиття в одному занятті елементів різних учбових дисциплін, сумачії основ наук у розкритті комплексних навчальних тем і проблем.

Особливо сприятливі умови для реалізації міжпредметних зв'язків засобами інтеграції створюються на старших курсах ВНЗ, коли узагальнюються знання студентів, отримані під час вивчення різних дисциплін на попередніх курсах. Істотним моментом в реалізації міжпредметних зв'язків є виявлення загальних для цілого ряду дисциплін провідних ідей, біля яких доцільно інтегрувати різні види знань і зв'язувати їх в цілісні системи.

Міжпредметні зв'язки можуть впроваджуватися на навчальних заняттях в вигляді фрагментів, або окремих етапів заняття, на якому вирішується визначена пізнавальна задача, що потребує

використання знань з інших дисциплін.

Міжпредметні зв'язки засобами ознакової інтеграції поглиблюють взаємопроникнення суміжних дисциплін, покращують сприйняття навчального змісту студентами та забезпечують формування у них цілісного уявлення про об'єкт навчання. Виключення дублювання понять з окремих дисциплін, в свою чергу, дозволяє викладати більший обсяг інформації на лекційних заняттях. В цьому аспекті інтеграція виступає як шлях інтенсифікації навчання, модернізації освіти в цілому, посилення її теоретичних основ за допомогою загальних провідних ідей науки. Такий підхід створює необхідні передумови формування професіонала аграрія, який володіє такими якостями, як універсальність мислення та професійна ерудиція, що робить його конкурентноздатним на європейському ринку праці.

З метою здійснення міжпредметних зв'язків та формування навичок педагогічної майстерності нами було проведено вікторину «Одеса найкраще місто». Специфіка кафедри «Філософії, історії і політології» в одеському державному аграрному університеті полягає в тому, що вона забезпечує викладання студентам різних факультетів таких дисциплін як: «Філософія», «Історія України», «Історія української культури», «Політологія», «Соціологія», «Психологія і педагогіка», «Педагогіка вищої школи», «Психологія управління». Ці дисципліни викладаються студентам на різних курсах. Вивчивши навчальні програми з цих дисциплін нами було виявлено, що якість підготовки магістрів як і бакалаврів буде поліпшено завдяки вдалій навчальній взаємодії студентів, які здобувають різні освітньо-кваліфікаційні рівні.

У контексті європейської інтеграції вищої освіти України виховання студентів різних курсів потребує нового підходу до науково-педагогічного процесу. Сьогодні вимагає перегляду навчальних методик щодо підготовки магістрів. У зв'язку з цим нами було запроваджено в курсі дисципліни «Педагогіка вищої школи» новий підхід у навчанні магістрів. Студентам-магістрам було запропоновано підготувати і провести вікторину зі студентами-бакалаврами, метою якої стало поглиблення і перевірка знань студентів щодо знання історії Одеси, видатних культурних діячів міста, пам'яток архітектури Одеси. В курсі «Історії української культури» студенти бакалаври вивчають розділи: «Культура українського народу в ХІХ ст.: духовні пошуки та шляхи їх реалізації» та «Новітня українська культура: витоки і джерела проблеми і здобутки». Кращому засвоєнню цих матеріалів цих розділів, а також поглиблення знань з історії і культури рідного міста сприяло проведення не традиційного семінарського заняття, а заняття у формі вікторини. Зацікавленню студентів бакалаврів сприяло і той факт, що заняття проводили студенти магістри. Проведення семінарського заняття у формі вікторини вимагало від студентів магістрів пригадування та повторення матеріалу з дисципліни «Історія української культури». А методика проведення цього заняття вимагала від студентів магістрів певних знань з дисципліни «Педагогіка вищої школи». Студенти бакалаври могли оцінити педагогічні здібності студентів магістрів. Проведення заняття сприяло впровадженню міжпредметних зв'язків.

Вікторина була проведена в рамках семінарського заняття за бінарною методикою, яка передбачає напрацювання умінь взаємодіяти між собою у ході навчального процесу не лише зі студентською аудиторією, але і з колегами. Такий навчальний підхід допоміг розкрити потенціал кожного магістра щодо педагогічної діяльності та вміння працювати в команді. Проведена вікторина отримала позитивний відгук як у магістрів, так і у бакалаврів. Перші мали досвід наставництва у навчально-педагогічному процесі, що у подальшому допоможе їм визначитись у професійному напрямку. Бакалаври ж, у свою чергу, поглибили знання з історії свого міста, а найважливіше – отримали приклад і мотивацію перспективи навчальної діяльності.

Проведення семінарського заняття вимагало серйозної підготовки з боку студентів-магістрів, така підготовка була здійснена за допомогою викладача, який виконував роль консультанта. До початку інтелектуальної гри студенти бакалаври отримали завдання, яке вимагало самостійної роботи з пошуку потрібного матеріалу. Значна увага студентів магістрів, які виступали у ролі викладачів приділялася побудові семінарського заняття. Головною ознакою матеріалу, який

готувався для повідомлення, була висока якість. Пошук та відбір інформації проводився в рамках енциклопедичного матеріалу. Енциклопедичний матеріал є допоміжним, він – джерело цитування, викладається близько до тексту. Пошук даного матеріалу вівся в таких джерелах, як: енциклопедії, довідники, монографії, наукові документи тощо. Добір матеріалу ґрунтувався на положенні, що фази систематизації матеріалу поділяються на три основних види: фаза орієнтації, фаза вибору, фаза занурення. Фаза орієнтації: на цьому етапі постає лише загальне направлення повідомлення, без детального аналізу. Протягом цієї фази студенти працювали лише з емпіричним матеріалом. Фаза вибору визначається як етап самообмежень, тому вона також базувалася на емпіричному матеріалі. У фазі вибору вирішувалися питання про те, що із зібраного заслуговує більш детального розгляду у зв'язку з поставленими завданнями.

Навчально-виховна робота студентів магістрів була спрямована на пошук стимулів до підвищення емоційно-чуттєвого стану студентів. Відомо, що такими стимулами можуть бути зовнішні (інтер'єр, обладнання і т. ін.) та внутрішні (мова) компоненти. На першому етапі пізнання має значення глибина розуміння студентами навчального матеріалу і формування у них певного ставлення до нього (формування світогляду, моральних почуттів, інтересів). Відчуття новизни, непізнаного веде до виникнення великого напруження уваги, гостроти мислення, зацікавленості. Саме тому використовувалась наочність при проведенні занять (репродукції картин, фото пам'ятників архітектури та видатних культурних діячів, музичні твори, тощо.).

Емоційна піднесеність забезпечувалась шляхом створення специфічного інтер'єру аудиторії. Усі компоненти використовувались для створення позитивного настрою та емоційного стимулювання до проведення семінару.

До початку проведення семінару в групі студентів бакалаврів були заслухані доповіді студентів магістрів про внесок земляків у культурний доробок України. Творча індивідуальність студентів магістрів та почуття гумору сприяли кращому засвоєнню матеріалу.

На наступному етапі заняття студентам-бакалаврам було запропоновано поділитися на дві команди, вибрати капітанів, дати назву своїм командам та придумати девіз. Капітани повинні були представити назву своєї команди та спільно виголосити девіз. На першому етапі конкурсу студентам-бакалаврам було запропоновано дати правильну відповідь на п'ять запитань з декількох категорій. Категорії команди обирали по черзі. Студенти-магістри на дошці вели облік категорій та номерів запитань, які викреслювали після відповіді на них (за кожен правильну відповідь команди отримали по одному балу).

Другий конкурс полягав у розгадуванні командами спеціально складеного кросворду (5 хвилин). Перемогу одержала команда, яка швидше вирішила кросворд.

Третім був конкурс капітанів. Капітан кожної команди відгадував загадки. За правильну відповідь нараховувалось 2 бали, якщо капітан не відповідав, то міг звернутися до своєї команди за допомогою, але тоді команді нараховувався лише один бал.

Особливий інтерес у студентів-бакалаврів викликав музичний конкурс.

Один з учасників команди у навушниках прослуховував куплет пісні про Одесу, або написану автором, який був одеситом, а потім він повинен був показати зміст пісні за допомогою жестів, не використовуючи при цьому слова. Команди також мали змогу отримати навички володіння невербальною комунікацією.

Після кожного конкурсу оголошувалися результати і кількість балів, які набрала кожна із команд.

У ході проведення семінарського заняття студенти-бакалаври навчилися встановлювати і підтримувати емоційний контакт з партнером; основним прийомом слухання (пасивному й активному); прийомом конкретизації й уточнення точки зору партнера; видам зворотнього зв'язку і правилам подачі зворотнього зв'язку; техніці упевненого поведіння; техніці аргументації;

правилам завершення спілкування. Студенти бакалаври навчалися взаємодіяти в групі однолітків, виробили вміння і навички використовувати знання отримані раніше.

Головне, що з'ясували учасники гри, це те, що під час будь-якого спілкування потрібно дотримуватися добропорядності, гідності, доброзичливості.

Таким чином, замість традиційного засвоєння готових знань в ході лекційно-семінарських занять була активізована пізнавальна діяльність кожного студента і магістра, і бакалавра. Причому залучення студентів до активного пізнавального процесу супроводжувалось засвоєнням знань і чітким усвідомленням того де і яким чином та з якою метою ці знання можуть бути використані в майбутній науково-педагогічній і професійній діяльності. За такої організації навчального процесу викладач виконував роль компетентного консультанта.

В процесі залучення студентів магістрів до роботи викладача з'явилась відповідальність не тільки за себе, але й за інших, підвищилась соціальна значущість діяльності студентів: вони виконували роль викладача. У такий спосіб утворюється додатковий, особистісний сенс навчання

В результаті проведення семінарського заняття у формі вікторини були використані імітаційні прийоми навчально-пізнавальної діяльності студентів магістрів, вони спробували себе в ролі викладача вищої школи.

В рамках навчального плану в процесі вивчення дисципліни «Педагогіка вищої школи» студенти-магістри повинні оволодіти практичними навичками з методики викладання. Саме проведення таких занять сприяло формуванню зацікавленого ставлення до навчання студентів-магістрів, а також давало змогу визначитись з майбутнім напрямком своєї професійної діяльності (навчання в аспірантурі чи виробнича діяльність за аграрним фахом). Саме така педагогічна практика оптимально співвідносить теоретичну і практичну підготовку студентів-магістрів.

Особливу увагу ми приділили процесові входження студента аграрія в активний процес навчання. Тому заняття на першому курсі були направлені на шлях активного отримання знань. На цьому етапі домінуючою умовою було забезпечення міжпредметних зв'язків.

Наприкінці заняття студенти зробили висновок, що шанобливе ставлення до української культурної традиції неможливе поза діалогом з культурами інших народів, які проживають в Одесі.

Після проведеного семінарського заняття у формі вікторини було проведено семінар-бесіду з магістрами, під час якого студенти поділилися своїми враженнями про проведене заняття. Ними було проаналізовані педагогічні методи і прийоми, виявлені і проаналізовані певні невдалі моменти. В процесі семінару-бесіди студенти показали толерантне ставлення до висловлювань однокурсників, навіть коли їхні враження різнилися.

Висновок. Проведене семінарське заняття сприяло міждисциплінарному зв'язку таких дисциплін як «Історія української культури» та «Педагогіка вищої школи». Вікторина допомогла зробити ще один крок студентам-магістрам щодо подальшого обрання професійної діяльності – науково-педагогічної та навчання в аспірантурі чи суто виробничого спрямування за обраним фахом. Студенти магістри активно вплинули на навчально-виховний процес студентів бакалаврів. Як наслідок студентимагістри вправлялися в педагогічній майстерності. Було виявлено, що якість підготовки магістрів, як і бакалаврів, значно поліпшується завдяки міжпредметній взаємодії студентів, які здобувають різні освітньо-кваліфікаційні рівні. Семінарське заняття отримало позитивний відгук як у магістрів, так і у бакалаврів. Перші мали досвід наставництва у навчально-педагогічному процесі, що у подальшому допоможе їм визначитись у професійному напрямку. Бакалаври ж, у свою чергу, перевірили та поглибили знання з «Історії української культури».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Архипова Т. А. Межпредметные связи: в чем их актуальность / Т. А. Архипова // Учитель. – 2001. – № 4. – С. 34–37.
2. Берман В. П. Загальні принципи міжпредметних зв'язків і дидактичні умови їх реалізації при навчанні математики в школі і вузі / В. П. Берман // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. – Херсон, 2002. – Вип. 27. – С. 12.
3. Бочан І. О. Впровадження самостійної, індивідуальної роботи студентів як важливого чинника формування особистісно-орієнтованої системи навчання / І. О. Бочан // Новітні технології навчання: наук.-метод. зб. / Кол. авт.; М. І. Онищенко (відп. ред.). – К.: Наук.-метод. центр вищої освіти. – 2003. – С. 164–168.)
4. Воздинский Д. И. Межпредметные связи как условия эффективности профессиональной подготовки будущих учителей / Д. И. Воздинский // Минск, 1986. – 246 с.
5. Гурьев А. И. Межпредметные связи – теория и практика [Электронный ресурс] / А. И. Гурьев. – [Режим доступа до ст.: http://www.biysk.secna.ru/jurnal/n4-5_2000/metodika/gurev.doc]
6. Музальов О. О. Засоби, методи, форми використання міжпредметних зв'язків у навчальному процесі / О. О. Музальов // Сучасне українське виховання. – Львів: Основа, 1997. – С. 151–158.

Oksana Petinova – master of Philosophical Science, associate professor of philosophy, sociology and management of socio-cultural activities department in South Ukrainian National Pedagogical University after KD Ushinskiy, s.Odessa, Ukraine

UDK: 1.316.3+168.522

THE HOMO ECONOMICUS MODEL: SYSTEM-WIDE PARAMETERS

Abstract. *The article is devoted to the system-wide settings in the application to the model of homo economicus. The author concludes that the systematic analysis of the homo economicus model gives the ability to define the linked list of parameters of the studied object. Homo economicus is represented in the article as a system, with its properties defined (attribute parameters), fixed characteristics considered under the context of the systemic manifestations of the studied cultural type. System analysis enables to integrate different approaches to the study of the subject, to relate the various scientific version of solving the problem, which brings together the most important spheres of human existence. The author concludes that this system is ordered, substrate-open (incomplete), structurally-open (incomplete), substrate-non-minimal, structurally non-minimal, stable, non-unique (by the substrate), permanent, non-elementary, conceptually non-point, structurally non-point, variable in structure, non-homoeomeric, non-immanent, uncentered, external, flexible, non-totalitarian, segmented, not entirely trustworthy, nondeterministic, primary at the time of its creation, secondary (as a subject of social philosophy), partial, strong in relation to the substrate, non-cyclic, partially auto-regenerative by the substrate, partially externally-regenerative by the substrate, non-tven.*

Key words: *homoeconomicus, system analysis, system-wide parameters, attributive parameters, model*

МОДЕЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ЧЕЛОВЕКА: СИСТЕМНЫЕ ШАГИ ПАРАМЕТРЫ

Аннотация. *Статья посвящена рассмотрению общесистемных параметров в применении к модели экономического человека. Автор приходит к выводу о том, что именно системный анализ модели экономического человека представляет возможность обозначить связный список параметров исследуемого объекта. В статье экономический человек представлен как система, определены ее свойства (атрибутивные параметры), устойчивые характеристики рассмотрены в контексте системных проявлений изучаемого культурного типа. Системный анализ позволяет интегрировать различные подходы к исследованию предмета, соотнести разнообразные научные версии решения проблемы, которая объединяет важнейшие сферы человеческого существования. Автор делает вывод о том, что это система упорядоченная, субстратно-открытая (незавершенная), структурно-открытая (незавершенная), субстратно-неминимальная, структурно-неминимальная, стабильная, неуникальная (по субстрату), стационарная, неэлементарная, концептуально-неточечная, структурно-неточечная, вариативная по структуре, негомеомерная, неимманентная, нецентрированная, внешняя, нежесткая, нетоталитарная, расчлененная, невсецелонадежная, недетерминирующая, первичная в момент ее создания, вторичная (как предмет социальной философии), частичная, сильная относительно субстрата, нециклическая, частично авто-регенеративная по субстрату, частично внешне-регенеративная по субстрату, не-твеновая.*

Ключевые слова: *экономический человек, системный анализ, общесистемные параметры, атрибутивные параметры, модель*

МОДЕЛЬ ЕКОНОМІЧНОГО ЛЮДИНИ: СИСТЕМНІ КРОКИ ПАРАМЕТРИ

Анотація. *Стаття присвячена розгляду загальносистемних параметрів в застосуванні до моделі економічної людини. Автор приходиться до висновку про те, що саме системний аналіз моделі економічної людини дає можливість позначити зв'язний список параметрів досліджуваного об'єкта. У статті економічна людина представлена як система, визначені її властивості (атрибутивні параметри), стійкі характеристики розглянуті в контексті системних проявів цього культурного типу. Системний аналіз дозволяє інтегрувати різні підходи до дослідження предмета, співвіднести різноманітні наукові версії вирішення проблеми, яка об'єднує найважливіші сфери людського існування. Автор робить висновок про те, що це система впорядкована, субстратно-відкрита (незавершена), структурно-відкрита (незавершена), субстратно-немінимальна, структурно-немінимальна, стабільна, неунікальна (за субстратом), стаціонарна, неелементарна, концептуально-неточечна, структурно-неточечна, варіативна за структурою, негомеомірна, неіманентна, нецентрована, зовнішня, нежорстка, нетоталітарна, розчленована, невсецілонадійна, первинна в момент її створення, вторинна (як предмет соціальної філософії), часткова, сильна щодо субстрату, нециклічна, частково авто-регенеративна за субстратом, частково зовнішньо-регенеративна за субстратом, не-твенова.*

Ключові слова: *економічна людина, системний аналіз, загальносистемні параметри, атрибутивні параметри, модель*

Introduction. Under the context of the modern global economic system formation, philosophical problematization of economic knowledge, including the search for new forms and methods of its research and presentation not only in scientific discourse but also in socially meaningful contexts is particularly relevant. The economy today is not an isolated field of knowledge and

specific scientific search. In spite of strict accuracy and conceptual apparatus formalization, philosophy and sociality cannot be expelled from it, and "human" will turn into utmost abstraction. He, for the sake of whom economic and social changes in society are committed, is at the area of interest of philosophy of economy, sociology, social economy and especially social philosophy. The primary task of the socially-oriented economic disciplines is a study of economic bonds dynamics, economic stratification, mechanisms of population social protection; the influence of market relations on social system and life of society on the whole. The philosophical research is directed to the study of content and filling with new meaning basic concepts of socio-economic knowledge, to analysis of socially significant and complex to study phenomena, among which in the first place, we can highlight the *Homo Economicus*.

Material and Methods. System modeling makes it possible to get a complete idea on such a complex subject as *Homo Economicus*, as a systematic approach algorithm allows obtaining objective knowledge on what already exists, on the dynamics of change, that is, to combine the ongoing search with a generalization of the accumulated material. *Homo Economicus* is represented by the key aspects of the system model (conceptual, structural, substrate descriptors). Economically beneficial activity motivation becomes a systemically important characteristic.

Results. Let us consider the characteristics of the system-wide settings in the application to the model of *Homo Economicus*. The system lies in the particular environment, thus is exposed to the changes. Under the context of parametric theory, the environment is understood as the relations between objects: "The environment is opposed to the system not as something different from the system but as another system. The opposite concept to the "system" is the "non-system"... "Non-system" is a contradictory opposition to the "system." The term "chaos" is used to denominate the opposite contrary [5, p. 22]. The system as a set of human behavior models satisfying a cost-effective motivation of its activities (see above the dual definition), functionally linked to the environment as a system in which this activity is possible and is carried out. The system-environment interaction is characterized by goal orientation. At the same time particular system (for example, the choice of goal-setting methods, funds finding, cost-effective decision-making algorithm), isolated from the others, it cannot ensure the implementation of the economically beneficial activity, which is the goal of economic and social communication in its broadest sense. This requires the interaction of multiple systems with their environment.

Environment types (with which the system interacts) can be represented in the social and cultural historical "vertical" and the context economic "horizontal." Thus, the concept of the environment in relation to the subject of study is considered taking into account the differences between the system of society and the system of economic practices; that is within the paradigm and syntagm. Both economic theory and empirical reality of the economic fact, which "reveal" a particular conception of man, the extent of its freedom in the existential choice, the possibility "to have" and "to own" can be perceived as the environment.

According to the vertical angle, the historical forms of economic activity can be the environment for *Homo Economicus*. Interaction with the environment suggests the possibility of system resources realization. According to various indicators of multidimensional interaction the system of "Homo Economicus" may be associated with a variety of environments, forming the vast expanse of the system resources implementation in the economy. The environment, as a rule, is changeable and variable, as it implies close and peripheral interconnections. How the system reacts to change can be judged by the parameter of entire trustworthiness.

Entirely trustworthy systems are the ones that "keep their system-forming property at the elimination of any number of the elements, except one. Political dictatorship is not entirely trustworthy, it usually disintegrates with the removal of one of the elements – the dictator" [8, p. 61]. The system of the "Homo Economicus" is non-homoeomerous on the substrate (as well as the economic system), so it is not entirely trustworthy: it can be destroyed by the destruction of a certain number of elements.

In the general parametric theory of systems some parameters that are possible only if the system has other parameters are used [2, p. 72]. For example, homogeneity/ inhomogeneity, homoeomeria/ non-

homoeomeria, self-similarity/ non-selfsimilarity, simplicity/ non-simplicity, multilayeredness/ single-layeredness.

According to the structural and substrate descriptors, system can be fixed as a homogeneous one: "If the system consists of homogeneous elements (thereafter, structures) – in the same sense as the concept defined – then the given system is consistent (homogeneous) by the substrate or structure" [1, p. 66]. Structure and substrate of the system can be inhomogeneous (heterogeneous). The homogeneity/heterogeneity correlates with the compartmentalization parameter. The system "Homo Economicus" is undivided (consisting of more than two elements) and inhomogeneous (Homo Economicus can be considered from material and spiritual needs). Operation heterogeneity is restricted by the weakening of the structural system integrity.

From the perspective of parametric general system theory, Homo Economicus is a substrate-open and structurally open system (unfinished). This means that the new elements can be added to it, unlike to completed or to substrate (and structurally) – closed systems which do not allow any connection as it threatens them with destruction. For example, we cannot add a new word into a sonnet by William Shakespeare, cannot change the number of lines, verses, arranged in a specific order (structure).

Incomplete systems have the parameter of force. It may as well be attributed to the system considered.

By the minimality parameter, the system is considered from the point of view of removing the element with its inevitable destruction. In the substrate-nonminimal and structurally-non-minimal systems, to which we refer the Homo Economicus, with the removal (ability to lose) of a single element the system does not suffer. The stationary parameter depends on the reaction of the replacement of one element by another. If the system cannot be restored, preserved under the elements permutation, then it is non-stationary. Incomplete (see above) system "homo economicus" refers to the systems stable by the stationary parameter. Homo economicus is perceived as renewing stable elements dynamic configuration by a substrate. Understanding of the usefulness of activities based on the economic benefits can vary from the orientation to private, corporate, public, party and other interests that may change throughout life. Work can be changed, the way to earnings, but overall life concept of homo economicus stays a system-forming priority, which proves the stability of the system, regardless of the isolated substrate variations and substitutions.

Stability parameter is associated with the rearrangement of the structural elements affecting the stability of the system. In general, scientists attribute different features to stability, "stability, stationarity, ability to self-preservation, reliability, ability to self-healing, nature to change all things that become part of the system, etc." [4, p.63]. Can the structure of the "homo economicus" system be changed? It certainly can. It is a dynamic combination of components; it can be said that the system is aimed at stability.

The question of the order in the system has a history associated with the understanding of the order in general. The ordering parameter in the system approach suggests a way of substrate organizing. Therefore, it refers to the structure. Market relations entered into by the homo economicus, for example, can be considered from the perspective of autonomy from the state, and regarding private and public interests consistency. The degree of organization of interaction will reflect the structural ordering. The homo economicus himself is in a certain sense a product of market relations in which he finds benefit for himself. Therefore, he is "settling," organizing, regulating according to the suggested circumstances. There are disordered systems as well, for which the arrangement of the elements does not matter, for example, summative systems (a bunch of apples, a bag of sunflower seeds).

From the point of view of the cause-effect conditioning inside descriptors and between them the systems can be considered according to the parameter of centeredness/ uncenteredness. In a centered system "there is a particular element by which the system-creating relations of any other elements are implemented. The uncentered system does not have such "special" elements. Centered systems are relatively rare. Mostly one has to deal with different cases of "partial" centeredness" [8, p.62-63] that the centered system is structurally almost coherent to the most. It is possible to speak of the centeredness/

uncenteredness parameter in respect of homo economicus regarding the structural integrity of the system, which is destructively influenced by "polycentrism." The role of existence conditions decentralization of the studied system is the actual topic of a separate study.

Determinacy parameter is connected with implicative system organization, cause-effect conditionality of descriptor elements that may determine (deterministic system)/ not define (non-deterministic system) the presence of each other in the structure. For example, with the preserved fragments it is possible to restore the other elements of the text, even, perhaps, the text as a whole, and with the preserved texts it is possible to restore the Grammar of the forgotten language. Homo economicus belongs to non-deterministic systems. On the inner description interaction level, it is hard to identify an element which would predetermine the presence of other elements. It is also hard to do this because it is a developing system.

According to the regenerative parameter systems can be considered as fully autoregenerative by the substrate, partially autoregenerative by the substrate; completely externally autoregenerative by the substrate, partially externally autoregenerative by the substrate. This refers to the ability to repair itself, to the external recovery, lack of ability to recover the substrate and the system structure. Since the homo economicus as the system allows the replacement of its elements, it is possible to fix regeneracy by the substrate as a kind of non-uniqueness, and regeneracy by the structure as a sort of stability (stability orientation) of the given system.

The integrity, which is characteristic of the degree (intensity) of the inner descriptory (in the concept, structure and substrate) and between descriptory connectivity also belongs to the descriptory internal relations properties of the "homo economicus" system. As an attribute, linear system-wide parameter integrity can vary from the minimal to maximal points. This means that there are no completely "incomplete" systems. Thus, similar to the way it was with the concepts of model and system in the extensional meaning "integrity" and "systems" are the same, but they do not coincide intensionally [8, p.242].

Inner descriptory connections of the "homo economicus" system model can be characterized by various degrees of intensity. Substrate (elements), which we consider as a set of behavior models may vary depending on the responses to changes in the environment, under the influence of conjunctural economic and other factors, and their combinations. In addition, the body of behavior models that can be included for analysis in the substrate is non-rigid itself (rather integral).

The structure as a connection, the relationship between the elements has its own particular integrity; it is the structure that preserves a combination of elements as a whole (concept), integrating all the descriptors in the system "homo economicus."

The problem of integrity is topical both in philosophy (logic-methodological, epistemological, formal-logical direction), and in other areas of science such as natural science, technical science, humanities (biosystems, society, government, man-made objects, personality, and much more).

Scientists analyze such types of integrity as conceptual and structural, structural and conceptual, structural and substrate, substrate-structural, conceptual and substrate and substrate-conceptual. It is emphasized that the mixing of different classes of integrities, as well as the substitution of "integrity" with other system characteristics, leads only to confusion. Comparison of different classes integrities is inconsistent, although the correlation between various kinds of integrity apparently exists. One cannot compare the structural integrity of one system with the substrate integrity of the other, say that the integrity of one system is more (or less) than the integrity of the other, the rule of the common grounds should be preserved. Integrity, as such, is distinguishable from the level of each of a number of other system parameters, for example, indivisibility, completeness, fullness, uniqueness, orderliness, determinacy "[8, p.241].

In the parametric general systems theory integrity is considered in correlation with the concept of simplicity-complexity. Homo economicus is an open complex system, which varies according to various

parameters, integrity and complexity as well.

There is a high degree of integrity, correlating with a decrease in complexity, as well as a complex system with low integrity. The individualistic, egoistic interests orientation of the homo economicus, motivated primarily by the benefit means disobeying the general (integral) strict collectivist scheme of participation in economic activities, the search for their own ways of business development. Thus, in the community, thanks to the individual efforts of the homo economicus in the variety of his creative expressions, the economic system is constructed as a combination of all the systems. Thus, increases the complexity parameter, which in turn makes it possible to create a plurality of individual systems. This is an economically promising, developing a positive dynamics society, and the efforts of the homo economicus contribute to this process.

Regarding tasks of the given research, the cases of anomie were not considered. Although of course, it is a very topical direction for the study of the system-environment interactions. Anomie is the destruction of ideals, norms, values, under the impossibility or the strict restriction of needs satisfaction in a legal way, the absence of statutory and regulatory consistency between the objectives and means of achieving them, especially in crisis periods of society development.

Life is always more complicated than the defined schemes. Descriptors variability allows to consider any combination of integrity and complexity parameters and their dynamics, for example, a high degree of integrity with a low degree of complexity; increasing integrity and its impact on the change (full, partial, and the lack of visible changes like stagnation) complexity; increase/ decrease of the integrity and increase/ decrease of the complexity. We can consider the connectivity as a unique feature of relations and as a particular relationship between the features. When the characteristics of the parts do not have the features of the whole, we deal with the study of integrative system properties [7]. If we accept the concept that the degree of integrity is determined by the degree of connectivity, then the study aims to examine the causes of integrity and the study of integrative properties is the study of its consequences [3, p.31].

Degrees of integrity are given the particular attention within the framework of the parametric theory [9]. The study is based on the idea of a dual system modeling. Any object, as it has already been mentioned above, can be represented as a system in a dual manner. Let us remember that if any relation with a primarily fixed feature was realized on the object than it is a relational structure with the attributive concept. If features that were in a pre-fixed relationship will be singled out, then we are dealing with an attributive structure and relational theory. Scientists consider connected lists of parameters as a means of studying the system integrity with respect to a particular descriptor, integrity and integrative properties of the systems, and others. [3, p.13-18].

Integrity and complexity parameters relativization is used to systemic descriptors. It is always clarified what kind of descriptor is mentioned: concept, structure or substrate. Scientists denote particular dependence in the correlation of different parameters, noting the impact of attribute system parameters on the structural and substrate integrity of the attributive concept systems. For this, the systems, having different indicators of binary attribute system parameters are compared by structural-substrate integrity. For example, the role of compartmentalization parameter for the degree of system integrity determining is identified. In particular, it is proved that if the system is unsegmented than it has the highest integrity.

Segmented systems have different integrity. "The easiest way to assign a degree of integrity of thesegmented system is to count the number of sub-objects into which the system substrate divides. However, sub-object usually coincides with the part. The boundaries between the parts are quite conventional. Therefore, the number of parts is not clearly defined. It is arbitrary. The problem of finding a certain number as a degree of integrity of thesegmented system can be solved if we form the selection criteria for the sub-objects that should be considered in determining the overall system integrity degree" [3, p.24]. It is suggested that the integrity degree of the sub-object should be taken as such criteria. It is assumed that if each sub-object represents the most complete, i.e., unsegmented system, the number of such sub-objects can be quite particular. It will correspond to the characteristics which may

be called the system divisibility. It is alleged that the divisibility will grow with a number of maximally complete sub-objects, the integrity of the segmented system is inversely proportional to its divisibility, i.e. to the number of the most integral subsystems [3, p.24].

Considering the segmented (having more than two elements) system "homo economicus" we can talk about different integrity degree (inner descriptive or interdescriptive) compared with the maximum level of integrity in any unsegmented system. The degree of connectivity can vary from high (coherent) to lowest (additive) that depends on the specifics of the subject matter and the system representation peculiarities.

Conclusions. Thus, to get a comprehensive knowledge about the object regarding a systematic study, homo economicus is presented as a system; its properties (attribute parameters) are defined. Such stable characteristics as independence, competence, self-interest, rationality, pragmatism can be considered under the context of the studied cultural type systemic manifestations. Scientific assessment of trends and methods of economic behavior management requires a fundamental methodological basis, which is, in our opinion, a systematic approach.

References

1. Bogdanovich V. I. (1971) "The formal typology of system parameters", System Method and Modern Science, Vol.1, Novosibirsk: NSU, pp. 50–61.
2. Borodina N. V. (2007) "Completeness of the list of attribute system parameters", dissertation of Cand. Of Philosophy: 09.00.02, Odessa, 175 p.
3. Uyomov A. I. (2004) "On the problem of measuring scale construction for determining the degree of the systems integrity", System Research. Methodological problems. Yearbook. 2002, Vol.31, Moscow: Editorial URSS, pp. 7–33.
4. Uyomov A. I. (2001) "The general theory of systems for the humanitarians", Warsaw: Publishing House "Universitas Rediviva", 276 p.
5. Uyomov A. I. (1978) "A systematic approach and general systems theory", Moscow: "Misl", 272 p.
6. Uyomov A. I. (1968) "Systems and system parameters", Problems of formal systems analysis, Moscow: Visshaya shkola, pp. 15-35.
7. Hall, A. D. (1975) "Methodology experience for system engineering", Moscow: Sov.radio, 447 p.
8. Tsoufnas A. Yu. (1999) "Systems theory and the theory of knowledge: a monograph", Odessa: Astroprint, 308 p.
9. Shabunova A. (2012) "The economic behavior of the population: the theoretical aspects", Vologda: ISEDT, 134 p. Electronic resource. Retrieved from: [http:// library.vsc.ac.ru/Files/books/1359445705 EKONOMICESKOE_POVEDENIE_NASELENIY_TEORETICESKIE_ASPEKTI_PREPRINT.PDF](http://library.vsc.ac.ru/Files/books/1359445705_EKONOMICESKOE_POVEDENIE_NASELENIY_TEORETICESKIE_ASPEKTI_PREPRINT.PDF)

Плавич Володимир Петрович – доктор філософських наук, кандидат юридичних наук, професор, академік, завідувач кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

УДК 340.34.01.

ФОРМУВАННЯ І ЗМІНА НОВОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ ХХІ СТОЛІТТЯ

У дослідженні «Формування і зміна нової освітньої парадигми ХХІ століття» показано основні протиріччя та тенденції розвитку освіти в сучасних умовах. Особлива увага приділяється пошуку ефективних стратегій і тактик встановлення та розвитку парадигми освіти ХХІ століття. Розглядається процес формування і розвитку інтелектуальної культури майбутніх фахівців.

Ключові слова: парадигма освіти, інтеграція у світову культуру, гуманізація і комп'ютеризація освіти, цінності освіти, розвиток філософії освіти, перехід освіти до нової цивілізованої стадії.

ФОРМИРОВАНИЕ И ИЗМЕНЕНИЕ НОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ ХХІ СТОЛЕТИЯ

В исследовании «Формирование и изменение новой образовательной парадигмы ХХІ века» показаны основные противоречия и тенденции развития образования в современных условиях. Особое внимание уделяется поиску эффективных стратегий и тактик установления и развития парадигмы образования ХХІ века. Рассматривается процесс формирования и развития интеллектуальной культуры будущих специалистов.

Ключевые слова: парадигма образования, интеграция в мировую культуру, гуманизация и компьютеризация образования, ценности образования, развитие философии образования, переход образования к новой цивилизованной стадии.

FORMATION AND CHANGE OF A NEW EDUCATIONAL PARADIGM OF THE ХХІ CENTURY

In a work of "The formation and change of a new educational paradigm of the ХХІ century" shows the major contradictions and tendencies of development of education in the modern world. Particular attention is paid to the search for effective strategies and tactics to establish and develop the paradigm of education of the ХХІ century. The process of formation and intellectual culture of the future experts.

Key words: education paradigm, integration into world culture, humanization and computerization of education and the value of education, the development of philosophy of education, the transition to the formation of a new civilized stage.

Ми є очевидцями формування й зміни основної парадигми освіти. У сфері освіти, на мій погляд, доцільно виділити наступні тенденції. По-перше, світова тенденція до зміни основної парадигми освіти: криза класичної моделі та системи освіти, розробка нових педагогічних фундаментальних ідей у гуманітарній науці, створення експериментальних і альтернативних шкіл. По-друге, рух нашої школи й освіти в напрямку інтеграції у світову культуру: створення системи безупинної освіти, гуманізація і комп'ютеризація освіти, вільний вибір програм навчання й освіти. По-третє, відновлення і розвиток традицій вітчизняної й ін. школи й освіти.

Вважаю, що сьогодні неможливо говорити про єдині цінності і зміст освіти, тому що існують

різні підходи до освіти і різні її інтерпретації. Зміст і цінності освіти не можна охарактеризувати в онтологічній площині через перерахування уявлень про освіту і синтез цих уявлень, оскільки це буде вести до протиріч і ціннісного протиставлення. Необхідна робота з рефлексії основ різних підходів і встановлення правил інтелектуальної комунікації. На мій погляд, варто обговорити загальні проблеми освіти, прояснити основні позиції і визначити подібні трактування, а також створити дослідницькі групи з розробки окремих проблем освіти.

Сьогодні доводиться зіштовхуватися з суперечністю у педагогіці, освітній дійсності й у педагогічній практиці. У цій ситуації надзвичайно важлива роль філософії освіти, що, здійснюючи зіставлення різних концепцій освіти, рефлектуючи над їхніми підставами, висуває орієнтири для реорганізації системи освіти, визначає ціннісні підстави нових проектів освітніх систем і педагогічної думки. Ці проекти різні за своїми цілями і спрямованістю, крім того, одні з них орієнтовані на цінності самої освіти, інші – на цінності, трансльовані ззовні — з державно-політичних, релігійних та інших інститутів. На жаль, розвиток філософії освіти поки не проаналізовано в нашій історико-філософській і в історико-педагогічній літературі.

Звичайно, у цих умовах важливо усвідомити, до якого суспільства ми рухаємося – індустріального чи постіндустріального, споживчого чи інформаційного? Це і дозволить визначити переорієнтацію системи освіти на ті параметри особистості, що будуть закладені в освітню систему на всіх її рівнях. Адже якісна зміна суспільства можлива тільки через якісну зміну освіти. Однак нинішня парадигма розвитку суспільства увібрала в себе все найгірше від тоталітарно-бюрократичної і від ринкової вільно-підприємницької систем, і сфера освіти не може додержуватися такої політики.

Щоб вибір стратегій формування основної парадигми освіти дійсно був вільним, важливо створити рівнозначні внутрішні передумови кожної з можливих альтернатив. Необхідні такі соціально-економічні [1, С. 130] і політичні структури, що були б засобом, а людина – метою. Щоб і економіка, і соціальна сфера, і весь політичний механізм повернулися «обличчям до людини». А для цього потрібна демократизація, що розвивається, всіх сфер громадського життя, що дозволяє, з одного боку, створення відповідних механізмів, з іншого боку – вироблення нового типу мислення, формування традицій поваги до закону, що зобов'язує усі проблеми, що виникають, вирішувати в рамках установлених норм і відповідно до конституційно виробленої процедури прийняття рішення.

З мого погляду, перехід нашої освіти до нової цивілізованої стадії можуть забезпечити лише якісна зміна освіти, високий рівень компетентності, професіоналізм у сполученні з інноваційними технологіями. Однак виховання нової свідомості, адекватної професії ринкової економіки, повинно бути сформовано, інакше вона буде відставати від буття так, що жодні реформістські прориви не зможуть змінити ситуації соціальної й економічної деструкції.

Перед вітчизняною наукою продовжує стояти задача зробити її придатною для роз'яснення переломних і перехідних процесів, вчасно розпізнавати головні тенденції і напрямки їхнього розвитку, перетворювати їх у творчий фактор. Створення і розвиток нової парадигми освіти є в цьому плані першочерговим. Вітчизняна ж наука була зайнята винятково доказом сучасної дійсності і захистом ідеологічних догм, що не дозволило їй вчасно помітити і застерегти від небезпечних тенденцій розвитку суспільства.

Вирішення протиріччя між традиційними уявленнями і сучасними реаліями вимагає теоретичного прориву, вироблення нової парадигми наукового мислення, здатної дати адекватний опис сучасної освіти. Нова парадигма викликана перебороти спрощені представлення про пристрій суспільства, відмовитися від його двоколірного зображення і дати можливість розкрити сучасні реалії у всьому їх багатстві і багатобарвності.

Сьогодні варто вирішувати питання про гармонізацію мислення, необхідність розвивати обидві форми пізнання світу – раціонально-логічне (наукове) і емоційно-образне мислення, не замінити одне іншим доповнювати. розвивати їх у гармонії. Необхідна реформація цінностей споживчого

суспільства і системи світоглядних основ техногенної цивілізації. Варто врахувати ідеї кооперативних ефектів і несилових взаємодій, що змушують по-новому розглядати еволюцію складних систем.

Вимагаються інші стратегії розвитку, інші способи ідентифікації, коли зберігається специфіка своєї культури і, разом із тим, забезпечується її відкритість до інших культур, готовність до діалогу, що не припиняється, на основі вільного інформаційного обміну.

На мій погляд, сьогодні є неминучим сходження і взаємне підживлення двох ліній дослідження свідомості: природничо-наукової, націленої на вивчення матеріально-несучих компонентів свідомості (західна наука) і медитативно-інтроспективної, пов'язаної з оволодінням його ідеально-сутим предметним змістом (східні психотехніки).

Деякі вітчизняні і закордонні дослідники вбачають вихід на шляху формування неklasичної свідомості, що спирається на нові наукові результати у фізиці вакууму, синергетиці, нейрофізіології. Для цієї "нової" свідомості будуть характерні: відмова від невтримного споживання, синкретизм, моральний фундаменталізм.

Нова науково-філософська парадигма затверджує людину не як пасивного споживача матеріальних благ чи егоїстичного волюнтариста, а як духовного творця, що відповідально пізнає і перетворює світ відповідно до його фундаментальних законів. Однак, цей антропокосмічний світогляд з гігантською працею пробиває собі шлях, зустрічаючи відповідний опір з боку споживчо-орієнтованих соціальних кіл і владно егоїстичних фінансово-політичних груп.

Напевно ми наблизилися до перегляду основної парадигми [2, С. 94-95]. Маємо вже багату мозаїку нових теоретичних понять з деякими загальними характеристиками, а також факт відходу від механістичних моделей. Для опису і дослідження глобальних психолого-природних об'єктів був запропонований категоріально-телеологічний підхід (КТП). На всесвітньому філософському конгресі (1993 р.) представлялася робота, де на базі КТП досліджувалася ноосфера як особливий вид подібних об'єктів. Категоріально-телеологічний підхід в організації технічної освіти представлявся професором В. П. Плавичем і Л. Н. Сучковим на міжнародній конференції в Бидгощі (Польща, 1995) [3]. У складі КТП була дана інструментальна специфікація описувачів і прийоми (нові прийоми) дослідження глобальних об'єктів, у яких сполучалися психологічні, соціальні і природні елементи.

Історія показує, що якщо в ХІХ ст. прогрес тієї чи іншої країни залежав від вугілля, а в ХХ ст. – від нафти, то в ХХІ ст. визначальними факторами стануть знання, розум, компетенція. Особливе значення в посттехногенній моделі суспільного устрою, що формується здобуває раціональна соціальна організація, орієнтована на досягнення консенсусу між різними соціальними шарами – не тільки і не стільки, за рахунок перерозподілу ресурсів, а за рахунок їх більш ефективного використання. Керівну роль при цьому здобувають сфера послуг наука й освіта.

Сьогодні виникає принципово новий клас педагогіки – педагогіка становлення творчої індивідуальності. Нова педагогіка повинна бути осмислена концептуально і, насамперед, освоєна філософським розумом з погляду становлення нової соціальності і нового мислення.

Висувається проблема універсального розуму (у тому числі логічно універсального). Такий розум може дати діалогіка. Рецептурна діяльність, тобто діяльність, організована на основі «безпосередньої інформації» не вимагає подолання догматичного мислення. Для реалізації, власне кажучи, не потрібно і розуміння. Останнє необхідно, коли виникає потреба в альтернативних способах уявлення. Справа в тому, що спосіб уявлення укладає в собі можливість ще не вироблених рецептів духовної діяльності. Перехід до нових способів уявлення надзвичайно збільшує операціональну потужність нашого знання, відкриваючи можливість для принципово нових видів духовної діяльності.

Поле способів уявлення є гетерогенним. При цьому структура його у своїй основі опозиційна. Саме за принципом опозиції побудовані як мікроосередки кожного рівня, так і рівні репрезентації

способів реальності відносно один одного. Принцип опозиційності полягає в основі всієї духовної парадигми. Існують різні рівні способів уявлення, що знаходяться в опозиції один до одного: почуттєвий / раціональний, емпіричний / теоретичний, конкретний / абстрактний і т. ін.

Будь-який гносеологічний образ несе в собі не тільки знання, але і визначений спосіб уявлення реальності. Способи ж уявлення реальності, які має в своєму розпорядженні особистість, істотно позначаються на операційності її мислення, на її творчих можливостях.

Одні способи уявлення формуються в значній мірі стихійно в практиці духовного і практичного оволодіння світом, інші – їхні свідомі моделі. Перші пов'язані з латентними структурами духовного освоєння реальності, другі – з явними структурами. Це відноситься як до всієї категоріальної парадигми в цілому, так і до окремих категоріальних опозицій, до будь-яких гносеологічних образів.

Теорія систем навчає: для оптимального функціонування будь-якої системи потрібно зближення явної структури з латентною. Отже, явна структура не повинна не тільки відставати від латентної, але і далеко забігати вперед. У протилежному випадку, стратегія будь-якої діяльності з реальної перетвориться в утопічну, з революційної в авантюристську. Це відноситься як до стратегії соціокультурного розвитку в цілому, так і до її окремих форм і компонентів: до господарської діяльності, техніки, науки, мистецтва, до виховання і навчання.

Нині виникає гостра необхідність у подоланні дуалізму в способах уявлення, що мають місце як у категоріальній парадигмі культури в цілому, так і в окремих категоріальних утвореннях, аж до окремого поняття. Так, наприклад, субстратну модель поняття, що йде від минулого, необхідно привести у відповідність з її латентною реляційною структурою. Подібний дуалізм у способах уявлення реальності нині має місце у всіх видах людського ведення. Нині він відчутний в окремій теорії, між окремими теоріями, наприклад, математизованими і нематематизованими галузями знання. Цей дуалізм повинен бути переборений. Він повинен враховуватися в учбово-педагогічному процесі.

Рівень інтелектуальної культури особистості значною мірою визначається її здатністю переходити від одних способів уявлення до інших. Цей факт обумовлений низкою обставин. Найважливішими з них є: ріст частки комплексних проблем у загальній масі розв'язуваних задач і колосальний ріст опосередкованості сучасного пізнання. Ці обставини ставлять колективи й окрему особистість перед необхідністю сформулювати найбільш актуальні питання на різних методологічних рівнях. Так, деяке животрепетне питання може виникнути в якій-небудь спеціально-науковій галузі. Наприклад, у галузі соціальної психології може виникнути потреба відповісти на запитання: як виміряти ті чи інші параметри такої інтегральної властивості особистості, як компетентність. У тих випадках, коли досліднику невідомі методи виміру цього виду, у нього може виникнути потреба відповісти спочатку на значно більш широке питання. Так, на філософському рівні це питання може прийняти форму проблеми: як якісну характеристику уявити у вигляді завершеної і мінімальної системи опозицій властивостей? Рішення цієї проблеми значною мірою детермінує формулювання відповідної задачі на спеціально-науковому рівні, ніж рішення попереднього питання на філософському рівні. Оптимізація пізнавальної діяльності істотно залежить від вироблення в особистості і колективу здатності до переходу від одного категоріального способу уявлення до іншого. Цьому треба систематично навчати, особливо в курсах філософського циклу. На жаль, у даний час відсутні відповідні посібники і методика.

Стимулювання масової творчості відчутно зростає, якщо в дошкільних установах і в школі навчально-виховний процес вдасться організувати як вид творчої діяльності. Для досягнення цієї мети навчально-виховну діяльність корисно побудувати на підставі евристик. Особливо цінні тут такі евристики, за допомогою яких можна спрямовувати спільний творчий пошук. При такій організації навчально-виховного процесу знання починають носити особистісний характер, стають переконаннями. Якщо навчально-виховний процес систематично організується на основі

діалогічних евристик і при цьому використовуються евристики різних видів, то в особистості виробляються такі характеристики професіоналізму, що мають дуже широке застосування, тобто самі перетворюються в загальні способи уявлення реальності і входять як компоненти в інші способи уявлення реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Plavich V. P. Law and Economic under globalization (main tendencies of development) // «The Genesis of Genius», Geneva, Switzerland, April 2015 # 1 – P. 129-133.
2. Плавич В. П. Проблеми сучасного праворозуміння: Теоретико-методологічний та філософсько-правовий аналіз: [монографія] / Володимир Плавич. – Одеса: Астропринт, 2011. – 232 с.
3. Plawich W., Suchkow L. (Ukraina). Problemy teologii w zakresie edukacji techiverzne // Miedzynarodna Konferencya Naukowa nt. “Edukacya ogalnotechniczna: dylematy teorii I praktyky”, 26-27 weresien 1995 rok. – Zaceicze K, Bydgoszczy, 1995.

Рибка Наталія Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології науки, Одеського національного політехнічного університету

УДК 1:175+379.8.091+379.8.093

ФІЛОСОФСЬКА ЕКСКУРСІЯ: ПОТЕНЦІАЛ ТА РИЗИКИ

У статті доводяться освітньо-виховні можливості навчальної екскурсії у процесі викладання філософії. Доводиться природність, традиційність та багатоаспектний позитивний потенціал філософської екскурсії, як форми викладання філософських знань. Демонструються механізми, завдяки яким у процесі філософської екскурсії, як подорожування, виникають передумови до формування філософського світогляду. Також, виявлені складності та ризики які можуть виникати в процесі організації та проведення філософської екскурсії.

Ключові слова: філософська екскурсія, туризм, туристична діяльність, подорож, мандри.

ФИЛОСОФСКАЯ ЭКСКУРСИЯ: ПОТЕНЦИАЛ И РИСКИ

В статье обосновываются образовательно-воспитательные возможности учебной экскурсии в процессе преподавания философии. Доказывается естественность, традиционность и многоаспектный положительный потенциал философской экскурсии как формы преподавания философских знаний. Демонстрируются механизмы, благодаря которым в процессе философской экскурсии, как путешествия, возникают предпосылки к формированию философского мировоззрения. Также, обнаружены сложности и риски которые могут возникать в процессе организации и проведения философской экскурсии.

Ключевые слова: философская экскурсия, туризм, туристическая деятельность, путешествие, путешествия.

PHILOSOPHICAL EXCURSION: POTENTIAL AND RISKS

The article substantiates the educational possibilities of the educational excursion in the process of teaching philosophy. The naturalness, traditionality and multidimensional positive potential of the philosophical excursion as forms of teaching philosophical knowledge are proved. The mechanisms are demonstrated, thanks to which in the process of philosophical excursion, as travel, prerequisites arise for the formation of a philosophical worldview. Also, the difficulties and risks that can arise in the process of organizing and conducting a philosophical excursion are revealed.

Key words: *philosophical excursion, tourism, tourist activity, travel, travel.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Подовжуючи дискусію, щодо проблем викладання філософії в Україні, та з огляду на беззаперечний авторитет філософського знання у сучасному світі, та одночасному їх дефіциті, пошуки нових форм та методів викладання філософії мають велике значення.

Серед тих форм та методів викладання, що актуалізувались останнім часом, виявляється навчальна екскурсія. Як нетрадиційна форма подання навчального матеріалу, екскурсія є тематичним подорожуванням у певному середовищі (штучне середовище музею, реальне міське, природне середовище), що супроводжується певною інформацією за обраною темою [9]. Педагогі[4,6,7] визначають освітньо-виховне значення екскурсій як таке, що слугує накопиченню наочних уявлень і фактів, збагаченню чуттєвого досвіду; допомагають встановлення зв'язку теорії з практикою, навчання і виховання з життям; сприяють вирішенню завдань естетичного виховання.

Дійсно, найширокий спектр освітньо-виховних можливостей екскурсії полягає у її універсальності та комплексності (спирається на чуттєве і логічне, відбувається аналіз, синтез отриманих відчуттів та інформації), невичерпний (предметом екскурсійного дослідження стає весь світ, природа, культура, цілісні реальні об'єкти), гуманітарний (задовольняє духовні, естетичні, інформаційні потреби людини) характер, направлений на особистісний розвиток людини через цілісне світосприйняття.

У педагогіко-дидактичних дослідженнях [4,6,7] навчальної екскурсії виявляється та підкреслюється багато позитивних аспектів, які, безсумніву, притаманні і екскурсії, тематично спрямованій на набуття знань з філософії (філософської екскурсії): здатність не тільки оновити людину, оволодіти її інтересом, але і надати сенс її буттю, здатність стимулювати мотивування до самореалізації, до розвитку своєї особистості, суб'єктивної активності у відносинах «Я – світ»; творчої активної діяльності індивіда, розвинути життєві сили людини – інтелектуальні, емоційні, фізичні, що забезпечує самостійний світоглядний, життєво-практичний вибір і розвиток особистості. Всі ці компоненти навчального процесу можливі завдяки практично необмеженим (у тому числі і у часі) та різноманітним можливостям, що відкриваються у процесі спільної подорожі «Вчителя» та учнів.

Слід відмітити, що екскурсійна форма викладання, це не тільки «мода на туризм», але й вимога часу – завдяки екскурсіям (поїздкам, відвідинам), як формі навчання, у процесі викладання реалізується дуже важливий компонент сучасної освіти – академічна мобільність. Про позитивний вплив академічна мобільність було викладено в багатьох дослідженнях [18], в яких було показано, що академічна мобільність впливає позитивно на всі компоненти інтелектуального капіталу співробітників, його розвиток, засвоєння нових знань, методів і технологій. Видатний сучасний український філософ В. Горський вважає мандрівку «...могутнім засобом формування історичної свідомості, прилучення до історичного минулого...», а також суттєвим фактором виховання «...не лише вільної, а й відповідальної особистості, яка усвідомлює свою причетність до історії й виявляє здатність оцінювати власні вчинки не лише зважаючи на безпосередньо прагматичний ефект, а й з огляду відповідальності за вчинене перед

предками, сучасниками й нащадками, перед своїм народом» [3].

Мета статті. Отже, у нашому дослідженні ми визначимо природність, традиційність та багатоаспектний позитивний потенціал філософської екскурсії, як форми викладання філософських знань. Під «філософською екскурсією» ми будемо розуміти спеціальним чином організовану подорож (можливо і віртуальну), у процесі якої відбувається пізнання певної філософської інформації, її закріплення та заглиблення, емоційне та образне наповнення, набуття правильних когнітивних навичок, стимуляція мотивування до подальшої роботи із темою, а також реалізація виховних задач на прикладах поведінки особистості лектора, або ж історичних осіб про яких йдеться.

Виклад основного матеріалу. Взагалі, людина завжди у подорожах абстрагувалась від процесу простого, механічного переміщення, та зміщувала увагу на сакральному, глибинному змісті, а міфологема «шлях» одна з найбільш відомих та багатих на зміст та сенси.

У дофілософських світоглядних формах – у міфічному і релігійному – у зміст поняття «шлях» закладається уявлення про «шляхи», як такі що вчать правила, законам, вченням, у процесі подолання шляху відбувається духовне становлення та самовдосконалення, прозріння, пізнання добра і зла.

Подібне ставлення характерне і для філософського світогляду: в історії філософської думки ми знайдемо безліч прикладів подібного трактування «шляху»: майже всі мислителі різних епох тією чи іншою мірою подорожували або мали відношення до феномену подорожей, загальновідомо, що перші філософи багато мандрували, фіксуючи у своїх висловлюваннях цінність подорожування, багато хто взагалі сповідували мандрівний стиль життя (софісти, вітчизняний філософ Г. С. Сковорода, життєвим кредо якого було: «жити – значить мандрувати»).

Підтвердження того, що подорожування, мандрування мають неоціненний освітньо-виховний потенціал саме для набуття філософської освіти ми знаходимо на всіх етапах розвитку філософської думки. Починаючи з давньогрецьких філософів (за свідченнями Діогена Лаєрського [3]) скептик Піррон, як воїн армії Александра Македонського дійшов до Індії; Ксенофан все життя провів в тривалих подорожах по містах стародавньої Греції; Фалес з Солоном Афінським плавали на Крит заради спільних досліджень, в Єгипет – заради бесід з єгипетськими мудрецьми, а також для самої подорожі; знаменитий скіф Анахарсис, здійснив подорож із Скифії до Греції; Платон з науковою метою разом з іншими сократиків їздив в Мегари до Евкліда, тоді в Кіренудо математика Феодора, в Італію до піфагорійців, з Еврипідом прибув до Єгипту; Прокл говорив, що філософ повинен бути не тільки священнослужителем одного якогось міста або декількох, але іереєм цілого світу...

За часів Середньовіччя, філософські мотиви подорожування були заміщені релігійними, на місце філософа-мандрівника приходив прочанин. Як замітив, Б. Рассел [14] відбувається наростання суб'єктивності, як фактора самовдосконалення, що спонукало людей вдивлятися більше в себе, ніж в навколишній світ, замикалися в своєму внутрішньому спогляданні.

Але, на нашу думку, таке самозаглиблення та сакралізація процесу подолання простору, специфічна для того часу, надала досвіду мандрування рефлексійності, аналітичності, традиція «подорожі за знанням» не переривається. М. В. Соколова вважає, що «Подорожі за знаннями» стають характерною рисою середньовіччя, оскільки після падіння Західної Римської імперії почався занепад і освіти в Європі. У варварських королівствах грамотних людей було вкрай мало, отже, бажаючи отримати освіту були змушені переміщуватись на великі відстані, концентруючись навкруги відомих фахівців [15]. Поїздки з міста в місто і навіть з країни в країну «в пошуках знань» були звичайні для багатьох вчених.

Середньовічна традиція не зникла і у більш пізні епохи, так мотивом подорожей у епоху Просвітництва по Європі стає освіта, так називані «voyagepedagogique», які широко представлені у літературній спадщині жанром шляхових нарисів, тревелогамі, та інші [17].

Підсумовуючи, зазначим, що подорожування, переміщення властиві людині із самого початку її існування. На базі туризмознавчих досліджень, що тільки розпочаті, можна стверджувати лише те, що схильність до подорожей виникає у людей, що мають високий рівень пізнавальних потреб, а також розвинену емоційно-естетичну сферу, та тяга до подорожей в більшій мірі властива людям, що живуть в містах, а також, той факт, що сучасна людина задовольняє уподорожах свої освітньо-пізнавальні та естетичні потреби. Отже, головним стає не фізичне переміщення, зміна картинки, а удосконалення емоційної сфери та когнитивних практик, глибоке осмислення навколишнього світу.

Підмічено, що у подорожах людина завжди опиняється у таких умовах, що спонукають її до філософствування – це ситуації дивування, розширені межі знайомого, збагачений життєвий, входження у світ іншої культури, бажання збагнути і пізнати навколишній світ і Всесвіт у цілому, його закони і сутність.

Порівнюючи ціннісні характеристики концепту «Подорож» в російських та французьких прислів'ях З. П. Піменова [13] виокремила такі домінуючі ознаки, що підтверджують існування на рівні суспільної свідомості розуміння того, що: є гостра необхідність у подорожах, оскільки не можна зрозуміти життя, не відчуваючи труднощів в дорозі, але й, подорожі приносять збагачення, знання; виховується любов до рідного дому та необхідність поваги до чужої культури; у подорожі удосконалюються комунікативні та соціальні навички; відбувається навчання стратегічного гнучкого мислення, обережності, обачності, передбачливості.

Тобто в процесі подорожей і мандрівок відбувалося пізнання культурного середовища, духовних досягнень інших народів. На цій основі формувалися відповідні культурологічні принципи, серед яких: 1) порівняння, 2) зіставлення, 3) оцінки; 4) самоідентифікація. в подорожах реалізувалися людські можливості і цінності. А такими були: вибір, свобода; зацікавленість, бажання; дружелюбність. Тут переборювався і фактор ксенофобії, з'являлося відчуття довіри до інших.

Цікаво, що в умовах філософської екскурсії вдається штучно створити всі передумови виникнення філософії: забезпечуємо дозвілля – вільний для роздумів час, інтригою пригод викликаємо цікавість до пізнання навколишнього світу, ставимо в ситуацію зіткнення та співставлення культур, поглядів, звичок.

Таким чином, навчальна екскурсія, то як форма викладання філософії, звична та традиційна, вона має великий навчальний потенціал, а тому є необхідним елементом системи філософської підготовки.

Отже, щасливою обставиною для самої філософії є те, щомандрування, подорожі, екскурсії тощо, виявляються досить популярним сьогодні видом діяльності, говорять по існуванні «дискурсу мобільності», навіть сучасну людину Габріель Марсель [10] назвав *Homoviator* – «людина мандруюча», якій притаманні мандрівні умови існування. Часто до «мандрівних умов існування» спонукають війни, соціальне планування (насиленницьке або умовно добровільне), природні та антропогенні катаклізми, руйнівні наслідки яких в урбанізованому світі стають колосальними

Про такий стан свідчить активний науковий інтерес до подорожі та її інституалізованого та комерціалізованого варіанту – до туризму. Формується окрема наукова галузь – туризмологія, а також філософський напрям – «філософії туризму», де туризм, подорожі, мандрування розглядаються як суспільний рух та соціокультурний феномен, як внутрішня екзистенційна потреба та суть особистості в умовах сьогодення [1,8,11,12,16,19].

В результаті наукових досліджень, феномен туризму було названо якісною характеристикою глобального суспільства, який концентрує в собі географічний, життєвий, соціальний, культурний рівні простору і задає вектор їх взаємодії у полі глобального туризму.

Разом з тим, були з'ясовані і негативні тенденції та ризикогенний потенціали, що пов'язані з

функціонуванням туристичної індустрії: туристична галузь істотно впливає на культурний простір, диктуючи йому власні цінності, підпорядковуючи його своїм цілям і завданням, ставлячи таким чином питання про автентичність культурних об'єктів, цілісності, гармонійності культурного ландшафту. Глобальна туристська експансія ставить питання про загрозу зміни орієнтирів ідентичності, найбільш небезпечним наслідком представляється ризик втрати ідентичності, що тягне за собою ціннісну деструкцію, неузгодженість цінностей або аномії, а також спробу конструювання штучної ідентичності на основі стереотипів феномена туризму.

Як ми вже вище визначили, масовий туризм, викликаний глобалізацією та ідеалами суспільства споживання, створює певні ризики: у процесі створення, організації та реалізації філософської екскурсії ми наражаємося на небезпеку заразитися всіма «комерційними хворобами». Прикладом можуть бути сучасні практики масових комерційних поїздок за науковим стажуванням або ж «науковий туризм» організовані швидкоход «бізнесменами від освіти та науки», в наслідок яких відбувається профанація і ідеї наукового стажування і академічного обміну.

Показником саме цього різновиду туристичної діяльності є частоти та короткостроковість відвідувань тієї чи іншої країни, відвідуванню загальновідомим «брендовим» пам'яткам, перевага віддається перевіреним «туристичним стежкам», практичне сходячи з них, туристи-споживачі остаються повністю не обізнаними із культурою, мовою, побутом, звичаями той країни, у якій побували...

Сучасний подорожуючий намагаючись уникнути всякої небезпеки та несподіванок, користується послугами туристичних фірм та агентств. Туристичний бізнес в конкурентній боротьбі виробляє все більше і більше продукції, намагаючись з привабити досвідчених мандрівників та новачків. Вуколов В. Н. [2], досліджуючи туристичну діяльність, підкреслює, що у тривалих подорожах, які переживав Конфуцій, відбулось зміцнення його філософії і життєвих принципів. При цьому складності, що виникали у подорожі, Конфуцій вважає сприяють самовдосконаленню: «Я радість знаходжу і в тому, коли живу на висівках з водою, сплю, підклавши долоньку під голову...». Постійно дізнаватися нове, удосконалювати себе в подорожі або вчиться у подорожуючих – важливий постулат конфуціанства. Отже, саме несподіванки, небезпеки, критичні ситуації складають найбільшу когнитивну цінність подорожі, вони сприяють світоглядним зсувам, але високий сакральний, екзистенційний зміст підмінюється на вульгарну «данину моді та демонстрацію неробства».

Оптимістичні тенденції вже можна знайти – вже позначились точки біфуркації, моменти, які дають надію, що ситуація зміниться кардинально. В ситуації, коли подорожі у просторі втратили свою привабливість, а оскільки подорожі у часі, технічно поки що неможливі, набувають популярності подорожі у «простір сенсу».

Можна відмітити, що набирають масштабу такі соціальні рухи, як «сучасний номадізм», суспільствоцифрових бродяг, все більше людей віддають перевагу самостійним подорожуванням, у яких вони можуть зануритися у нове для себе середовище. Так з'являється феномен культурного туризму у вигляді екологічного, літературного, науковий, освітній туризм. У феномені культурного туризму стикаються два прагнення, а саме прагнення туриста до естетичного сприйняття цінностей культури і прагнення господарюючого суб'єкта заробити за рахунок бажання туриста морально і духовно збагатитися.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, філософська подорож, подорож із метафізичних причин (філософська екскурсія), мають багатовічну традицію, як освітня технологія перевірена, та є важливішим та необхідним етапом філософської освіти.

Але як у форми викладання філософії, маються складності, такі як, наприклад, насамперед, дорожнеча та організаційні складності. Крім того, у ситуації тотальної комерціалізації туристичної галузі, існують ризики втрати того високого змісту, що природньо притаманний людині (виживання, розширення світоглядних горизонтів, усвідомлення себе через співставлення

із світом).

ЛІТЕРАТУРА

1. Всеукраїнський круглий стіл «Філософія туризму». – К.: [б. в.], 2002. – 145 с.
2. Вуколов В. Н. Философия Конфуция как методологическая основа исследований туристской деятельности // Автономия личности. – 2011. – №1 (3) – С.82-89.
3. Горський В. С. Подорож як феномен культури / В.С. Горський // Всеукраїнський круглий стіл «Філософія туризму». – К.: [б. в.], 2002. – 145 с.
4. Дашевська І. М. Екскурсія як засіб особистісного розвитку// І. М. Дашевська http://virtkafedra.ucoz.ua/e1_gurnal/pages/vyp7/konf1/Dashevaska.pdf.
5. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов/ Диоген Лаэртский; пер. М. Л. Гаспарова. - М.: АСТ: Астрель, 2011. – 570с.
6. Ковалева А. Н. Педагогический потенциал образовательного туризма в системе непрерывного образования человека [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А. Н. Ковалева. Великий Новгород, – 2013. – 28 с.
7. Коробкова Е. Н. Образовательное путешествие как педагогический метод: автореф. дис. ... канд. пед. наук. СПб. – 2004. – 26с.
8. Малахов В. А. Апологія туризму. Екзистенційно-етичний сенс туризму як різновиду подорожування. Філософські нариси туризму// В. А. Малахов. – К., 2005. – С.123.
9. Малахова Ж. Д. Викладання соціології: досвід інноваційних прийомів [Текст]: навч. посіб. / Ж. Д. Малахова, В. М. Огаренко. – К.: ЦУЛ, 2008. – 280 с. – Режим доступу: <http://pidruchniki.com/12920522/sotsiologiya/ekskursiya#513>.
10. Марсель, Г. Homo viator [Текст] / Г. Марсель; пер. В. Й. Шовкун. – К.: КМ Akademia, Пульсари, 1999. – 320 с.
11. Ніколенко К. В. Філософія туризму в системі філософського знання / Ніколенко К. В., Булатова Т. С., Нога В. . // http://www.rusnauka.com/18_APSN_2014/Philosophia/4_172889.
12. Опейда Л. Туризм як внутрішня потреба екзистенційного оновлення особистості / Л. Опейда, А. Опейда // Соціологічні студії. – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, – 2015. – С. 43-46.
13. Пименова З. П. Путешествие/voiage в пословицах и поговорках/ З. П. Пименова // Лингвокультурология. 2014. – №8 – С.146-149.
14. Рассел Б. История западной философии /Бертран Рассел. Под ред. В. В. Целищева. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2001. –992 с.
15. Соколова М. В. История туризма Учебное пособие. – М.: Мастерство, 2002. – 352 с. – Режим доступу: http://tourlib.net/books_history/sokolova22.htm.
16. Солопов О. В. Культурный туризм как философская проблема/ Солопов О. В. // Известия ТулГУ. Гуманитарные науки. – 2014. – №1. – С.73-80.
17. Стефко М. С. Идея и практика «образовательного путешествия» (конец XVIII-начало XIX вв.): [путешествие с целью получения образования] / М. С. Стефко // Высшее образование в России : науч.пед. журн. МОН РФ. 2009. – № 2. – С. 145-150.
18. Урри Дж. Мобильности/ Урри Дж. // Мониторинг. – 2012. – №5 (111). – С.197-252.
19. Філософія туризму: [навч. посібник]/ В. С. Пазенок (голова ред.кол.), В. К. Федорченко (упоряд.) – К.: Кондор, 2004. – 268 с.

Стовпець Олександр Васильович – кандидат філософських наук, доцент Одеського національного морського університету, докторант кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК 130.2 + 347.211 (316.74) : 7.011 + 7.03

**ПОСТМОДЕРНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА
В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ**

У статті проаналізовано характерні зміни останніх десятиліть у специфіці розвитку творчості (на прикладі образотворчого мистецтва). Здійснений аналіз дозволяє нам констатувати розвиток постмодерних тенденцій у сучасному мистецтві, серед яких визначальними є істотне збільшення розмаїття (форм, поєднань, версій, виглядів, сценаріїв, жанрів, стилів, звучань, смислів народжуваних творів), небачена раніше еkleктичність, безпрецедентне змішування стилів і форм (які у попередні часи вважались непоєднуваними), а також запозичення, цитування творів минулого, використання усіляких алюзій, ремінісценцій, аналогій та інших стилістичних прийомів, що апелюють до культурного досвіду нашої спільної цивілізації. Зазначені постмодерні тенденції впливають на змістовну частину творчості. Водночас інформаційний імператив чинить іншого роду вплив на творчість: він більше стосується технологій дистрибуції та методів забезпечення доступу до творів образотворчого мистецтва, літератури, кіно, музики та інших матеріалізованих різновидів творчості.

Ключові слова: творчість, мистецтво, інтелектуальна власність, постмодерн, постмодернізм, нові інформаційні реалії.

**ПОСТМОДЕРНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ ИСКУССТВА
В КОНТЕКСТЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНСТИТУТА
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ**

В статье проанализированы произошедшие в последние десятилетия характерные изменения в специфике развития творчества (на примере изобразительного искусства). Проведенный анализ позволяет нам констатировать формирование постмодерных тенденций в современном искусстве, среди которых определяющими являются существенное расширение многообразия (форм, сочетаний, версий, обликов, сценариев, жанров, стилей, звучаний, смыслов создаваемых произведений), невиданная ранее еkleктичность, беспрецедентное смешение стилей и форм (которые прежде считались несочетаемыми), а также заимствование, цитирование произведений прошлого, использование всевозможных аллюзий, реминисценций, аналогий и прочих стилистических приёмов, апеллирующих к культурному опыту нашей общей цивилизации. Обозначенные постмодерные тенденции влияют на содержательную составляющую творчества. В то же время информационный императив оказывает иного рода влияние на творчество: оно больше касается технологий дистрибуции и методов обеспечения доступа к произведениям изобразительного искусства, литературы, кино, музыки и других материализованных разновидностей творчества.

Ключевые слова: творчество, искусство, интеллектуальная собственность, постмодерн, постмодернизм, новые информационные реалии.

**POSTMODERN TENDENCIES IN THE DEVELOPMENT OF ART
IN THE CONTEXT OF RESEARCH FOR
INTELLECTUAL PROPERTY INSTITUTION**

The article analyzes distinctive changes in the specifics of creativity development (using the example of visual arts) that occurred in recent decades. That analysis allows us to state the growth of postmodern

tendencies in contemporary art, among which the most essential are: the expansion of diversity (concerning shapes, combinations of forms, versions, figures, scripts, scenarios, genres, styles, images, senses of created works), previously unknown eclecticism, an unprecedented mixture of styles and forms (considered as incompatible before), as well as flashbacks, citation of works belonging to the past, using all kinds of allusions, reminiscences, analogies and other stylistic methods, appealing to the cultural experience of our joint civilization. Designated postmodern trends affect the substantive component of the creativity. At the same time, the information imperative makes another impact on the creativity sphere: it's more about distribution technologies and access methods in respect of compositions of fine art, literature, cinema, music and other materialized varieties of creativity.

Keywords: creativity, art, intellectual property, postmodernity, postmodernism, new information realities.

Творчество (и искусство – как институт, возникший благодаря материализации творческой деятельности), с одной стороны, отражает культурные настроения эпохи и духовные ценности общества. Именно в сфере творчества культурно-идеологические сдвиги, как и наиболее значимые символы грядущей смены эпох, впервые и обозначаются. Причём происходит это может гораздо раньше, чем в других сферах – в политике, в способах хозяйствования, в быту.

Вероятно, такой опережающий темп изменений обусловлен самой природой творчества: оно созидательно, авангардно, обладает большей пластичностью и широтой взглядов, является более открытым для изменений и, в отдельных случаях, может иметь пророческий характер – в том смысле, что некоторые идеи, кажущиеся сегодня футуризмом, даже сюрреализмом, на самом деле оказываются вполне реальными перспективами.

С другой стороны, творчество – не только «зеркало жизни», но и само способно служить «катализатором изменений» в жизни социума, активно преобразуя общественное сознание, способствуя смене индивидуального мировоззрения. Иными словами, творческая элита (особенно в открытом обществе) нередко задаёт новые эстетические и идеологические тренды, которые в отдельных случаях (к примеру, в соответствии с законом перехода количественных изменений в качественные) перерастают в т.н. «культурные революции», качественно меняющие структуру общества и уклад его жизни.

Наконец, творчество – это особое поле, в котором функционирует и эволюционирует институт интеллектуальной собственности. Творчество обогащает и усложняет структуру данного института, обеспечивает видовой и количественный прирост объектов, на охрану и защиту которых направлено действие права интеллектуальной собственности.

Совокупность трёх обозначенных выше групп предпосылок (а именно: творчество «отражает...», «преобразует...», «является контекстом...») актуализирует потребность в социально-философском осмыслении постмодерной специфики развития творчества – как особой сферы, ради процветания которой во многом и был изначально задуман концепт права интеллектуальной собственности.

В рамках данного исследования (на примере изобразительного искусства) мы постараемся дать ответы на вопросы: как изменилась сфера творчества за последние десятилетия в процессе культурного сдвига от «модерности» к «посмодерности»? какие сложности возникают в деле интеллектуально-правовой охраны новых (постмодерных) разновидностей произведений, и поддаются ли они вообще охране?

Но сперва следует уяснить, на фоне каких ценностных изменений происходит развитие сферы творчества в новых культурно-информационных условиях. Будем исходить из того, что трансформации ценностных систем и перемены в области творчества, в частности, в различных сферах искусства – процессы взаимосвязанные. Говоря непосредственно о процессах трансформации ценностных систем, стоит упомянуть цитату П. Дракера: «Каждые несколько сотен лет в западной истории мы пересекаем черту. В течение нескольких коротких декад общество перестраивает себя – своё мировоззрение, свои базовые ценности, свои социальные и политические структуры, свои ключевые институты. Пятьдесят лет спустя это уже новый мир. И

люди, рождённые в это время, не могут представить себе мир, в котором жили их бабушки и дедушки, и даже тот, в котором родились их родители» [1, с. 7].

Информационно-технологические инновации, сопровождавшиеся рождением новых социально-философских концепций (нередко – в контркультурных, андеграундных, артхаусных кругах, которые затем сами стали «мейнстримом»), ускорили вступление человеческой цивилизации в новый этап, характеризующийся серьезными мировоззренческими изменениями. Среди них можно назвать и поиски новой религии, и попытки переосмысления старой, и создание «новой этики» [2], ставшей идеологической основой для развития концепции обновлённого гуманизма (неогуманизма). По мнению некоторых авторов, начал формироваться некий «информационный человек» [3, с. 354]. Фиксируется возрастание интереса к внелогическому, недискурсивному знанию, стремление к целостному восприятию мира [4, с. 39]. Вместо узкорационально понимаемого научного мировоззрения рождается целостное мировосприятие, которое, впрочем, подвергается нещадной критике со стороны консервативной науки.

Процесс активного развития новых мировоззренческих идей, убеждений и стилей поведения, прежде всего, в западных обществах, нашёл отражение в разных сферах искусства. Можно сказать, что постмодерное искусство визуализировало те культурно-идеологические сдвиги, что происходили в жизни социума, начиная со второй половины XX столетия.

Ю. Наризный в своей статье «Прощание с мифами модерна» [5] замечает, что подобно тому, как великое полотно видится лишь на расстоянии, современники никогда не замечают перелома в культуре – для этого нужна историческая и духовная дистанция. Только новое поколение, достаточно отделившись от культуры предков, может в полной мере уяснить эти различия. Но тут хотелось бы дополнить: человек всё равно интуитивно чувствует, что происходящие изменения носят глубинный, принципиальный характер, и начинает размышлять и давать оценки уже сейчас.

В основе культуры модерна лежали фундаментальные рационалистические принципы, которые реализовывались европейцами как бы подсознательно на протяжении последних трёх столетий. Но уже в XIX веке философская мысль фиксирует ментальные сдвиги в культуре западной цивилизации, нашедшие отражение в иррационализме и экзистенциализме А. Шопенгауэра, С. Кьеркегора, Ф. Ницше. Несколько позднее (независимо от философии) эти сдвиги находят отражение и в сферах искусства, о чём сигнализируют наблюдаемые волны импрессионизма, экспрессионизма, символизма, сюрреализма, неореализма и др. Дальнейшее переосмысление истории и культуры отражено в первой половине XX века в философии А. Бергсона, К. Ясперса, М. Хайдеггера, Ж.-П. Сартра и других мыслителей, писателей, художников, учёных. Наконец, в последней трети XX века и эти воззрения были подвергнуты основательной критике философами-постмодернистами, которые пытались доказать, что реализация этих (неклассических) и прежних (классических) принципов заводит европейскую цивилизацию в тупик. Наступает период постнеклассической науки и философии.

Точно так же более четырёх столетий назад основоположник эмпиризма, материалист и рационалист Ф. Бэкон, пытаясь освободиться от средневекового стиля мышления, провозгласил главной задачей философии борьбу с «идолами» мышления – догматизмом, предрассудками и схоластическими заблуждениями, сохранявшимися в европейской культуре на протяжении полутора тысячелетий. Так и Ф. Ницше позднее будет говорить уже о необходимости избавления от «идолов рационализма», а постмодернисты – о «крахе метанарративов» эпохи Модерна.

Очевидно, для того чтобы решить проблему осознания сущности современной культурной ситуации, необходимо выполнить аналогичную задачу – избавиться от «идолов» и устаревших мифов уходящей эпохи. К таким «ментальным идолам», по мнению Ю. Наризного, постмодернизм относит: миф о возможности исключительно рационального мироустройства на земле (здесь же и миф о «светлом будущем»); миф о всемогуществе науки («религия разума», сциентизм); миф о линейном характере исторического развития («религия прогресса»); миф о

гуманізмі (антропоцентризм); міф о рівності і свободі (лібералізм); міф об авторитеті (ієрархія); міф о можливості однополярності (єдиної, загальної ідеології на землі).

Щоб краще зрозуміти сутність відбуваючої на наших очах культурної революції, звернемося до наступної метафори, успішно сформульованої Ю. Наріжним [5]: в кінці ХХ століття було створено нове покоління замків, для яких більше не потрібні традиційні ключі; електронні замки відкриваються завдяки набору потрібного коду, реагують на різнобарвну оболонку очей, на відбитки пальців або голос власника. Філософські пошуки в початку III тисячоліття можуть бути уподіблені ситуації, коли людина, який ніколи раніше не стикався з подібним пристроєм, ламає голову, гадає, якого роду ключ підійде до такого нового замку, і не представляє собі, що ключ уже може бути нематеріальним, т.є. мати абсолютно іншу природу.

Якщо уподібити Універсум замку, – метафорично допускає Ю. Наріжний, – то до пошуку «металічного» ключа примушує вся європейська раціоналістична традиція: більшість людей пробують знайти «ключ» до розуміння світу серед найбільш пізніх філософських модифікацій. Тільки небагато, подібно філософам-екзистенціалістам, намагалися знайти «ключ», повернувшись до самих витоків, до самої сутності «замка» і «ключа», щоб переосмислити їх природу, їх існування (можливе і дійсне), щоб усвідомити сам принцип їх взаємодії. Постмодернізм ж взагалі пропонує відмовитися від пошуку сутності буття на тому підставі, що «ключ» давно втрачено, а «замок» має надзвичайно складну конструкцію. Закономерно, що в постмодерністських колах зріли світоглядні підходи на кшталт «Жити, не турбуючись про таємницю буття, і приймати світ таким, який він є», «Не намагатися розуміти, а інтерпретувати».

Завдяки сучасним науково-технічним досягненням людина отримала нові способи буття: життя стало «мультимодальною» – виникли нові способи вираження і передачі значення, а також «синтезована» реальність. Так, з'явилася технічна можливість «востановити великих мертвців» і змусити їх жити новою, віртуальною, життям: синтезувати голоси великих співаків минулих епох, відтворити зображення динозаврів або давніх людей, відправитися в далеке майбутнє, смодельоване за законами еволюції. Таким чином, сучасна реальність доповнюється (і виконується) багатьма альтернативними реальностями, а світ стає по-справжньому багатомірним, різноманітним і поліваріантним.

В кінці ХХ століття у багатьох людей почало формуватися все більш чітке відчуття, що в європейській культурі відбувається якась фундаментальна мутація, що наступає «інше час». Контури цієї нової епохи намагаються окреслити в науці вчені і філософи, в мистецтві – митці. Але для того щоб осмислити напрацювання науки в цьому напрямку, суспільству необхідно підтримувати достатньо високий мінімальний стандарт знань, постійно підвищувати рівень освіти. Механізм ж пізнання реальності через мистецтво – інший. В частині сприйняття тут від суспільства вимагається менше інтелектуальних зусиль (порівняно з сферою науки), тому мова мистецтва здається більш зрозумілою суспільству. В будь-якому випадку, так було в епохи Премодерні і Модерні. Але допомагає чи мистецтво (як один з інститутів, відповідальних за матеріалізацію творчого процесу) епохи Постмодерні зрозуміти сутність і специфіку відбуваючих нині змін? Для відповіді на це питання, потрібно раніше відповісти на інше: що представляє з себе «постмодерне мистецтво», хоча б в порівнянні з модерним?

Осмилення сутності нової культурної ситуації також вимагає відповідей на питання: чи «наслідок» ми відмовляємося? чи установки перестали бути продуктивними і стали застарілими міфами? Нарешті, в світлі даного дослідження, логічним стає питання: як постмодерне мистецтво фіксує відбуваючі зміни, і чи нові ідеологічні установки пропонує замість старих? Не менш важливим представляється з'ясувати, як тепер співвідносяться форма і зміст творів мистецтва, адже розуміння даного співвідношення дуже важливо для інституту інтелектуальної власності.

Багато було сказано різними дослідниками про те, що мистецтво інформаційного суспільства важко піддається традиційному поділу на «елітарне» і «народне» (масове)

искусство. В частности, М. Кастельс отмечал, что Интернет открыл новое пространство для искусства, и это пространство отлично от традиционного, элитного «закрытого клуба» со строгими правилами членства, чёткой иерархией и жёсткими эстетическими критериями. По мнению У. Эко, если считать, что в наши дни ещё существует качественное различие между искусством «элитарным» и искусством «народным», то элитарное искусство в этой атмосфере, именуемой постмодерном, предлагает одновременно как новые эксперименты за пределами традиции, так и новое обращение к традиции [6, с. 426].

Информационная эпоха – эра доминирования масс-медиа, которые в области искусства «...больше не дают никакой универсальной модели, никакого единого идеала Красоты, ... а предлагают нам оргию терпимости, тотального синкретизма, абсолютного и безудержного политеизма Красоты» [6, с. 428]. По выражению Э. Тоффлера, «...консенсус пошатнулся: человек «клип-культуры» обстреливается разорванными и лишёнными смысла «клипами», мгновенными кадрами, вырванными из общего контекста» [7, с. 277].

Обсуждая специфику развития искусства постиндустриального общества, уместно обратиться к бердяевской концепции «нового искусства», которое, по его мнению, будет творить уже не в образах физической плоти, а в образах иной, более тонкой плоти, и перейдёт от тел материальных к «телам душевным» [8, с. 21]. В публичной лекции, прочитанной Н. Бердяевым в Москве 1 ноября 1917 года, звучат слова, сказанные как будто о дне сегодняшнем: «...Много кризисов искусство пережило за свою историю. Переходы от Античности к Средневековью и от Средневековья к Возрождению ознаменовывались такими глубокими кризисами. Но то, что происходит с искусством в нашу эпоху, не может быть названо одним из кризисов в ряду других. Мы присутствуем при кризисе искусства вообще, при глубочайших потрясениях в тысячелетних его основах. Окончательно померк старый идеал классически-прекрасного искусства и чувствуется, что нет возврата к его образам. Искусство судорожно стремится выйти за свои пределы. Нарушаются грани, отделяющие одно искусство от другого, и искусство вообще от того, что не есть уже искусство, что выше или ниже его. Никогда ещё так остро не стояла проблема отношения искусства и жизни, творчества и бытия, никогда ещё не было такой жажды перейти от творчества произведений искусства к творчеству самой жизни, новой жизни.

Сознаётся бессилие творческого акта человека, несоответствие между творческим заданием и творческим осуществлением. Наше время одинаково знает и небывалое творческое дерзновение, и небывалую творческую слабость. Человек «последнего творческого дня» хочет сотворить ещё никогда не бывшее, и в своём творческом исступлении переступает все пределы и все границы. Но этот «последний человек» не создаёт уже таких совершенных и прекрасных произведений, какие создавал более скромный человек былых эпох.... С противоположных концов намечается кризис старого искусства и искание новых путей...» [8, с. 4].

Понятие «постмодернизм» будем рассматривать как мировоззрение и как совокупность культурных течений, художественных практик, эстетических принципов, наконец, как культурную логику постиндустриального общества (пользуясь терминологией Ф. Джеймисона), сформировавшиеся на рубеже эпох Модерна и Постмодерна, где и по сей день находится западное общество. Термины «постмодерн» и «постмодернизм» в большинстве современных работ по гуманитаристике постоянно переплетаются. Не станет в этом отношении исключением и наша статья.

Для данного исследования важно, что постмодернизм можно рассматривать и как очередной этап в развитии искусства. По крайней мере, на этом настаивают Э. Гидденс [9], Ч. Дженкс [10]. Они утверждают, что постмодернизм является направлением искусства, отвергающим всякие жёсткие правила и ограничения, выработанные предшествующей культурной традицией. Основными его доминантами становятся: ирония, плюрализм, неопределённость, фрагментарность, поверхностность, эпатажность, игровой принцип, утрата индивидуальности, интертекстуальность и др. Ч. Дженкс, в частности, отмечает активизацию процессов синтеза искусств – музыки, танца, театра, литературы, кино, видео в массовых карнавализованных действиях [11; 12].

Черты постмодернизма плавно перетекают в эстетику нового искусства. Главный его эстетический принцип гласит: дистанция между искусством и реальностью должна быть минимальной или ликвидированной вовсе. Прежняя «элитарность» искусства преодолевается за счёт сближения зрителя и произведения, зрителя и художника.

Особенно ярко идеи и принципы постмодернизма прослеживаются в изобразительном искусстве второй половины XX века, потому что именно тогда обнаруживается резкий контраст между эстетическими идеалами прежних эпох и новой эстетикой общества, пережившего мировые войны и новый технологический бум. Вероятно, изобразительное искусство можно считать одной из наиболее наглядных демонстраций постмодерных тенденций в сфере творчества.

Можно выделить следующие этапы становления изобразительного искусства, характерного для того периода, когда всерьёз начали говорить о наступлении «эпохи постмодерна»:

1950-е годы –

- начало поп-арта (течение в искусстве 1950 – 60-х годов, стремившееся создать «естественное популярное искусство» из объектов самой жизни, не отделяя его от обыденной действительности; проявилось в работах скульптора К. Олденбурга, художников Э. Уорхола, Р. Лихтенштейна и других),

- «новый реализм» (течение авангардного искусства, ставившее целью интегрировать реальность повседневной жизни в искусство, используя новые методы и материалы), нео-дадаизм, флюксус (лат. fluxus – «поток жизни»),

- акционизм (течение авангардного искусства, в котором соединились абстрактный экспрессионизм, элементы поп-арта, дадаизма, соединённые с демонстративными действиями самого художника в процессе спонтанного абсурдистского творчества; нередко включает грубые и даже экстремальные ассамбляжи, провокационные перформансы, которые выглядят как своего рода «пощёчина общественной морали»; метод акционистов – провокация скандальных событий; задача, которую они перед собой ставят – «растворить искусство в банальности материальной жизни», стереть грань между творческой деятельностью, созиданием и глубокой действительностью, обнажив тем самым «бессмысленность того и другого»; акционизм и сегодня остаётся авангардной практикой, предполагающей вторжение радикального художника на неготовую к этому публичную территорию с последующим скандалом, провоцирующим власть реагировать, а зрителя – думать);

1960-е годы – окончательное признание музеями различных нетрадиционных направлений, в том числе таких течений, как:

- поп-арт,

- гиперреализм (основывается на эстетических принципах фотореализма, но, в отличие от последнего, не стремится буквально копировать повседневную реальность; однако объекты и сцены в гиперреалистичной живописи детализированы настолько, чтобы создать иллюзию реальности – например, работы П. Каддена, Г. Хельнвейна, Э. Кристенсена),

- супрематизм (основан на комбинациях разноцветных плоскостей простейших геометрических очертаний), и т.н. нео-гео как его реинтерпретация в начале 1980-х (англ. “neo-geometric”, “neo-geo” art – негеометрический концептуализм: П. Хелли, Ш. Скалли, С. Паррино и др.),

- ассамбляж (техника визуального искусства, родственная коллажу, но использующая объёмные детали или целые предметы, скомпонованные на плоскости как картина; так, в 1964-1966 признание получили работы Р. Раушенберга),

- оп-арт («оптическое искусство» – авангардистское течение, композиции которого основывались на игре фигуры и фона, на эффекте обмана зрения, на использовании прозрачного материала),

- минимал-арт, арт-повера (Arte Povera, итал. «бедное искусство», ставит задачей визуализировать диалог между природой и индустрией, используя промышленные или нехудожественные материалы – отходы строительства и быта, пустую тару и т.п.),

- ленд-арт (ландшафт-искусство, энвайронмент-арт – «Спиральная дамба» Р. Смитсона и множество других примеров),
- граффити (как разновидность стрит-арта),
- кинетическое искусство (его объекты, как правило, представляют собой тщательно сконструированные движущиеся установки, производящие при перемещении интересные сочетания света и тени, разбрызгивающие воду, издающие звуки и другие эффекты).

С конца 1960-х годов и т.н. концептуальное искусство (причудливые формы и наиболее известные течения которого были описаны выше), похоже, себя практически исчерпало. Во всяком случае, все «произведения», выполненные в таком же духе позднее, уже относились к тому или иному направлению постмодернизма в искусстве. В 1970 – 80-е преобладают вариации, стилизации, реплики, имитации, но не появляется принципиально новых форм репрезентации (по крайней мере, в физическом пространстве).

Специфика постмодернистского искусства заключается в обращении к повседневной жизни. Художники соотносят своё искусство с внешним миром, делая рабочее окружение частью искусства. Они переносят искусство музеев на улицу или в естественную среду.

Однако за счёт сближения с реальностью произведения постмодернизма теряют художественность. Так, на выставках современного искусства зачастую можно констатировать отмену делений произведений на живопись, скульптуру, графику. Во многих случаях, как отмечают искусствоведы, бывает трудно определить не только материальную форму этих произведений (а тем более – их замысел), но и квалифицировать их в рамках существующих художественно-эстетических школ и течений.

Постмодерные художники рассматривают свою деятельность с таких позиций: они предоставляют шанс для самовыражения каждому посетителю посредством использования формы общения, которая не предполагает превосходства автора над зрителем и даёт возможность обсуждения с ним возникших в процессе общения отношений, не запрограммированных заранее (например, в т.н. хеппенинге). Форма, таким образом, представляет собой «пространственно-временную траекторию», которая разворачивается через символы, знаки, жесты, действия в режиме настоящего времени, как это происходит в перформансе, энвайронменте и разного рода инсталляциях.

Рассматривая и анализируя практики искусства постмодерна, исследователи весьма неоднозначно оценивают созданные произведения в русле этого направления, особенно в последние десятилетия XX века. Так В. Мириманов отмечает: «...искусство паразитирует на искусстве, и постмодернизм в итоге может пониматься как капитуляция. Скрытая капитуляция тех сил, которые требовали абсолютной свободы и ещё в 60-е годы создавали вещи, шокирующие новизной» [13].

Разные современники говорят о постмодернизме как об «утрате смысла и красоты, когда мир пребывает в хаосе и раздробленности» [14], и что «искусство эры постмодерна лишилось извечного кода, являвшего ранее тайну мироздания. Это искусство не требует истины, оно лишь выражает намёк на якобы существующую тайну, тем самым обнаруживая свою беспомощность в репрезентации мира» [15].

Вероятно, здесь под примеры можно подвести такие необычные, странные, чудаковатые перформансы, какие выдавали в своё время И. Кляйн (монохромные работы, как «International Klein Blue», эксперименты с «пустотой», а также т.н. «антропометрии», «космогонии», «огненная живопись»), Й. Бойс («Сибирская симфония (Евразия)», «Как объяснять картины мёртвому зайцу», «Гомогенная инфильтрация для рояля», «Койот») и другие авангардисты-акционисты.

В отношении многих авангардных «произведений», которые, несмотря на их содержание, конечно же, охраняются «копирайтом», возникает закономерный вопрос: можно ли устанавливать какую-либо интеллектуально-правовую монополию на изображение, которое по сути своей не является чем-то действительно уникальным, в силу своей легковоспроизводимости, примитивности, т.е. слишком уж простое для копирования, подражания любым человеком, даже не-художником?

Речь идёт в данном случае об отдельных произведениях представителей разных современных и постмодерных течений в изобразительном искусстве: абстракционистов и супрематистов К. Малевича («Чёрный супрематический квадрат», 1915) и П. Мондриана («Композиция с цветными плоскостями и серыми линиями», 1918), представителя минимал-арта И. Кляйна (на одной из картин изобразил синий монохромный прямоугольник, 1962), и о «картине» предвосхитившего их всех А. Алле, выполненной в духе абсурдизма – «Битва негров в глубокой пещере тёмной ночью» (1882, являет собой изображение абсолютно чёрного прямоугольника в картинной раме).

Как можно отличить подлинник от аналога, предположим, нарисованного точно так же, учитывая отсутствие какой-либо особой художественной техники в создании оригинала? Или учитывая широкие технические возможности нашего времени, когда в создании репродукции используются те же самые методы, что и при создании оригинала? Может ли вообще кто-то заявлять право интеллектуальной собственности на нарисованный одним цветом квадрат или иную геометрическую фигуру (ведь это сродни «копирайту на колесо»)? Если законодательство об авторском праве позволяет это сделать, тогда «абсурдизм» (в искусстве) превращается в «абсурд» (в юриспруденции). Но если в искусстве абсурдизм часто выражает иронию, то в сфере права абсурд – недопустим, потому что он угрожает внести хаос в общественные отношения, а главная задача права – как раз наоборот – хаоса не допустить.

Однако формально-юридический подход позволяет назвать «произведением» любой материализованный плод фантазии художника, и распространить на такое произведение действие авторского права, даже если это обычный перевёрнутый вверх дном писсуар (М. Дюшан, «Фонтан», 1917). Хотя уже само словосочетание «ready-made» в отношении некоторых авангардных «произведений» говорит об отсутствии творчества как такового.

Очевидно, что для таких людей, как И. Кляйн или Й. Бойс коммерческие права интеллектуальной собственности не представляли ни малейшего интереса – уж слишком «другими» были эти художники. В то же время, их работы, выставленные в музеях современного искусства, перепродавались за внушительные деньги, поскольку они являются объектами «копирайта» априори (хотя сами художники, по мнению искусствоведов, своим творчеством при жизни как раз и выражали протест против «мира денег» и «общества потребления»).

Известно также, что в мае 1960 года И. Кляйн зарегистрировал формулу «международного синего цвета Кляйна» (International Klein Blue, ИКВ) и получил соответствующий патент. Здесь нужно уточнить, что патент был выдан не на определённый оттенок синего – что было бы юридически невозможно – но на технологию его получения и закрепления (ИКВ – краска синего цвета, а также оттенок, передаваемый этой краской). Синий цвет всегда имел для И. Кляйна особое значение. Он считал, что все остальные цвета порождают слишком конкретные ассоциации, тогда как синий вызывает в воображении самое абстрактное, что только есть в природе – небо и море.

Начало «синего периода» своего творчества И. Кляйн отметил запуском 1001 синего воздушного шара в небо Парижа. Он назвал этот перформанс «аэростатической скульптурой». Летом 1958 г. И. Кляйн покрывал синей краской обнажённую девушку, которая оставляла отпечатки своего тела на листах бумаги, расстеленных на полу. В 1960 г. он провёл публичную демонстрацию т.н. «антропометрий» – девушек, вымазанных «международным синим цветом Кляйна», волочили по лежащему на полу холсту под аккомпанемент «Монотонной симфонии» (которая исполнялась на одной ноте в течение десяти минут). «Антропометриями синей эпохи» И. Кляйн называл все изображения, созданные по его инициативе при помощи отпечатков «краски ИКВ» и человеческого тела на полотне.

Возможно, что постмодернистское искусство вызывает недоумение ввиду бессодержательности (либо же крайней субъективности) многих его проявлений. Но также возможно и то, что непонимание смыслов постмодернистского искусства связано с попыткой измерить его качества с позиций модернизма. А модернизм, по мнению З. Баумана, имеет принципиально иную идеологию: «...Модернисты хотят контролировать мир, покорять природу.

Постмодернисты не только не стремятся к этому, а, напротив, предпринимают усилия, чтобы разрушить этот контроль... Модерн был долгим маршем в тюрьму. До неё так никогда и не дошли (однако в некоторых местах, таких как сталинская Россия, гитлеровская Германия или маоистский Китай, подходили весьма близко), хотя не из-за недостатка старания...» – такие любопытные суждения содержатся в работе З. Баумана «Законодатели и интерпретаторы: о модерне, постмодерне и интеллектуалах» [16], посвящённой сравнительному анализу ментальности модерна и постмодерна (кстати, и в этой работе мы видим переплетения и взаимопереходы понятий «модерн» и «модернизм», «постмодерн» и «постмодернизм»).

Если посмотреть на искусство постмодерна с другой точки зрения, то можно увидеть, что оно стремится преодолеть разобщённость человека и мира. Отчасти этот способ преодоления определяет стилистику постмодернизма: иронию и неопределённость, дадаистический «запрет» на серьёзность, на содержательность. Отсутствие стройного сюжета, ясного замысла, явного смысла компенсируются контекстуальной насыщенностью.

Следует также отметить и негативные оценки постмодерных тенденций в сфере творчества. Основаны они на том, что многие постмодернистские акты в современном искусстве обезличивают автора, а иррациональный компонент становится преобладающим и в искусстве, и в познании мира. Возможно, в этом следует искать причины формирования специфического «мозаичного мироощущения». И всё же постмодерная социокультурная парадигма настаивает на единстве мира и представляет его как многообразие в единстве, стирающее различия между природой, индустрией и обществом, между человеком, природой и машиной. А универсальной субстанцией, которая пронизывает и мир людей, и окружающую природу, и социальную среду, и технологическую надстройку современной цивилизации, является информация.

Теперь постараемся резюмировать вышеизложенное. В частности, отметим, что считаем необходимым видеть старую и новую культуры как один континуум – чтобы сделать «новую культуру» более уважаемой с помощью эстетических методов «старой культуры» и, в то же время, чтобы сделать культуру прошлого постижимой для новых поколений, которые чувствуют себя комфортно в инфраструктуре компьютерной сетевой эпохи. Таким образом, наряду с фиксированием авторского замысла в разнообразных материальных средствах выражения, одним из важных векторов развития новой эстетики в культуре информационного общества можно назвать «расшифровывание кодов» цифровых (и не только) произведений искусства.

При этом для искусства информационной постмодерной эпохи зачастую свойственны не принадлежащие миру естественных вещей симулякры, созданные человеком в виде виртуальных миров, альтернативной реальности, «расширенной» реальности, а в некоторых случаях – также непостижимые акты отдельных людей, которых именуют «художниками». К тому же, в культуре информационного общества важнейшим (хоть и неосознанным) средством-носителем искусства становится программное обеспечение, которое нередко проецируется в прошлое культуры, позволяя относиться ко всему культурному наследию человечества как к информационной базе данных.

Анализ характерных изменений в разных сферах искусства последних десятилетий позволяет констатировать развитие двух сосуществующих тенденций: во-первых, это разнообразие форм, сочетаний, версий, обликов, сценариев, жанров, стилей, звучаний, смыслов создаваемых произведений кинематографа, литературы, изобразительного искусства, музыки, архитектуры; во-вторых, это невиданная эклектичность, беспрецедентное смешение стилей и форм (которые ранее считались несочитаемыми), вероятно, с целью надления современных произведений новыми смыслами, либо с целью творческого эксперимента. Впрочем, не всегда авторский замысел в произведениях современного искусства удаётся расшифровать без помощи самого автора. Но иногда даже сам автор не способен объяснить публике смысл своего творчества. Наконец, ещё одна особенность – это заимствование, цитирование произведений прошлого, использование всевозможных аллюзий, реминисценций, аналогий и прочих стилистических

приёмов, апеллирующих к культурному опыту нашей общей цивилизации. Эти выводы касаются нашего видения относительно влияния ситуации постмодерна на сферу творчества.

Информационный императив оказывает на сферу творчества несколько иное влияние. Касается это, прежде всего, технологий дистрибуции и методов обеспечения доступа к произведениям изобразительного искусства, литературы, кино, музыки и других: их оцифровывание, организация свободного обмена за рамками классической системы права интеллектуальной собственности, а также активное развитие стриминговых сервисов (в первую очередь, в музыкальной индустрии), которые совершенно не противоречат интересам «копирайта».

Иными словами, вопросы о характере перемен в сфере творчества, связанные с новыми информационными реалиями, имеют, главным образом, прикладное значение. Фундаментальными же, влияющими на содержательную часть творчества, можно назвать именно постмодерные тенденции, хотя их тесную связь с информационной составляющей также не следует отрицать.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Drucker P. Post-capitalist society / Peter F. Drucker // 1st edition. – New York, NY: Harper Business, 1993. – 232 p.
2. Стёпин В. С. Новые ориентиры цивилизации // Экология и жизнь. – 2000. – № 4. – С. 4-7.
3. Адров В. М. Культурологические последствия информатизации // Тезисы докладов участников I Рос. культурологического конгресса 25-29 августа 2006, Санкт-Петербург. – С.-Пб.: Эйдос, 2006. – С. 354.
4. Раушенбах Б. В. На пути к целостному рационально-образному мировосприятию // О человеческом в человеке. – М.: Политиздат, 1991. – С. 22-40.
5. Нарижный Ю. Культурная ситуация начала 21 века. Прощание с мифами модерна. – 01.11.2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://postmodern.in.ua/?p=1674>
6. Эко У. История красоты. – М.: Слово, 2005. – 437 с.
7. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер; пер. Бурмистрова Л. М., Татарина К. Л., Заритовская З. А.; ред. Гудимова С. А. – М.: АСТ, 2010. – 800 с.
8. Бердяев Н. А. Кризис искусства. – М.: Интерпринт, 1990. – 48 с.
9. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. – М.: Академический проект, 2005. – 582 с.
10. Jencks C. Post-Modernism, The New Classicism in Art and Architecture / Charles Alexander Jencks. – New York: Rizzoli, 1987. – 360 p.
11. Jencks C. What is post-modernism? / Charles Jencks. – London: Academy Editions, 1989. – 67 p.
12. Jencks C. Critical modernism: where is post-modernism going? / Charles A. Jencks. – London: Wiley-Academy, 2007. – 240 p.
13. Мириманов В. Б. Малая история искусств. Первобытное и традиционное искусство. – М.: Искусство, 1973. – 320 с.
14. Бауман З. Жизнь во фрагментах: Эссе о постмодернистской морали [Bauman Z. Life in Fragments: Essays on Postmodern Morality; London: Blackwell, 1995]; пер. Оберемко О. А. // Социологический журнал. – 1997. – № 4. – М.: Институт социологии РАН, 1997. – С. 228-234.
15. Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект // Вопросы философии. – 1992. – № 4. – С. 40-52.
16. Bauman Z. Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals / Zygmunt Bauman. – Hoboken: Wiley, 2013. – 361 p.

Ханжи Владимир Борисович – доктор философских наук, доцент, заведующий кафедрой философии и биоэтики Одесского национального медицинского университета

УДК 141.4:272/273-175(091)

**ПРОБЛЕМА ТЕОДИЦЕИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ МЫСЛИ
ЧАСТЬ 2. ФОМА АКВИНСКИЙ: ПАРАДОКСЫ СОЧЕТАНИЯ
БОЖЬЕГО ПРОВИДЕНИЯ И РАЗУМНОЙ СВОБОДЫ**

Во второй части статьи на примере учения Фомы Аквинского рассмотрено осмысление проблемы теодицеи в контексте соотношения категорий Божьего провидения (в частности, предопределения) и человеческой свободы. Выявлены (так же, как и у Августина – в первой части статьи) эстетический и этический варианты решения этой проблемы. Показаны разногласия между Аквинатом и Августином по вопросу соотношения воли и разума. Подчеркнута необходимость согласования ряда идей христианской антропологии и этики для получения целостной модели решения проблемы теодицеи.

Ключевые слова: теодицея, Божье провидение, Божье предопределение, разумная свобода, эстетическое решение, этическое решение.

**ПРОБЛЕМА ТЕОДИЦЕЇ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ДУМЦІ
ЧАСТИНА 2. ТОМА АКВІНСЬКИЙ: ПАРАДОКСИ ПОЄДНАННЯ
БОЖОГО ПРОВІДІННЯ І РОЗУМНОЇ СВОБОДИ**

У другій частині статті на прикладі вчення Томи Аквінського розглянуто осмислення проблеми теодицеї в контексті співвіднесення категорій Божого провидіння (зокрема, передвизначення) і людської свободи. Виявлено (так само, як і у Августина – в першій частині статті) естетичний та етичний варіанти вирішення цієї проблеми. Показані розбіжності між Аквінатом і Августином з питання співвідношення волі і розуму. Наголошено на необхідності узгодження ряду ідей християнської антропології та етики для отримання цілісної моделі вирішення проблеми теодицеї.

Ключові слова: теодицея, Боже провидіння, Боже передвизначення, розумна свобода, естетичне рішення, етичне рішення.

**THE PROBLEM OF THEODICY IN MEDIEVAL THOUGHT
PART 2. THOMAS AQUINAS: THE PARADOXES OF A COMBINATION
OF GOD'S PROVIDENCE AND REASONABLE FREEDOM**

In the second part of the article, through example of doctrine of Thomas Aquinas, the problem of theodicy in the context of correlating the categories of God's providence (in particular, predestination) and human freedom is comprehended. Aesthetical and ethical options of this problem's solution (as well as Augustine's – in the first part of the article) are identified. Author shows disagreements between Aquinas and Augustine on a question of will-mind's relationship and points the necessity of coordinating of a number of ideas of Christian anthropology and ethics to obtain an integral model of the problem's of theodicy solution.

Key words: theodicy, God's providence, God's predestination, reasonable freedom, aesthetical solution, ethical solution.

Целью, ознаменовавшей обе части статьи, является средневековое осмысление проблемы теодицеи в контексте соотношения категорий Божьего провидения и человеческой свободы. Первая часть нашей работы, вышедшая в свет в предыдущем номере журнала, была посвящена артикуляции проблемы богооправдания в учении Августина Аврелия. В ней было показано, что проблема теодицеи органично укладывается в контекст проблемы соотношения Божьего предопределения и человеческой свободы, что и побудило нас к их синтетичному осмыслению. Этот же синтетичный концепт будет реализован и ввторая часть статьи, в данном случае – через

философский анализ соответствующих взглядов мыслителя, чье учение в энциклике Папы Римского Льва XIII (1879 г.) было признано наиболее авторитетным для католического мира, – Фомы Аквинского. В связи с актуализацией как житейского, так и научно-философского ориентирования на вопросы религиозной проблематики появилась острая необходимость нового обращения и, нередко, переосмысления средневековой мысли вообще и учения Фомы в частности. Более того, несмотря на то, что Аквинат является чествуемым лишь католической церковью, его философия вызывает новые интерпретации не только в странах католического мира, но и в тех, где эта ветвь христианства заметно уступает другим ветвям, например, православию (в первой части статьи упомянуты работы последних десятилетий).

Как это следует из цели, рассмотрение модели богооправдания в учении Фомы Аквинского должно быть упреждено решением задачи реконструкции контекста этой проблемы. Таковым выступили размышления философа о провидении (в частности предопределении) Божьем и человеческой свободе, поэтому стартовые наши изыскания будут ориентированы соответствующим образом. В присущей ему манере диалогизирования с самим собой и другими мыслителями (через цепь возражений и ответов на них) Аквинский пытается решить ряд вопросов, возникающих в рамках проблемы Божьего провидения [7, с. 293–302], под которым понимает присутствующий в Божьем Разуме прообраз упорядоченности всего сущего к его цели [7, с. 294]. Этот способ исследования следует рассматривать не как необходимость, вызванную ущербностью веры, а лишь как дополнение для большей ясности, доходчивости (подробнее об этом – см. [2, с. 27]). Рассмотрим некоторые из упомянутых вопросов (далеко не полный перечень).

Так, философ размышляет о том, все ли в тленном мире подчинено Божественному провидению. Он упоминает, например, такие возражения в отношении всеобщности охвата провидения, как наделенность человека свободой воли, а также присутствие зла (как противоречие общему благу замыслу Устроителя). Ответы Аквината отражают его стремление сочетания идей Божьего провидения и человеческой свободы, ведь апология последней – наилучшая аргументации посылка об ответственности человека за существование зла в мире и, адекватно этому, – тезиса о непричастности Бога к несправедливым ориентациям людей. Необходимо, по его мнению, понимать различие в видах «действующей силы» (как орудия осуществления провидения). В одних случаях она такова, что обуславливает лишь одно следствие – таким образом детерминированы те объекты, которые не наделены свободой воли. В других же действующая сила охватывает некий конгломерат альтернатив деятельности и предполагает, с учетом разумности и свободовольности того, кому она определена, возможность обсуждения этих альтернатив и сознательного выбора той или иной. Но поскольку «человеческое провидение», т.е. вольное целеполагание по упорядочиванию вещей, есть частная причина по отношению ко всеобщей причине, то данная система обоснования не позволяет свободной воле иного существования, кроме как в контексте Божьего провидения [7, с. 298–299]. В то же время, именно «внутренняя» самость, зиждущаяся на свободе воли и возможности выбирать между добром и злом, есть фундамент разделения людей на грешников и праведников, а также последующего ограждения вторых Божьим провидением от искушений, могущих сбить их с пути спасения.

Переходя к размышлениям о предопределении [7, с. 303–322], Фома Аквинский предлагает соотносить понятия провидения и предопределения как, соответственно, общего и частного: если провидение есть (как было указано выше) «образ упорядоченности всех вещей к цели», то предопределение – «...образ вышеупомянутой направленности разумной твари к цели – жизни вечной...», что является конкретизацией первой дефиниции [7, с. 304]. Кроме того, предопределение имеет и методологическую окраску. Оно выступает в качестве «способа» упорядочения праведников к итоговому спасению [7, с. 306].

Среди ряда непростых вопросов этой тематики одно из самых важных в контексте нашего исследования мест занимает вопрос об отвержении Господом кого-либо из людей. Он тесно связан с вопросом об ответственности на Страшном Суде, который, в свою очередь, необходимо

артикулировать в тесной взаимосвязи с проблемой теодицеи. Аквинский упоминает среди прочих такие философские позиции (которые он собирается оспорить), как: 1) неотвержение Богом никого из людей, ведь, согласно Библии, «Ты любишь все существующее и ничем не гнушаешься, что сотворил» (Прим. 11,25); 2) безосновательность обвинения кого-нибудь в том, что тот не в силах изменить, ведь отверженность, которая полагается грешникам, есть то, с чем они не в состоянии справиться, и, в то же время, именно отверженным суждено погибнуть [7, с. 307–308].

Ответы философа достаточно жестки и одновременно вполне вняты. К величайшему сожалению, полагает Аквинский, некоторые люди отвергаемы Богом. Другое дело, что понимать под отвержением. Фома подчеркивает, что точно на том же основании, на каком предопределенные спасению достигнут жизни вечной, в отношении других людей провидением Божьим попускается недостижение высшей цели. Таким образом, первые обретают милость и славу, а вторые, в силу пощущения, впадают в грех. По этому поводу Б. Рассел замечает, что, вероятно, невозможно объяснить, «...почему одни избраны и попадают на небо, а другие остаются проклятыми и отправляются в ад...», по крайней мере, у Фомы Аквинского, как, кстати, и у Августина Аврелия, внятной аргументации этого нет [5, с. 559]. Возможно, с целью «снятия напряженности» Фомой используется пояснение, что отвержение ни в коей мере нельзя рассматривать как причину присутствующего в настоящей жизни греха. Оно – лишь причина оставленности Богом, которая, в свою очередь, служит причиной вечных мук по заслугам. Однако, «...сама вина проистекает из свободной воли согрешающих, кои отвергнуты и лишены милости» [7, с. 309].

Из сказанного выше вытекает и решение проблемы теодицеи. Как и в учении Августина, в философии Фомы Аквинского предложены два варианта (эстетический и этический) ее решения. В рамках обоснования первого варианта он предлагает соотнести образы двух хозяев-распорядителей – частного и всеобщего. Если первый довольствуется задачей максимального усовершенствования той среды хозяйствования, за которую он отвечает (т. е. избавления ее от каких бы то ни было изъянов), то второй преследует фундаментальную цель – всеохватывающее благо целого. Соответственно, Всевышний как Мироздатель, заботясь о мировом целом, позволяет быть некоторым частным проявлением зла и порчи, «...поскольку порча [какой-то] вещи способствует благу [какой-то] другой, или даже благу всего (ведь разрушение одного есть [залог] возникновения другого, и благодаря этому виды и сохраняют свое бытие)» [7, с. 298]. В такой подаче зло оказывается относительным, зависящим от вектора рассмотрения. Так, по отношению к одному объекту нечто может, будучи для него деструктивным, выступать в качестве зла. Однако по отношению к другому объекту тот же феномен или процесс, который в первом случае был выявлен как негативный, проявится не только как благо в том смысле, что их существование есть допустимое (т.е. взаимоневредящее) условие для одного и другого, но и как благо необходимое, т.е. «питающее», задающее потенцию бытия этому объекту. «Как выжил бы лев, – вопрошает Аквинат, – без [дозволения] убийства животных, и как претерпели бы мученики без [пощущения] гонений со стороны тиранов?» [7, с. 298].

В свою очередь, этический вариант решения проблемы теодицеи во многом подготовлен, как уже было анонсировано, представлениями Фомы о человеке как самом совершенном телесном существе, принципиально выделяющемся на фоне мира животных способностью поступать на основании свободной воли согласно собственному разумению. Польский исследователь философского наследия Аквината Стефан Свежавский этой связи замечает, что понятие «поступок» можно использовать только в отношении человеческой активности, животное же способно лишь на действия, фундированные инстинктами, ведь «именно на основании воли, которая свободна в своей сущности, мы говорим о человеческих поступках» [6].

Размышляя о гранях духовных (в том числе, рациональных) потенций, Фома Аквинский различает дискурсивный (*ratio*) и недискурсивный (*intellectus*) способы постижения истины. При этом нельзя сказать, что разграничение понятий интеллекта и разума у философа является в достаточной мере аргументированным и устоявшимся (подробнее – у

современногоученого К. В. Бандуровского[1]). Тем не менее, именно человеческая способность дискурсивного познания позволяет обратиться к вопросам о соотношении предопределенности и свободы воли, а через это – к проблеме добра и зла, а также оправдания Божьего за существование последнего. Не менее важной сферой исканий философа является проблема соотношенияволи и разума (как человеческой проекции интеллекта). Как показывает Свежавски, Фома полагает их не просто связанными – воля «...находится в самом близком соседстве с познавательной способностью ума, а поэтому она тесно связана с интеллектом» [6]. В том же духе, комментируя Аквинского, высказывается В. Гертых, который пишет, что выбор (кстати, философ-схоласт понятию «свободная воля» нередко предпочитает конструкцию *liberumarbitrium* – свободный выбор) нельзя признать прерогативой исключительно волеизъявления. Скорее, он – результат кооперации рационального и волевого начал с явным доминированием первого[4].

В размышлениях о примате воли или разума выявляются значительные разногласия между Аквинатом и Августином (взглядам второго мыслителя была посвящена первая часть статьи). Фома критикует позицию Августина, утверждавшего определенную несогласованность разума и воли (когда «...ум мчится вперед, а воля не поспевает, и потому мы, зная, что есть благо, не [всегда] бываем подвигнуты к деланию [его]» [Прив. по:8, с. 125]) и нередкую независимость последней от разума. Аквинский же отвечает, что воля побуждает разумтолько в смысле исполнения замысла в действиях, но не определения акта, которое всецело во власти ума, ибо объект стремления – благо «...схватывается под специальным аспектом как содержащееся в универсальной истине» именно рационально [8, с. 127]. Стремясь проникнуть в суть приоритета рациональности над волей, философ-схоласт предлагает различать два вида первенствования: 1) во временном отношении; 2) относительно порядка природы. Первый вид подразумевает, что, как пишет Ю. Боргош, «...данное явление, имеющее место в определенный момент, опережает другое на какую-то единицу времени» [3, с. 136], подобно тому как один их соревнующихся бегунов опережает другого. Второй же вид первенствования – относительно порядка природы – предполагает, что разумное начало опережает волю так же, «...как причина движения предшествует предмету, находящемуся в движении, или как активное первенствует над пассивным, ибо добро, познанное интеллектом, движет волю» [Цит. по: 3, с. 136]. Иными словами, воление оказывается вторичным по отношению к разуму и, соответственно, рациональному познанию, ведь проявление свободы воли предполагаетпознанность объекта желания («этический интеллектуализм»). В итоге Фома, следуя призыву Сократа, провозглашает принцип: желать можно того, что через познание открылось как благо. Более того, он настаивает на том, что разумная воля не может иметь иного позитивного (т. е. желающего) двигателя, кроме как стремление к благу, в то время как отрицательный (обуславливающий отказ, избегание) двигатель интенцирован на зло: «...Воля, – находим у средневекового автора, – связана и с благом, и со злом, но с благом так, что желает его, а со злом так, что избегает его. ...Таким образом, волеизъявление относится к благу, а неприятие – к злу» [8, с. 119–120]. Вероятно, мыслитель подразумевает не благо объективное, а то, что является благом для самого субъекта воли. В противном случае оказались бы бессмысленными все этические варианты решения проблемы теодицеи.

Выше нами было показано, как, согласно Аквинскому, провидение создает контекст мирового бытия, устремляя объекты к цели на основании Божьего разума. Но люди следуют провидению особым образом: именно свободная воля человека является итоговым основанием для принятия решения в пользу добра или зла. А поскольку это так, то на Страшном Суде у Всевышнего есть все основания для того, чтобы расценивать одни поступки как достойные и благие, а другие – как преступления, что и служит в итоге критерием определения участи каждого человека. Упреждая возможные нарекания на то, что отверженные, не имеющие Божьей милости, не имеют, в силу этого, даже малейшей возможности спасения, Фома замечает следующее. На первый взгляд, человеческое раболепствованиеперед грехом, помноженное на отсутствие Божьей милости, якобы, требует ответственности в большей мере от Бога, нежели от

человека, ведь последний оказывается, скорее, слабым, лишенным поддержки, нежели нечестивым. Однако Фома оправдывает Бога, указывая на то, что отверженность, как и предопределение ко спасению, суть вещи гипотетические, ведь итоговое решение в пользу добра или зла принимает сам человек. Поскольку некое событие, когда лишенный милости «...впадает в то или иное частное прегрешение, происходит вследствие [реализации] его свободной воли...», то его негативное деяние справедливо вменяется ему вину [7, с. 309]. А посему и Бог оказывается непричастными к злу, творимому человеком.

Мы полагаем, что этическое решение проблемы теодицеив рамках христианской философской мысли только в том случае обретает целостность и взвешенность, когда в нем взаимосвязаны, по меньшей мере, три идеи христианской антропологии и этики: идея сотворения человека, его свободовольного выбора между добром и злом, а также идея Страшного Суда. Согласно Священному Писанию, человек создан «по образу и подобию Божьему». В чем же уподоблен человек Богу? Как минимум два атрибута, которые, будучи абсолютными, определяют Божью Сущность, нашли свое относительное отображение (подобие не есть тождество!) в человеке как величайшем творении Всевышнего – атрибуты разумности и свободной воли. Однако если это так, то заявленные потенции должны иметь возможность действительного существования, опредмечивания. Каким же образом реализуются рациональное и волевое начала человеческой экзистенции? Ответ для средневековой мысли очевиден – в определяющем выборе между путями грешников и праведников, между добром и злом. Каждый человек, как некогда Адам и Ева стоит перед «древом познания добра и зла». Знал ли Господь Бог, что первые люди нарушат запрет и вкусят плоды с дерева? – Безусловно, ведь Он всеведущ! И, тем не менее, позволил и дереву быть в поле зрения Адама и Евы, и змию – искушатель, и самим людям – послушаться Бога. Учитывая тленность и временность посюстороннего бытия, его можно расценивать как испытание, а выбор – как лакмусовую бумажку, раскрывающую человеческую сущность. Ибо, как сказано в Библии, именно по поступкам будет Господь Бог судить на Страшном Суде (здесь мы подошли к третьей идее). И от того, какой путь был избран человеком в мире суетном и временном, зависит то, каким будет его бытие в загробном мире – в Царствии Небесном или в адских муках. Именно потенция свободовольного решения, а также возможность его опредмечивания в деятельности есть критерий человеческой ответственности за выбор соответствующей альтернативы. Последняя же выступает в качестве основания оправдания Бога, что, собственно, и требуется средневековому мышлению, априори несущему в себе аксиомы абсолютизованности благодати и справедливости Всевышнего, однако перманентно нуждающемуся и в философской подпитке этих посылов веры.

Выводы (по двум частям статьи):

1. В статье(в двух частях) на примере учений Августина Аврелия Фомы Аквинского осуществлено осмысление проблемы теодицеи в контексте соотнесения категорий Божьего провидения (в частности, предопределения) и человеческой свободы.

2. Показаны предложенные Августином: а) обоснование невозможности решения этой этической проблемы в рамках онтологических позиций пантеизма и дуализма; б) аргументация необходимости его фундирования установками теизма и креационизма; кроме того, рассмотрены выявленные более поздними исследователями (в частности, Г. В. Лейбницем) возможности преодоления трудностей августинианского учения, связанных с согласованием идей Божьего предопределения и человеческой свободы.

3. Предложенный Августином эстетический вариант решения проблемы теодицеи основан на тезисе о том, что в доступном исключительно Богу целостном взгляде на мир сущее избавляется от зла в принципе. Зло становится реляцией, констатируемой человеком в отношении действительного положения вещей, если таковое в ценностном смысле уступает желаемому положению. Для Бога же существуют лишь разные степени добра. Этический вариант решения проблемы зиждется на утверждении свободы воли в качестве значимого атрибута человеческого бытия. Указывая на амбивалентность воли (добрая и злая), Августин полагает, что вторая ее грань есть причина нечестивых деяний, и именно человек как носитель разума и извращенной

свободной воли есть субъект греха. А это, в свою очередь, автоматически позволяет снять ответственность с Бога за наличие зла в мире.

4. Фома Аквинский предлагает свой вариант согласования Божьего провидения (в частности – предопределения) и человеческой свободы. Философ считает, что существует такой вид «действующей силы» (как орудия осуществления провидения), который позволяет и обуславливает некую вариабельность альтернатив деятельности. Учитывая разумность человека и его атрибутированность свободной волей, это предполагает возможность самостоятельного и сознательного выбора той или иной альтернативы.

5. Эстетический вариант решения проблемы теодицеи, моделируемый Фомой Аквинским, построен на тезисе о позволительности частных проявлений зла и порчи, которые являются таковыми лишь относительно, ибо в другой проекции они выступают в качестве условий возникновения и существования других объектов. Таким образом, Богом реализуется фундаментальная цель – всеохватывающее благо целого. Этический вариант подготовлен представлениями Фомы о человеке, принципиально обладающем способностью не только делать, но и поступать на основании свободной воли согласно собственному разумению. Отвержение людей, как и предопределение таковых к спасению, находящиеся во власти Бога, суть вещи гипотетические. Самоопределение и актуализация выбора в пользу добра или зла – прерогатива самого человека, поэтому с Бога снимается вся ответственность за человеческие проступки.

6. В рамках этического варианта решения показаны разногласия между Августином и Аквинатом по вопросу соотношения воли и разума. Если, по Августину, воля независима от разума, то Фома утверждает первенствование второго. Более того, философ-схоласт позиционирует рациональную атрибутированность воли, что устремляет ее исключительно на благо («этический интеллектуализм»), точнее, на то, что выступает в качестве блага для конкретного субъекта.

7. Этическое решение проблемы теодицеи, осуществляемое в рамках христианской философской мысли, на наш взгляд, должно быть артикулировано через взаимосвязь трех идей: сотворения человека «по образу и подобию Божьему», его способности свободовольного выбора между добром и злом в контексте Божьего провидения, а также Страшного Суда как итога человеческого становления на передовой борьбы добра и зла. В таком случае модель богооправдания обретает последовательность и целостность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бандуровский К. В. Бессмертие души в философии Фомы Аквинского / К. В. Бандуровский. — М.: РГГУ, 2011. — 328 с.
2. Баумейстер А. Призначення філософії та її межі: інтелектуальний спадок Томи Аквінського / Андрій Баумейстер // Філософська думка. — 2012. — № 4. — С. 24–37.
3. Боргош Ю. Фома Аквинский / Ю. Боргош; пер. с польск. М. Гуренко. — М.: Мысль, 1966. — 212 с. — (Серия «Мыслители прошлого»).
4. Гертых В. Свобода и моральный закон у Фомы Аквинского [Электронный ресурс] / Гертых В. — Режим доступа: http://orthodox-book.ru/index.php?catid=17:2011-09-03-14-03-49&id=210:2011-09-03-14-09-12&itemid=21&option=com_content&view=article. — (дата обращения: 03.03.2017).
5. Рассел Б. История западной философии в ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней / Бертран Рассел; науч. ред. В. В. Целищев. — Изд. 7-е, стереотип. — М.: Акад. Проект, 2009. — 1003 с. — (Концепции).
6. Свежавски С. Святой Фома, прочитанный заново [Электронный ресурс] / Стефан Свежавски. — Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/swezh01/txt22.htm>. — (дата обращения: 03.03.2017).
7. Фома Аквинский. Сумма теологии. Ч. I. Вопросы 1–43 / Фома Аквинский; пер. с латинского С. И. Еремеева и А. А. Юдина. — К.: Ника-Центр, Эльга; СПб.: Алетейя, 2007. — 560 с.

8. Фома Аквинский. Сумма теологии. Ч. II–I. Вопросы 1–48 / Фома Аквинский; пер. с латинского, ред. и примеч. С. И. Еремеева. — К.: Эльга, Ника-Центр, 2006. — 576 с.

Худенко Андрей Владимирович – доктор философских наук, профессор кафедры социологии Одесского национального университета имени И.И. Мечникова

УДК: 111.141

РЕЖИМ ЗНАНИЯ И «ПАРАДИГМА СЛОЖНОСТИ»

Режим знання розглядається в контексті «парадигми складності». Акцентується увага на зрушенні як рушійної силі режиму знання. Зрушення аналізується як динамічний, темпоральний, збиральний процес, що протікає в інтервалі впливу.

Ключові слова: знання, інтервал впливу, процес, темпоральність, складність.

РЕЖИМ ЗНАНИЯ И «ПАРАДИГМА СЛОЖНОСТИ»

Режим знания рассматривается в контексте «парадигмы сложности». Акцентируется внимание на сдвигении как движущей силе режима знания. Сдвигение анализируется как динамический, темпоральный, собирающий процесс, протекающий в интервале воздействия.

Ключевые слова: знания, интервал воздействия, процесс, темпоральность, сложность.

The regime of knowledge and the "paradigm of complexity".

The regime of knowledge is considered in the context of the "paradigm of complexity". Attention is focused on shifting as the driving force of the regime of knowledge. The shifting is analyzed as a dynamic, temporal and concrescence process that flows in the interval of effect.

Keywords: knowledge, interval of affect, process, temporality, complexity.

Речь пойдет о сложности. О сложности в двойном смысле этого русского слова: трудности и сложенности. А о чем нужно говорить? Когда не трудно, т.е. все дается без усилий, и когда все равно и видимо, то следует молчать. В самом деле, когда знаешь куда идти, то и тьма не помеха; когда знаешь как идти, то и свет не нужен. Когда не знаешь, то следует искать и спрашивать, спрашивать и искать.

Чтобы вести речь о сложности, необходимо начать с простого.

В Германии почти 50 лет, с 1896 по 1944 годы, издавался журнал «Симплициссимус». Его эмблема – красный бульдог на черном фоне. Немного угрожающая эмблема. Так вот, «Симплициссимус», авторами которого были, среди прочих, и Гессе, и братья Манны, был сатирическим журналом: как бы незамысловатым журналом. Статьи, размещаемые в журнале, рассказывали о перипетиях европейской политики. Вот как о журнале пишет Г. Гессе: «Он настраивал меня на критический лад, революционизировал меня. Дух журнала был, собственно, не немецкий, он шел из Парижа и состоял из той типично парижской смеси искусства и политики, которая столь многих молодых художников и литераторов во французской столице побуждала к сознательному осмыслению политических событий» [1, с. 146].

Что делал этот журнал? – Он революционизировал: вертел, оборачивал – менял угол зрения.

Собственно, в его незамысловатом глядении вкось выглядывала замысловатость Мира.

К сожалению, в 1914 году журнал потерял свою популярность. Глядеть вкось стало невозможно. Журнал не выдержал давления «Гимна» Эрнста Лиссауэра.

У журнала был предшественник, также родившийся на немецкой земле. Я имею в виду знаменитый роман Ганса Якоба фон Гриммельсгаузена «Похождение Симплициссимуса». Это – роман-путешествие о жизни просто парня. Его похождения, т.е. смена и места проживания, и рода занятий, – история перипетий, замысловатостей Тридцатилетней войны (1618 – 1648 гг.).

О незамысловатом и журнале, и романе я вспомнил не для того, чтобы рассказывать замысловатую историю Европы. Мы отметили, что незамысловатый взгляд, который линеен и одномерен, меняя свой угол, раскрывает замысловатость Мира, который не линеен и многомерен. Что заставляет менять угол зрения?

Мы привыкли к тому, что смена угла зрения мотивирована некой сознательной установкой. Мне представляется этот мотив слишком романтичным и наивным. Романтика заставляет искать героев, гениев и мифологизировать их, т.е. как бы рассказывать о жизни с чужих слов: словами, которые произведены кем-то, когда-то, но не по ходу современной жизни. Поэтому мифы всегда не ко времени: может быть слишком наивны, может быть излишне патетичны. Вероятно, этот романтизм есть следствие представления о человеке как существе, который якобы априори обладает способностью предвосхитить или предрешить исход – постичь сущность. По словам Р. Рорти, таковая способность – скорее, фантазия поэтов, которых Платон, как известно, призывал изгонять из полиса.

Акт смены – не сознательная установка, но серии актов, по ходу которых идет и происходит совладание с перипетиями пути, который греки называли *φύσις*. *Фύσις* довлеет и заставляет следовать по своей траектории.

Именно заставляет!

«Мы сами, – пишет Спиноза в трактате “О Боге, человеке и его счастье”, – никогда не утверждаем и не отрицаем ничего о вещи, но сама вещь утверждает или отрицает в нас нечто о себе» [2, с. 139; ST, 2/16, 5].

Слова великого голландца нельзя интерпретировать так, что все, обнаруживаемое в пути, является исключительно страдающим созданием. Напротив: все существует, отмечено Платоном, так, как претерпевает воздействие и само воздействует [3, 247 е]. То есть путь не только довлеет, но и шествием торится. Как внимателен и мудр был Рабле, поведав нам в «Гаргантюа и Пантагрюэле» об острове Годос, где дороги ходят!

Шествие выгибает путь, и он предстает в своем продольном и поперечном измерениях. Это не множество путей: есть только один путь, и он непрерывен. Но длится он по-разному и многими способами.

Таким образом, все находит себя в *путешествии*: в интервале пути, когда воздействие испытывается и свершается. То есть все находит себя в *интервале воздействия*.

Отвечая на вопрос, что заставляет менять угол зрения, можно сказать так: мы вынуждены принимать решение под давлением; однако мы свободны в той мере настолько, насколько способны выдержать и реактивировать это давление. *Живое* существует как мера свободы. Мера, находящаяся в интервале воздействия. И потому, *живое* есть *ЭТО* только во вторую очередь; в первую – *КАК*: есть в процессе и по мере совладания с перипетиями пути, которое (совладание) идет и происходит в интервале воздействия.

В интервале воздействия встречаемое в пути *производится*, и таким образом выставляется годным (или способным) для использования. Годное для использования предстает актуальным как выставленное актом произведения. Он – его первая причина. Но в нем – собранные воедино серии актов совладания с перипетиями пути.

Слово «произведение» употребляется нами в непривычном значении: трансдуктивный процесс, когда серии актов испытания воздействия перипетий пути, или дедукция пути, и реактивации воздействия, или продуцирование (прокладывание) пути, взаимодействуют друг другом. Произведение идет как проецирование и продуцирование, как отталкивание и отсылание; в трансдукции актов отталкивания и отсылания идет и происходит совладание с перипетиями пути.

Так, с нашей точки зрения, размерено поле сложности. И формула его измерения относительно проста. То есть она не сложнее формул «классической» и «неклассической». Не сложнее в том смысле, что параметры этой формулы не раз перечислялись. Например, Е. Князева выделяет шесть аспектов феномена сложности: холизм, рекурсия, эмерджентность, «сложность связи пространства и времени, фрактальность рисунка эволюционирующих сложных структур и связи событий в мире сложности», «игра случайностей, цепочки метаморфоз, превращений», множественность и разнообразие [4, с. 171 – 175].

Однако дело, по всей видимости, не в перечислении аспектов, которые маркируют «парадигму сложности». Когда смотришь на эти перечисления (а количество публикаций по этой теме увеличивается), невольно вспоминаются слова Сократа, в которых он поведал о своем чувстве о проекте идеального государства: «Это чувство похоже на то, что испытываешь, увидев каких-нибудь благородных, красивых зверей, изображенных на картине, а то и живых, но неподвижных: непременно хочется поглядеть, каковы они в движении и как они при борьбе выставляют те силы, о которых позволяет догадываться склад их тела» [5, 19 b, 4 – 19 e, 2].

С нашей точки зрения, сложность задана, во-первых, не просто другим углом зрения: был один, стал другой, будет и третий. Во-вторых, не просто переменной угла зрения: кинезисом процесса. Скорость не много говорит о движении, а перемещение о длительности процесса.

Речь должна идти о силе: том, что определяет движение, т.е. мере воздействия, степени напряженности воздействия. На это и обращает внимание Сократ, говоря о «движении» и «борьбе» - движении борьбы. До него об этом говорил Гераклит, после – Ницше. Именно напряженность задает динамику процесса. То есть процесс длится как напряженностью сдвигаемый ход следования.

Непрерывность сдвижения, которое идет и происходит в интервале воздействия и определяет, с нашей точки зрения, поле сложности. В этой связи мы не говорим о сложности как множестве складок, узлов и плоскостей. Они – то, в чем выражает себя сдвижение, но не есть оно само.

Сдвижение «имеет место».

Это «иметь место» проходит под разными именами: «среда» (В. Лепский, И. Ершова-Бабенко), «фрактальная зона» (Я. Свирский). Дело, очевидно, не в имени, но в том, что это «место», если можно так сказать, «нелокально». Это «место» не пустое: сдвижение занято сериями актов, или ходом произведения, но не тем, что произведено и таковым, возможно, будет.

В своих лекциях по философии логического атомизма Рассел заметил, что «одно из затруднений в изучении логики заключается в том, что она представляет собой исключительно абстрактное исследование, имеющее дело с самыми абстрактными вещами, которые только можно представить, и однако вы не сможете заниматься ею надлежащим образом, если у вас отсутствует **живой инстинкт в отношении того, что является реальным** (выделено нами. – А.Х.). В логике этот инстинкт должен быть довольно хорошо развит. Я думаю, в противном случае вы придёте к фантастическим результатам» [6, с. 48]. На потерю *инстинкта реальности*, даже привычку и удобство мыслить абстрактно, обращал внимание и Спиноза. Для него оперирование абстракциями – как *notiones universales*, так и *entia rationis*, – являются признаком болезни человеческого интеллекта, и этот вирус, или кара человеческого существования, требует врачевания или очищения. Вероятно, философия – это и есть дело врачевания, которое спешествует излечиванию от недуга якобы способности предвосхитить или предпретить исход. Собственно, *Tractatus de intellectus emendatione* является рецептом от этой болезни.

То, что «место» сдвигения заполняется абстракциями – еще не болезнь. Вся жизнь – это движение от одной абстракции к другой; от одного *Это* к другому. Болезнью является произведение умозаключений из умозаключений. То есть болезнью является не достижение результата (который, как отмечает Гегель в «Феноменологии духа», уже труп), но тиражирование трупа [7, с. 2 – 3]. Читая *Послания Павла*, А. Бадью такое тиражирование определял как «путь греха», «жизнь смерти» [8, с. 71]. Ж. Делез и Ж. Бодрийар называли этот тираж смерти симулякром.

Тиражированием симулякром можно назвать и следование известному афоризму профессора физики Д. Мермина: «Shut up and calculate!» В своей книге «Мечты об окончательной теории» Нобелевский лауреат С. Вайнберг сетовал на то, что сегодня физики больше заняты вычислениями, тем пониманием проблем, т.е. тем, что препятствует вычислению и, следовательно, продвижению вперед. Такая же ситуация и в гуманитарных дисциплинах. Социологи заняты тиражированием опросов общественного мнения и рисованием инфографиков, а антропологи и этнологи скапливают в своих хранилищах биографии и истории жизни.

Этим тезисом мы не выказываем пренебрежение языку естественному или искусственному. Напротив! Чтобы спасти реальность от тиражирования умозаключений и наивного эмпиризма, язык является единственным способом, который указывает на невидимое (нелокальное) «место», которое, с одной стороны, занято ходом произведения, с другой – позволяет в него проникнуть. В самом деле, язык и симптоматичен и инструментален. Поэтому он, скорее, поле упражнений, чем средство изображения. Уже для И. Канта было очевидно, что философ – это тот, кто понятиями пользуется, но не исходит из них. Ж. Делез более строг и требователен: философ – тот, кто создает концепты.

Мы говорили о том, что сдвигение «имеет место» в интервале воздействия, который занят ходом произведения. В этом тезисе присутствуют три аспекта, два из которых мы объединим ссылкой на «романное слово».

(Небольшое замечание: «Романное слово» упомянуто не случайно. Оно не соединяет и не разъединяет, не трансцендентно и не имманентно линии повествования, но есть как оборачивание и сдвигение такового идет. Оно диалогично.)

В «Волшебной горе» Т. Манна – романе-путешествии, романе-времени и о времени – есть глава, в которой описываются занятия постояльцев санатория в Давосе (Глава седьмая, «Демон тупоумия»). Один из них борется над разгадкой числа π . «Ганс Касторп, – говорится в романе, – при всей своей восприимчивости, был менее взволнован неподатливостью тайны «пи», чем его собеседник, он назвал эту неподатливость каверзой окружности, посоветовал господину прокурору не так уж расстраиваться из-за игры в пятнашки с ее определениями и заговорил о **непротяженных поворотных точках**, из которых, собственно, и состоит окружность – от **своего несуществующего начала до несуществующего конца**, а также о веселой меланхолии **замкнутой в себе вечности** (выделено нами. – А.Х.) [9, с. 857]».

Вот они два аспекта: сдвигение как «непротяженная поворотная точка» идет и происходит в актуально бесконечном интервале, и оно темпорально.

Мы говорим именно о темпоральности, но не временности, т.е. не о временном определении пространства – скорости и пространственном определении времени – перемещении. М. Хайдеггер специально использовал латинское слово, чтобы показать особость и обособленность Времени в его самобытности. Время пребывает в броске, принадлежит броску: оно метаболично, *μεταβολή*, т.е. занимает «место» превращения, перехода, поворота. Время длится как непрерывность сдвигения. В этой связи если говорить о *природе* инфинитизимала, то он темпорален.

Инфинитизимальное исчисление – это серии актов дифференциации. Мы ставим ударение не на слове «дифференциация», но на «серии актов». То есть дифференциация – это серии актов, по

ходу которых идет сдвигание и, следовательно, происходит смена траектории движения.

В «Волшебной горе» (работа над романом была начата в 1912 г., издан он в 1924 г.) говорится, что время – это то, что «вынашивает перемены» [9, с. 477; Глава шестая, «Перемены»]. Определяя время, Т. Манн употребил слово, производное от глагола *zeitigen*, что значит «дать созреть», «выдержать», «обнаружить», «показать».

Примечательно, что М. Хайдеггер, читая курс «Основные проблемы феноменологии» в 1927 г., чтобы определить время в его самобытности использует то же слово: «Die ursprüngliche Zeit ist in sich selbst – das ist das Wesen ihrer Zeitigung – außer sich / Исходное время есть в самом себе – и это суть его временения – вне себя» [10, s. 378 / с. 354].

Нам представляется, что перевод этого слова в русском издании романа глубже. То, что время временит, – это понятно. Как оно «временит»? Оно, во-первых, спует или бродит (*tigern*); во-вторых, держит, выдерживает и дает созреть; в-третьих, обнаруживает.

Важно артикулировать то, что эти акты взаимообусловлены: свершение каждого обусловлено тем, что они хватаются друг за друга. Поэтому мы утверждаем, что время длится, хватая; хватая, длится вязание и связывание. И вот так – как вяжется и связывается – идет сдвигание траектории пути.

Таким образом, сдвигание, «имеющее место» в интервале воздействия, задано хватанием. В этой связи пространственно-временная геометрия пути (его кривизна) мерится последовательностью интервалов, задающих перспективу их следования друг за другом. Потому, хватанием обусловленный ход сдвигания – исключительно перспективное следование (и исследование). Это – пребывание в пути, которое, с одной стороны, расширяет горизонт видения, с другой – позволяет выделить и артикулировать его бесконечно-малые детали, хватающиеся друг за друга и тем самым продолжающие шествие. В самом деле, чем шире горизонт видения, тем зорче взгляд. Очевидно, что перспективизм (инновационный характер следования) является следствием чувства Времени.

Мотивировано ли сдвигание будущим?

Позволю себе длинную цитату из выступления Ю. Владимирова на круглом столе «Проблемы реализма в современной квантовой механике»: «Если у нас имеется два множества, то элемент одного множества характеризуется отношениями к эталонным элементам другого множества. Если мы берем элемент из множества начальных состояний, то он характеризуется отношениями к элементам множества в конечном состоянии. Но последние являются будущим по сравнению с предыдущим. А в предыдущем у нас тоже были какие-то эталонные элементы, относительно которых мы характеризуем этот элемент. Поэтому получается такая ситуация, что каждый элемент в этой системе бинарных отношений характеризуется двумя наборами элементов – из будущего и из прошлого. Предлагается считать, что это как раз и является истоком того, что у нас есть принцип неопределенности. Когда мы берем элемент, мы не знаем, какими характеристиками его описываем – из будущего или из прошлого. И, кроме того, отсюда вытекает следующее. Если мы хотим строить представление о координатном пространстве, мы должны рассматривать параметры из прошлого, потому что все, что мы видим и знаем, мы получаем из прошлого. Оно уже осуществилось. А когда мы говорим об импульсах, то мы должны иметь в виду параметры из будущего. Мы еще не знаем, но только будущее определит, что куда полетит. Как писали Фейнман и Уиллер, ничто не может быть испущено, если нет приемника возможного поглощения» [11, с. 50].

Боюсь, что речь не может идти только либо о прошлом, либо о будущем. В самом деле, определение координат не свободно от ссылки *k*; а таковая ссылка неизбежно толкается *от*. Сдвигание, фактически, зациклено. И любая попытка выйти из круга оборачивается наивностью или предвосхищением, или предрешением исхода. Поэтому не следует спешить бежать из круга (принципы дополненности и неопределенности – все еще бегство), но, дабы избежать наивности и быть настроенным на продолжение хода следования, необходимо озаботиться пребыванием в круге и позаботиться о его сохранении. Собственно, таков аргумент в пользу

артикуляції бінарних відносин: інтервальності, коли ход *от-несение-к* заціклен *несением*. *Здесь* неустійчивість, неопределенність, напруженість являються конститутивною силою. Такова сила – ефект хватання, коли акти отталкивання і отсылання перебираються, подгоняються, вяжуться друг з другом.

Таким образом, ми вважаємо, що сдвигнення мотивується не стільки виходом (в подвійному значенні слова «вихід») скільки ритмом ходу. Вот и вторая Книга Моисея повествує не тільки і не стільки о том, откуда і куда йти, скільки о том, как йти: принимає Завет, руководствуясь им.

Ритм являється конститутивним: наступає не те ж саме і не таким же образом, но согласно ритму, когда «то ж саме» і «таким же образом», как два правила наступлення, отталкиваясь і отсылая друг к другу, сдвигают траекторию движения. В этом плане «метод ритмокаскадов» В. Буданова представляється чрезвычайно перспективным направлением исследований [12].

Ритм не тільки утверждает, но і продуцирует: не тільки формирует, но і трансформирует. Собственно трансформирующая мощь сдвигнення заключена в интервале воздействия. Здесь сдвигнення не тільки являється аффектом собранности, но і эффективной силой собирания. Я не ссылаюсь на Г. Хакена, но, по-моему, его присутствие в этом тезисе очевидно.

«Лазерный» эффект сдвигнення позволяет говорить о нем, как собирающей силе. В этой связи мы бы не спешил принимать наскоро слова Фейнмана и Уиллера, как их передает Ю. Владимиров: «ничто не может быть испущено, если нет приемника возможного поглощения». Конечно, это так. Но этот «приемник» имманентен интервалу воздействия: являється продуктом сдвигнення.

Сдвигнення, как хватающиеся друг за друга серии актов, обладает силой произведения. Оно – ход актуализации *Нечто*, который выводит актуальное *Это*. То есть сдвигнення, которое «имеет место» в интервале воздействия, обладает эпистемическим эффектом. Собственно, «знание» еще в санскрите означало ни что иное как несения, по ходу которого идет и происходит произведение наружного лица подвижного (*jānati*, нести, зачинать, создавать). В древнегреческом языке этот ход произведения закреплен в слове *πιστ μη*.

В «Меноне» Платон, отличая мнение и даже правильное мнение от знания, говорит, что последнее есть таким, что, подобно Дедаловым статуям, обладает устойчивостью, прочностью связей [13, 97 d – e]. Устойчивость и прочность может быть гарантировано только одним: хватанием и стягиванием схваченного – собиранием. В этой связи мы говорим о знании как произведении конкретного лица подвижного, которое задано хватанием.

(Может быть только *сложности перевода*, не позволяют увидеть родство «создания», «творения», «произрастание», «сгущение», «собирание», «конкретность», которые в древней латини и от нее в некоторых современных европейских языках, имеют один корень – *сгео*. Собственно, произведение, или творческий процесс и его итог, – это сгущение, собирание подвижного, по ходу которого оно предстает конкретным. Этот процесс нашел свое выражение в лапидарной формуле К. Маркса: «Конкретное потому конкретно, что оно есть синтез многих определений, следовательно, единство многообразного. В мышлении оно поэтому выступает как процесс синтеза, как результат, а не как исходный пункт, хотя оно представляет собой действительный исходный пункт и, вследствие этого, также исходный пункт созерцания и представления» [14, с. 727].)

Мы намеренно используем образ ткачества, который был приятен Платону: «Я сказал, что в правильных связях нет ничего невозможного, если только оба рода будут иметь одну заботу – о совершенстве. Это-то и есть целиком и полностью дело царского ткачества: оно ни в коем случае не должны допускать, чтобы рассудительные характеры отдалялись от мужественных, но должны сплетать их вместе единомыслием и почестями, бесчестием и славой, а также взаимной выдачей обязательств и, изготавливая таким образом мягкую и в то же время прочную ткань, всегда предоставлять государственные должности обоим этим родам» [15, 310 e, 3 – 311 a, 3].

Не будем обвинять Платона в хитрой политической технологии. «Политик» стоит не в ряду политических произведений Академика, но рядом с «Теэтетом» и «Софистом», т.е. являється

произведением эпистемологическим. Потому «царское ткачество» – это хватка (захват и схватывание), которое ведет вязание и связывание, т.е. соби́рание. Таков ход произведения совершенного.

При этом важно обратить внимание, что вяжется, или собирается, «мягкая и прочная ткань». Собственно, годным для использования является композиция схваченных друг с другом нитей: конкретное полотно. Именно твердость хватки заставляет говорить о знании как институции композиции. В самом деле, знанием является такое определение случившегося, в котором оно (случившееся) представлено как уникальная композиция хватающихся друг за друга и схваченных актов, когда производится и, тем самым, утверждается его (случившегося) неизбежность, неповторимость, конкретность.

Режим соби́рания может быть выражен одним словом – cogitare, соби́рание воедино. Сознание, в этой связи, – функция сдвижения. И то, что потом динамический процесс соби́рания воплощается и предстает в своей актуальной уникальной тверди, или теле, – неизбежно. Также как глаз рождается из воздействия света и сопротивления ему, т.е. по ходу соби́рания: столкновение, схватывания, затвердения. Но также неизбежен и распад тверди. Продолжающийся ход хватания, непрерывность сдвижения не оставляет тверди другого выбора кроме как раствориться, чтобы вновь быть собранной, но уже иначе.

Мы говорим о соби́рании и указываем на его ритмокаскадный характер: захваченность округ лежащим, охватывание его, схватывание в единство. Обобщая, можно выделить экстенсив и интенсив соби́рания или сосредотачивание и сосредоточенность.

Можно также говорить о различной форме организации соби́рания. «Пространственной», т.е. актуализации как сдавливания; и «временной», т.е. как стягивания. Говоря о «пространстве» и «времени», мы имеем в виду принцип организации серий актов: их одновременности и сдавливания, их последовательности и стягивания. Но, так или иначе, речь идет не о детерминации, т.е. ограничении, лишении, отрицании, но о дефиниции, т.е. о соби́рании воедино. Такое воедино собранное энергирует концептом.

Речь шла о сдвижении, которое «имеет место» в интервале воздействия, как динамическом, темпоральном, собирающем процесс, когда неопределенное *Нечто* производится как определенное *Это* и предстает годным для использования. Таков **режим знания**.

Наше определение режима знания сходно с тем, как В. Аршинов определяет сложность: она – «темпоральный эпистемический процесс» [4, с. 164]. В. Аршинов не раскрыл содержание этой емкой и строгой формулы. Конечно, его многочисленные публикации и по синергетике, и по освоению поля сложности, позволяют это сделать. Однако мы не пошли по пути реконструкции.

«Парадигма сложности» новое и перспективное направление онтологии и теории познания. И только время может решить, что уйдет в отвал, как говорят археологи, а что станет годным для использования. В ситуации хождения по неторным тропам любое слово может сгодиться.

Ведь мы не знаем Зевса, и потому приговорены вопрошать:

*О ты, земле движенье и престол
Избравший на земле, кто б ни был ты,
Непостижимый Зевс, природы ль сила
Иль разум наш, но я тебя молю:
Пути твои сокрыты, но ведешь ты
Все смертное, о боже, справедливо.*

Еврипид, Троянки, 884 – 887.

Мольба Гекубы не только от Зевса, но и ведомо Зевсом. Все от Зевса ведется, поэтому все есть как диалог.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гессе. Г. Письмо по кругу / Гессе Г.; [пер. с нем. В.Д. Седельник] // – М.: Прогресс, 1987. – 400 с.
2. Спиноза Б. Краткий трактат о Боге, человеке и его счастье / Спиноза Б.; [пер. с голлан. под ред. А. И. Рубина] // Спиноза Б. Избранные произведения. – М.: Издательство политической литературы, 1957. – Т. 1. – С. 67 – 172.
3. Платон. Софист / Платон; [пер. с древнегреч. С. А. Ананьина] // Платон. Сочинения в 3-х т. – М.: Мысль, 1970. – Т. 2. – С. 319 – 400.
4. Парадигма сложности в перспективе философской стратегии Жюль Делёза (материалы «круглого стола») // Философия науки и техники. – 2016. – Т. 21. – № 2. – С. 149 – 181.
5. Платон. Тимей / Платон; [пер. с древнегреч. С. С. Аверинцева] // Платон. Сочинения в 3-х т. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3 (1). – С. 255 – 366.
6. Рассел Б. Философия логического атомизма / Рассел Б.; [пер. с англ. В. А. Суровцева] // Рассел Б. Философия логического атомизма. – Томск: Водолей. – 1999. – С. 3 – 108.
7. Гегель Г. В.Ф. Феноменология духа / Гегель Г. В.Ф., [пер. с нем. Г. Шпета]. – СПб.: Наука, 1992. – 443 с.
8. Бадью А. Апостол Павел. Обоснование универсализма / Бадью А.; [пер. с франц. О. Головой]. – М. – СПб.: Московский философский фонд, Университетская книга, 1999. – 94 с.
9. Манн Т. Волшебная гора / Манн Т.; [пер. с нем. В. Куреллы, В. Станевич]. – СПб.: Азбука-классика, 2005. – 992 с.
10. Heidegger M. Die Grundprobleme der Phanomenologie / Heidegger M. Gesamtausgabe. II. Abteilung: Vorlesungen 1923 – 1944. – Frankfurt-am-Main: Vittorio Klostermann, 1975. – 473 s.; Хайдеггер М. Основы проблемы феноменологии / Хайдеггер М.; [пер. с нем. А. Г. Чернякова]. – СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 2001. – 445 с.
11. Проблема реализма в современной квантовой механике (материалы дискуссии) // Философия науки и техники. – 2016. – Т. 21. – № 2. – С. 34 – 64.
12. Буданов В. Г. Метод ритмокаскадов: о фрактальной природе времени эволюционирующих систем [электронный ресурс] / Буданов В. Г. Режим доступа к ресурсу: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0202/007a/02020024.htm>. 13. Буданов В. Г. Синергия гармонии — ключ к эволюции формы и ритма [электронный ресурс] / Буданов В. Г. Режим доступа к ресурсу: <http://www.newepoch.ru/journals/14/budanov.html>
14. Платон. Менон / Платон; [пер. с древнегреч. С. А. Ошерова] // Платон. Сочинения в 3-х т. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 367 – 412.
15. Маркс К. Введение (Из экономических рукописей 1857 – 1859 годов) // Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. 2-е изд. – Т. 12. – С. 709 – 738.
16. Платон. Политик / Платон; [пер. с древнегреч. С. Я. Шейман-Топштейн] // Платон. Сочинения в 3-х т. – М.: Мысль, 1972. – С. 10 – 82.

Чернега Тетяна Миколаївна – кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії, історії і політології Одеського державного аграрного університету.

УДК: 1+168.52+378

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАГАЛЬНОФІЛОСОФСЬКИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ АНТИЧНОЇ НАУКИ В КОНТЕКСТІ ВИКЛАДАННЯ МАГІСТРАМ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ НАУКИ»

У статті розкриваються філософські аспекти науки як соціального феномену. Особливу увагу приділено античній науці, розглядаються передумови її виникнення і характерні особливості.

Ключові слова: антична наука, філософські аспекти науки, класична наука, філософія науки, природничі науки, об'єктивізм, натуралізм.

К ВОПРОСУ ОБ ИЗУЧЕНИИ СООТНОШЕНИЯ ОБЩЕФИЛОСОФСКИХ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРЕДПОСЫЛОК ВОЗНИКНОВЕНИЯ АНТИЧНОЙ НАУКИ В КОНТЕКСТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ МАГИСТРАМ УЧЕБНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ «ФИЛОСОФИЯ НАУКИ»

В статье раскрываются философские аспекты науки как социального феномена. Особое внимание уделено античной науке, рассматриваются предпосылки ее возникновения и характерные особенности.

Ключевые слова: античная наука, философские аспекты науки, классическая наука, философия науки, естественные науки, объективизм, натуралізм.

ON THE RELATION OF PHILOSOPHICAL AND SOCIO-ECONOMIC CAUSES FOR THE EMERGENCE OF ANCIENT SCIENCE, IN THE CONTEXT OF LECTURING POSTGRADUATE ACADEMIC DISCIPLINE AS PHILOSOPHY OF SCIENCE

The article represents the philosophical aspects of science as a social phenomenon.

Special attention is drawn to the issues of ancient science, its characteristics and preconditions for its origin.

Keywords: ancient science, the philosophical aspects of science, classical science, philosophy of science, natural science, objectivism, naturalism.

Актуальність представленого дослідження полягає насамперед в тому, що проблема з'ясування співвідношення світоглядних, а також матеріальних, практичних передумов виникнення античної науки не є остаточно вирішеною в літературі. І хоча знання, як відомо, в кожному історико-культурну епоху обов'язково існувало як необхідний атрибут цивілізації, проте вчені та філософи і сьогодні дискутують з приводу того, яку форму мали знання давніх людей: виступали у формі науки, у формі окремих наукових ідей або на донауковому рівні.

Аналіз сучасних наукових досліджень. Проблеми філософії та методології науки розглядаються, як відомо, передусім в сучасних наукових публікаціях таких авторів, як В. Г. Буданов, І. В. Єршова-Бабенко, В. Б. Ханжи, В. В. Сергієнко, І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, Е. П. Семенюк, В. П. Мельник, П. П. Гайдєнко, В. С. Лук'янець, В. Л. Чуйко, В. П. Кохановський, В. С. Ратніков, Ю. М. Канигін, В. С. Стьопін, А. Ю. Верменко та багатьох інших. Автор

представленої наукової статті старанно аналізує наступні публікації з філософії та методології науки, в яких розглядаються питання про сутність науки взагалі, її характерні риси та особливості, а також типи наукової раціональності : 1) Цехмістрова Г.С. Основи наукових досліджень. Навчальний посібник. - Київ: Видавничий Дім «Слово», 2004. - 240 с.; 2) Степин, В. С. Філософія науки. Общие проблемы : учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук / В. С. Степин. — М.: Гардарики, 2006. — 384 с.; 3) Микешина Л. А. Філософія науки: Епистемологія. Методологія. Культура. Учебное пособие Издание 2-е, исправленное и дополненное. Москва, «Издательский дом Международного университета в Москве», 2006. – 445 с. // <http://ideashistory.org.ru/pdfs/lamphsc.pdf> ; 4) Філософія та методологія науки [Текст] : Конспект лекцій для магістрів спеціальностей: 8.06010100 «Промислове і цивільне будівництво», 8.06010103 «Міське будівництво та господарство», 8.06010105 «Автомобільні дороги і аеродроми» денної та заочної форм навчання / Уклад. О. Ю. Сільвестрова, О. І. Ситник. – Луцьк, Луцький НТУ, 2015.– 92 с. Передумови виникнення античної науки та характеристики останньої містяться, зокрема, в наступних використаних автором роботах: 1) Узбек К. М. Фрагменти побудови античної науки, філософії і культури / К. М. Узбек. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2010. – 232 с.; 2) Філософія науки / под ред. С.А. Лебедева: Учебное пособие для вузов. Изд. 5-е, перераб. и доп. — М.: Академический Проект; Альма Матер, 2007. — 731 с.— («Gaudeamus»);3) Ратніков, В. С. Основи філософії науки і філософії техніки : навчальний посібник / В. С. Ратніков – Вінниця : ВНТУ, 2012. – 291 с.; 4) Штанько В.И. Філософія и методологія науки. Учебное пособие для аспирантов и магистрантов естественнонаучных и технических вузов. Харьков: ХНУРЕ, 2002. – 292 с.; 5) Верменко А. Ю. Навчально-методичний комплекс з дисципліни «Філософія науки та інноваційного розвитку» для студентів НУБіП магістерського рівня підготовки агробіологічних спеціальностей. —К.: НУБіП, 2010. – 88 с.; 6) Бессонов, Б. Н. История и философия науки : учеб. пособие для магистров / Б. Н. Бессонов. — М. : Издательство Юрайт ; ИД Юрайт, 2014. — 394 с. — Серия: Магистр.; 7) Кохановский В.П., Золотухина Е.В., Лешкевич Т.Г., Фатхи Т.Б. Філософія для аспирантов: Учебное пособие. Изд. 2-е - Ростов н/Д: «Феникс», 2003. - 448 с. (Серия «Высшее образование».); 8) Каныгин Ю. М. Библия и наука: в прошлом, настоящем и будущем / Ю. Каныгин, В. Кушерец. – К.: АРИЙ, 2010. – 352 с.

Мета роботи: проаналізувавши висновки з багатьох публікацій з філософії науки, представити об'єктивні передумови виникнення античної науки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Незалежно від трактувань форми античної науки, зокрема давньогрецької, слід зазначити, що наука античності, як відомо, виступила основою для формування європейської науки та культури взагалі, і саме в цьому полягає актуальність звернення до її витоків. «Сьогодні відбувається немов подвійне заперечення базисних положень західноєвропейського раціоналізму. Його теоретичний початок багато з сучасних мислителів пропонують іменувати у термінах «модернізму», тоді як нинішній стан історико-філософського процесу характеризується ними доволі розпливчастим і умовним поняттям «постмодернізм». При цьому критичного перегляду зазнають не лише теоретичні основи методології раціоналізму Нового часу. Сучасна постмодерністська критика значною мірою поширюється також на всю історико-філософську традицію теоретичного раціоналізму, джерелами якого є надбання античної науки. Саме це обумовлює актуальність задачі історико-філософського дослідження цілісних(системних) основ античного раціоналізму. Необхідним є ретроспективний аналіз якісних ступенів еволюції раціоналістичної традиції усього світового історико-філософського процесу... вихідні теоретичні положення, які складають його основу, передумовну частину і своєрідне евристичне тло:

- філософський раціоналізм античної науки не може бути адекватно і цілісно зрозумілим і відображеним без системного аналізу основ і теоретичної еволюції античної математики;

- у процесі відродження античної думки (у ренесансній філософії), її критичної переробки, у методології раціоналізму Нового часу відбулася втрата частини семантичного змісту і змісту теоретичного раціоналізму античної філософії і математики;

- сучасна постмодерністська критика раціоналістичної традиції історико-філософського

процесу є переважно неадекватною фундаментами засадам античного і новоевропейського раціоналізму, здебільшого безсистемною, спекулятивною, деструктивною;

-задача відновлення фундаментальних основ теоретичного раціоналізму є об'єктивною потребою подальшого розвитку історико-філософського і наукового процесу і сучасного наукового прогресу» [1:195-196]. Отже, зрозуміти сутність феномену знання буде неможливим, якщо аналізувати тільки історичні зміни форми та змісту пізнавальної діяльності. Недостатнім, навіть, буде і аналіз поняття «наука», адже в сучасній літературі існують численні визначення останньої. Крім того, нема в сучасній літературі і остаточної відповіді на таке питання: чи можна говорити тільки про донауковий рівень знання в країнах Стародавнього Сходу, чи варто робити наголос на існуванні окремих квазінаукових ідей, які існували, як відомо, поміж міфологічних ідей. Адже у всіх цивілізаціях такого типу (Стародавній Єгипет, Вавілон, Стародавні Індія та Китай тощо) наука так і не інституціалізувалася в особливий суспільний інститут чи в особливу форму пізнавальної діяльності. Проте розглядаючи цивілізаційні здобутки країн Стародавнього Сходу, можна знайти окремі квазінаукові ідеї поміж міфологічних ідей. Саме в такому вигляді донауковий рівень знань був репрезентований у Стародавньому Китаї і Індії, Вавілоні і Єгипті, Ірані і Середній Азії, а також в доколумбових цивілізаціях Америки (ацтеки, майя, інки).

На нашу думку, в лекціях з дисципліни «Філософія науки» особливу увагу слід звернути на висвітлення наступного питання: коли і чому виникла наука? Адже існують дві крайні точки зору з цього питання. Прихильники одній оголошують науковим будь-яке узагальнене абстрактне знання і відносять виникнення науки до тих давніх часів, коли людина стала створювати перші знаряддя праці. Інша точка зору - віднесення походження науки до того відносно пізнього етапу історії (XV-XVII ст.), коли з'являється дослідне природознавство. Сучасне наукознавство поки не дає однозначної відповіді на це питання, оскільки розглядає саму науку в декількох аспектах.

Отже, протонаука чи квазінаукові знання були репрезентовані в контексті античної науки? На нашу думку, відповідь на це питання обов'язково повинна бути представленою на рівні відповідних наукових та філософських дискусій в сучасних навчальних та методичних посібниках з дисципліни «Філософія науки».

Починаючи розмову про виникнення античної науки слід, передусім, звернутися до відповідної термінології. Адже сучасна наука трактується як форма суспільної свідомості та духовної діяльності людей, соціальний інститут, особлива сфера діяльності людини, важливий елемент культури тощо. Наведемо одне з визначень сучасної науки: «Наука - це соціальнозначуща сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення й використання теоретично-систематизованих знань про дійсність. Наука є складовою частиною духовної культури людства. Як система знань вона охоплює не тільки фактичні дані про предмети оточуючого світу, людської думки та дії, а й певні форми та способи усвідомлення їх.

Отже, наука виступає як:

- специфічна форма суспільної свідомості, основою якої є система знань;
- процес пізнання закономірностей об'єктивного світу;
- певний вид суспільного розподілу праці;

- процес виробництва знань і їх використання» [2:9]. Отже, залежно від того, який аспект брати до уваги, ми одержимо різні точки початку відліку розвитку науки: - наука як система підготовки кадрів існує з середини XIX ст.; - як безпосередня продуктивна сила - з другої половини XX ст.; - як соціальний інститут - виникла в Новий час; - як форма суспільної свідомості - з часів Стародавньої Греції; - як знання і діяльність по виробництву цих знань - з початку людської культури. Різний час народження мають і різні конкретні науки. Так, античність дала світу математику, Новий час - сучасне природознавство, в XIX ст. з'являється суспільствознавство.

Відомо що, стосовно античної науки застосовуються терміни «протонаука», античні наукові програми, синкретична наука та інші. Студентам слід звернути увагу передусім на те, що наука в своєму розвитку пройшла певну еволюцію, від давнини до сучасності. Крім того, в літературі з філософії науки прийнято виокремлювати три типи наукової раціональності: класична, некласична та постнекласична наука, становлення яких, на думку В. Стьопіна, було пов'язано з глобальними науковими революціями.

«У розвитку науки можна виділити такі періоди, коли перетворювалися всі компоненти її основ. Зміна наукових картин світу супроводжувалася докорінною зміною нормативних структур дослідження, а також філософських основ науки. Ці періоди правомірно розглядати як глобальні революції, які можуть призводити до зміни типу наукової раціональності. В історії природознавства можна виявити чотири такі революції. Першою з них була революція XVII ст., яка ознаменувала собою становлення класичного природознавства. Його виникнення було нерозривно пов'язано з формуванням особливої системи ідеалів і норм дослідження, в яких, з одного боку, виражалися установки класичної науки, а з іншого - здійснювалася їх конкретизація з урахуванням домінанти механіки в системі наукового знання даної епохи ... Істотні зміни в цій цілісній і відносно стійкій системі підстав природознавства сталися наприкінці XVIII - першій половині XIX ст. Їх можна розцінити як другу глобальну наукову революцію, що визначила перехід до нового стану природознавства - дисциплінарно організованої науки. У цей час механічна картина світу втрачає статус загальнонаукової. У біології, хімії та інших галузях знання формуються специфічні картини реальності, які не редукуються до механічної ... Третя глобальна наукова революція була пов'язана з перетворенням цього стилю і становленням нового, некласичного природознавства. Вона охоплює період з кінця XIX до середини XX століття. У цю епоху відбувається своєрідна ланцюгова реакція революційних змін в різних областях знання: у фізиці (відкриття подільності атома, становлення релятивістської і квантової теорії), в космології (концепція нестационарного Всесвіту), в хімії (квантова хімія), в біології (становлення генетики). Виникають кібернетика і теорія систем, які зіграли найважливішу роль в розвитку сучасної наукової картини світу ... В кінці XX - початку XXI ст. відбуваються нові радикальні зміни в підставах науки. Ці зміни можна охарактеризувати як четверту глобальну наукову революцію, в ході якої народжується нова, некласична наука. Інтенсивне застосування наукових знань практично в усіх сферах соціального життя, революція в засобах зберігання та отримання знань змінюють характер наукової діяльності. Поряд з дисциплінарними дослідженнями на передній план все більше висуваються міждисциплінарні та проблемне орієнтовані форми дослідницької діяльності. Якщо класична наука була орієнтована на досягнення ізольованого фрагмента дійсності, який все більш звужується, що виступав в якості предмета тієї чи іншої наукової дисципліни, то специфіку науки кінця XX - початку XXI ст. визначають комплексні дослідницькі програми, в яких беруть участь фахівці з різних галузей знань» [3: 315-321].

Отже, становлення класичної науки як соціального інституту відбувається тільки у XVII столітті, а античну науку деякі дослідники вважають так званою «протонаукою». Ця обставина пов'язана саме з тим, що поняття про науковий метод та методологію наукових досліджень взагалі виникли у XVI –XVII ст., тобто у добу першої наукової революції та становлення класичної науки. Студентам, на нашу думку, варто звернути увагу також на діалектику еволюційних та революційних тенденцій в історії науки, адже сучасні дослідники в своїх роботах все частіше віддають перевагу еволюційній епістемології: «У динаміці цілісної системи наукової діяльності та знання завжди поєднуються еволюційна і революційна тенденції, в той же час одна з них може переважати в конкретний історичний період. Для філософії науки обидві форми розвитку цікаві і значущі, про що говорять численні дослідження останніх десятиліть. Якщо в другій половині XX століття, особливо в зв'язку з роботами Т. Куна, багато дослідників звернулися до проблеми наукової революції, досліджували її природу і типи в різних областях знання, то в кінці століття з'явилися численні роботи про еволюційну природу науки, еволюційну епістемологію, еволюцію понять науки, науково-дослідних програм. Одна з найбільш чітко виражених позицій - концепція

американського професора Ст. Тулміна, одного з тих, хто на відміну від логічних позитивістів звернув свою увагу на історичні аспекти наукового пізнання. Для нього наука постає як «складна система, яка еволюціонує в єдності її гносеологічних (пізнавальних) функцій і форм її соціальної організації» (В.Н.Садовський)» [4: 206]. В сучасній науковій літературі антична наука дуже часто визначається як докласична, яка передувала становленню класичної науки як соціального інституту у XVI –XVII ст. «Докласичний період розвитку теорії пізнання притаманний стародавнім народам: для них думка і предмет думки виступали одним і тим же (не розрізнялися плани реального та ідеального, вони ототожнювалися). Творчість трактувалася як продиктоване духом... Але, що знаменно, не було поняття плагіату. Наука – носій знань споглядального характеру.

Наука класичного періоду розпочинається в Європі з Ф. Бекона, досягає найвищого розквіту в працях І.Ньютона і закінчується революцією у фізиці наприкінці XIX – на початку XX ст. Стрижневою науковою дисципліною класичного періоду була механіка, що вивчала стійкі залежності, які можна виразити переважно математичною мовою. Вона орієнтувала дослідження на пошук причин явищ, знання яких за умови додержання логічних правил мислення обов'язково повинно привести до очікуваних наслідків. Видатну роль в дослідженні відігравав експеримент, за допомогою якого можна було визначити стабільність, однозначне функціонування досліджуваного об'єкта в заздалегідь заданих умовах. Вважалося, що заради вірогідності з описів і пояснень треба виключити все, що стосується впливу людської діяльності на об'єкт. Пізнання тлумачили як теоретичне узагальнення даних спостереження й експерименту» [5:14]. Отже, наука в її сучасному розумінні є принципово новим чинником в історії людства, який пов'язується з XVI-XVII ст. І якщо класична наука як своєрідна форма пізнання- специфічний тип духовного виробництва і соціальний інститут - виникла в Європі, в Новий час, у XVI-XVII ст., в епоху диференціації (поділу) єдиного раніше знання на філософію і науку, то її становленню, звичайно передували як духовно-світоглядні, так і соціально-економічні передумови. Згідно з точкою зору великої кількості сучасних дослідників, в античній і середньовічній періоди існувала лише «протонаука», формувалися передумови для виникнення інституту класичної науки, але не сама наука. На думку дослідників, які дотримуються марксистської інтерпретації причин виникнення науки та її сенсу, причина такого явища начебто корениться в тих суспільно-історичних чинниках, які ще не створили об'єктивних умов для формування власне науки як соціального інституту та частини духовної культури. Проте саме в XVII ст. відбулася радикальна зміна основних компонентів змістовної структури науки, обґрунтування нових принципів пізнання, категорій і методів, тобто мова йде про першу наукову революцію. Соціальним стимулом розвитку науки начебто стало зростаюче капіталістичне виробництво, яке крім великих змін в економіці, політиці і соціальних відносинах, сильно змінює і свідомість людей. Отож, чи насправді соціально-економічні та практичні чинники були вирішальними для формування феномену античної науки? Розглянемо різні точки зору з цього приводу. Так, відомий дослідник С. Лебедев вважає, що виникнення феномену науки в античній Греції не було безпосередньо пов'язано з практичними потребами тогочасного економічного розвитку: «Ідеалізації, які фігурують в давньогрецьких текстах і пов'язані з ними суто теоретичні питання, особливий апарат інтерсуб'єктивного обґрунтування, застосований для організації систем знання і т. п., були явно не індуктивними узагальненнями виробничої практики. Якщо взяти положення планіметрії Гиппарха або постулати геометрії Евкліда, апорії елеатів або проблеми архе, що цікавлять всіх досократиків, піфагорійське питання неспівмірності або діогенівський пошук сутності людини - все це не має якихось зв'язків, які можна простежити, з матеріальним виробництвом» [6 : 15]. Тобто, на думку автора процитованого дослідження, фактор матеріального виробництва та практичної потреби в знаннях не є вирішальним. Адже давньогрецька наука була насамперед пов'язана з духовними питаннями розвитку суспільства, пошуками сенсу буття. «Якщо вищим призначенням науки є пошук об'єктивної істини, а не вирішення будь-яких прикладних завдань, то зовсім очевидно, що наука могла зародитися тільки в умовах демократії й завдяки їй. Дійсно, наука виникла в давньогрецьких полісах, де в умовах прямої демократії державним мужам було необхідно доводити

співгромадянам правильність прийнятих політичних рішень. Принципи античної демократії, а при найбільш оптимістичному погляді – демократії як такої, були чудово сформульовані Периклом, який сказав, що хоча лише дехто здатен проводити політику, ми всі здатні судити про неї. Відповідно і Піфагор довів освіченим сучасникам, що сума квадратів катетів дорівнює квадрату гіпотенузи» [7:12]. Отже, міста стають центрами активного духовного життя, оскільки в умовах полісної політичної організації давньогрецького суспільства (починаючи з VIII ст. до н.е.) вільні громадяни міста створювали різні угруповання для заняття «вільними мистецтвами», що передбачали насамперед духовну, раціонально-розумову діяльність. Якщо звернути увагу на проблему виникнення давньої науки у східних цивілізаціях, то ми побачимо тут наявність кількох факторів, як практичних, матеріально-виробничих, так і світоглядних, навіть сакральних, релігійних. «Деякі дослідники припускають, що наука виникає в рамках історії та культури древніх цивілізацій. Ця думка ґрунтується на тому непорушному факті, що найдавніші цивілізації - Шумери, Древній Єгипет, Вавилон, Месопотамія, Індія - виробили і накопичили велику кількість астрономічного, математичного, біологічного, медичного знання ...

Так, давньоєгипетська цивілізація (VI - IV тисячоліття до н.е.) представлена цікавою і не зовсім звичайною для сучасної науки концепцією розуміння світу. Стародавні єгиптяни досягли успіху в математиці, здійснювали обчислення дробів, вирішували рівняння з двома невідомими, встановили співвідношення довжини кола до діаметру (число ρ); вони вміли обробляти папірус, виробляти шкіру, виробляти льняні тканини, винайшли гончарний круг, були майстерними будівельниками (піраміди). Значними знаннями володіли давні єгиптяни в анатомії і в медицині - вміли робити складні хірургічні операції (наприклад, трепанацію черепа), пломбувати зуби і т.п. Їх пізнання в астрономії теж були досить значні - вони вели спостереження за планетами, створювали карти неба, винайшли календар і т.п. Культура Стародавнього Єгипту розвивалася на основі досить високої цивілізації і супроводжувалася винаходом писемності, що розглядається як необхідна умова науки цього часу...

Разом з тим, самотутні культури древніх цивілізацій були орієнтовані на відтворення сформованих соціальних структур, стабілізацію історично сформованого способу життя, що панує на протязі багатьох століть. Знання, яке вироблялося в цих цивілізаціях, як правило, носило рецептурний характер (схеми і правила дії), було тісно пов'язане з конкретними практичними завданнями: веденням календарів, вимірюванням землі, передбаченнями розливів річок і т.п. Як правило, таке знання також сакралізувалося, його зберігали і передавали з покоління в покоління разом з релігійно-міфологічними уявленнями жерців» [8:180-181]. Для східної науки взагалі був типовий синкретизм, поєднання окремих міфологічних сюжетів з філософськими ідеями, науковими відкриттями та релігійними віруваннями, і саме тому дуже важко сучасні критерії визначення науки застосувати для давньосхідних знань. «Розглядаючи цивілізаційні здобутки країн Стародавнього Сходу, можна знайти окремі квазінаукові ідеї поміж міфологічних ідей. Саме в такому вигляді донауковий рівень знань був репрезентований у Стародавньому Китаї і Індії, Вавілоні і Єгипті, Ірані і Середній Азії, а також в доколумбових цивілізаціях Америки (ацтеки, майя, інки). Так, зокрема у традиційній культурі Стародавнього Китаю, наука не могла бути репрезентованою ні у вигляді особливого суспільного інституту, ні у формі пізнавальної діяльності чи єдиної системи знань. Окремі наукові ідеї (у досить-таки специфічній формі) завжди були органічною частиною соціокультурних систем даосизму, конфуціанства або чань-буддизму. Цікавою особливістю традиційної китайської культури була й та обставина, що всі ці "три великих китайських вчення" (даосизм, конфуціанство і чань-буддизм) у своєму існуванні взаємно доповнювали одне одного. Проте зазначимо, що найбільш характерною рисою такої особливої "давньокитайської мудрості" була її подібність до мозаїки, де наукові, міфологічні чи філософські ідеї утворювали дивовижний (звісно для некітайця) орнамент. Тому слід пам'ятати, що вислови на кшталт «давньокитайська наука» є лише метафорою: реально наука в такого типу цивілізаціях самостійно не існувала» [9: 37]. Спробуємо більш докладно проаналізувати сутність феномену давньосхідної науки та характерні

риси останньої, адже в більшості наукових та філософських праць аналізується переважно давньогрецька наука та її вплив на подальший розвиток науки, наукові програми в контексті розвитку грецької науки та філософії. Отже, в чому полягає сутність інтелектуальних парадоксів давньосхідних цивілізацій? І чи правильно вважати, що наукові здобутки останніх виникли тільки внаслідок певних практичних потреб економічного розвитку, зокрема аграрного сектору економіки (точка зору прихильників марксистської філософії)? Адже деякі сучасні вчені цілком слушно вважають античну, зокрема давньосхідну, науку родоначальницею усієї майбутньої науки, хоча при цьому акцентують увагу на переважності давньогрецької науки як особливої сфери діяльності:

«Витоки наукового пізнання світу кореняться в древніх цивілізаціях Єгипту, Вавилону, Китаю. Зокрема, в Єгипті в V ст. до н.е. обчислювали час за календарем, а єгипетські піраміди показують, що вже тоді були значно розвиненими математика і геометрія. До цього часу відносяться і винахід писемності, і перші астрономічні уявлення. Однак наука як особлива сфера діяльності почала формуватися в Греції в V-IV ст. до н.е. Її найбільш видатними представниками були Фалес (бл. 640 – ок. 546 ок), Евклід (пом. між 275 і 270 до н.е.), Піфагор (IV ст до н.е.) . Як відзначає Дж. Д. Бернал, греки, перейнявши знання, отримані в древніх імперіях Єгипту і Вавилону, «перетворили їх на щось і більш просте, і більш абстрактне, і більш раціональне»[10: 4-5]. На нашу думку, така точка зору хоч і не охоплює різних підходів до трактування сутності давньосхідної науки, все ж таки діалектично пов'язує розвиток останньої з давньогрецькою наукою. Варто навести і діаметрально протилежну точку зору, в основі якої є думка про наявність лише передумов існування науки, зокрема, давньогрецької, в добу розквіту давньосхідної науки. Причому мова йде також про керівну роль суспільно-історичних та соціокультурних факторів, отже, відчувається певний вплив марксистської філософії на світобачення авторів: «Дійсно, передумови науки створювалися в давньосхідних цивілізаціях - Єгипті, Вавілоні, Індії, Китаї, Стародавній Греції в формі емпіричних знань про природу і суспільство, у вигляді окремих елементів, «зачатків» астрономії, етики, логіки, математики та ін. Ось чому геометрія Евкліда - це не наука в цілому, а лише одна з гілок математики, яка (математика) також лише одна з наук, але не наука як така. Причина такого становища, зрозуміло, корениться не в тому, що до Нового часу не було таких великих вчених, як Коперник, Галілей, Кеплер, Ньютон та ін., а в тих реальних суспільно-історичних, соціокультурних чинниках, які ще не створили об'єктивних умов для формування науки як особливої системи знання, своєрідного духовного феномену та соціального інституту - в цієї «цілісної триєдності». Таким чином, в античній і середньовічній періоди існували лише елементи, передумови, "шматочки" науки, але не сама наука (як вказана «цілісна триєдність»), яка виникає тільки в Новий час, в процесі відгалуження науки від традиційної філософії» [11: 27]. На наш погляд, найбільш об'єктивною та ідеологічно незаангажованою виглядає позиція наступних авторів, які комплексно аналізують феномен античної науки в системі духовної культури людства та намагаються проаналізувати різноманітні передумови виникнення феномену науки взагалі, враховуючи як матеріальні, соціально-економічні та духовні витoki античної, зокрема давньосхідної науки: «Існує усталена думка, що стародавній світ був неосвіченим у науковому відношенні, що якщо і можна говорити про зачатки наукових знань, то це стосується лише античної Греції. Панували лише магія, чаклунство як форми мракобісся. Але тоді стають незрозумілими інтелектуальні парадокси найдавніших цивілізацій, які (тепер це доведено) володіли знаннями високого наукового рівня» [12: 22]. Для того, щоб правильно зрозуміти сутність античної науки, Ю. Канигін та В. Кушерець пропонують філософам та вченим поступово відмовитися від деяких наукових стереотипів, зокрема, від визначення науки переважно як системи, яка вироблює точні знання. На думку вищезначених авторів саме це дозволить поступово відійти від пріоритетів та постулатів класичного природознавства, і виробити комплексний підхід до розуміння всіх етапів розвитку науки, її глибинну сутність та сучасні напрямки розвитку. «Слід розширити розуміння науки (наукової думки): не зводити науку як атрибут людської цивілізації лише до системи, що виробляє "точне" знання. Таке вузьке розуміння науки було притаманне класичному природознавству XVII-XIX ст. Наукова думка, на відміну від емпіричного ("рефлекторного") судження, пов'язана з розумінням «внутрішнього» змісту (сенсу)

явища, невидимого «простим оком», - така думка завжди була в будь-якій цивілізації» [12: 23]. Так, дійсно, саме внутрішній сенс явищ лежав в основі виникнення як античної науки, так науки будь-якого періоду її історії взагалі. Теж саме можна сказати і про середньовічну науку, про класичну науку, некласичну, і, навіть, сучасну, постнекласичну науку. Адже характерними рисами останньої, як відомо, є подолання тієї методологічної кризи, в якій знаходяться сучасні гуманітарні науки внаслідок довгочасного дослідження тільки зовнішньої людини та оточуючого її матеріального світу, використання метафізичного методу (замість діалектичного), завдяки якому можна досліджувати навіть тонку матерію, тобто інформацію, яка є однією з найголовніших надбань та цінностей сучасної науки.

Висновки. Розглядаючи питання про передумови виникнення античної науки, ми враховували різні характеристики науки, зокрема як особливої системи знання, своєрідного духовного феномену та соціального інституту. В статті особлива увага була приділена не тільки сукупності різноманітних передумов формування феномену античної науки, але відображенню цієї проблеми в сучасній науковій та філософській літературі. В представленому дослідженні є також порівняльні характеристики давньої науки та сучасної, а також класичної науки. Найголовніший висновок : передумовами виникнення античної науки були не тільки соціально-економічні та загальнофілософські, а також внутрішні, адже в давні часи існували таємні знання, інформація, які не мали практичного значення, і саме тому твердження деяких сучасних науковців про перевагу практичних та соціально-економічних передумов виникнення науки над духовними, філософськими не мають сенсу.

В перспективі, на нашу думку, філософи та науковці в дослідженнях про передумови виникнення науки, зокрема, античної, будуть використовувати різні підходи, зокрема, поєднувати еволюційну (Ст. Тулмін) і революційну (Т. Кун) тенденції, досліджувати еволюційну природу науки, еволюційну епістемологію, еволюцію понять науки, науково-дослідних програм тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Узбек К. М. Фрагменти побудови античної науки, філософії і культури / К. М. Узбек. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2010. – 232 с.
2. Цехмістрова Г.С. Основи наукових досліджень. Навчальний посібник. - Київ: Видавничий Дім «Слово», 2004. – 240 с.
3. Степин, В. С. Философия науки. Общие проблемы : учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук / В. С. Степин. – М.: Гардарики, 2006. – 384 с.
4. Микешина Л. А. Философия науки: Эпистемология. Методология. Культура. Учебное пособие Издание 2-е, исправленное и дополненное. Москва, «Издательский дом Международного университета в Москве», 2006. – 445 с. // <http://ideashistory.org.ru/pdfs/lamphsc.pdf>
5. Філософія та методологія науки [Текст] : Конспект лекцій для магістрів спеціальностей: 8.06010100 «Промислове і цивільне будівництво», 8.06010103 «Міське будівництво та господарство», 8.06010105 «Автомобільні дороги і аеродроми» денної та заочної форм навчання / Уклад. О. Ю. Сільвестрова, О. І. Ситник. – Луцьк, Луцький НТУ, 2015. – 92 с.
6. Философия науки / под ред. С.А. Лебедева: Учебное пособие для вузов. Изд. 5-е, перераб. и доп. – М.: Академический Проект; Альма Матер, 2007. – 731 с. – («Gaudeamus»).
7. Ратніков, В. С. Основи філософії науки і філософії техніки : навчальний посібник / В. С. Ратніков – Вінниця : ВНТУ, 2012. – 291 с.
8. Штанько В.И. Философия и методология науки. Учебное пособие для аспирантов и магистрантов естественнонаучных и технических вузов. Харьков: ХНУРЭ, 2002. – 292 с.
9. Верменко А. Ю. Навчально-методичний комплекс з дисципліни «Філософія науки та інноваційного розвитку» для студентів НУБіП магістерського рівня підготовки агробіологічних спеціальностей. —К.: НУБіП, 2010. – 88 с.
10. Бессонов, Б. Н. История и философия науки : учеб. пособие для магистров / Б. Н. Бессонов. — М. : Издательство Юрайт ; ИД Юрайт, 2014. — 394 с. — Серия: Магистр.

11. Кохановский В.П., Золотухина Е.В., Лешкевич Т.Г., Фатхи Т.Б. *Философия для аспирантов: Учебное пособие*. Изд. 2-е - Ростов н/Д: «Феникс», 2003. – 448 с. (Серия «Высшее образование».)

12. Каныгин Ю. М. *Библия и наука: в прошлом, настоящем и будущем* / Ю. Каныгин, В. Кушерев. – К.: АРИЙ, 2010. – 352 с.

Чурикова Катерина Володимирівна – магістр 1-го року навчання соціально-гуманітарного факультету Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»;

Балашенко Інна Валеріївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

УДК 337.012

РОЛЬ КОНФЛИКТУ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ (ЗА Л. КОЗЕРОМ)

У статті йдеться про відведення Л. Козером позитивної ролі конфлікту. Приділяється увага типології конфліктів та інституціоналізації конфліктних відносин. Конфлікт розглядається як один з найважливіших чинників соціалізації.

Ключові слова: *конфлікт, реалістичний та нереалістичний конфлікти, соціалізація групи, інституціоналізація конфліктних відносин.*

РОЛЬ КОНФЛИКТА В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ГРУППЫ (ПО Л. КОЗЕР)

В статье говорится об отводе Л. Козером положительной роли конфликта. Уделяется внимание типологии конфликтов и институционализации конфликтных отношений. Конфликт рассматривается как один из важнейших факторов социализации.

Ключевые слова: *конфликт, реалистичный и нереалистичный конфликты, социализация группы, институционализация конфликтных отношений.*

Role Conflict in the formation of social groups (by L. Coser)

The article refers to the removal of L. Coser positive role conflict. Attention is paid to the typology of conflicts and institutionalizing conflict relations. The conflict is seen as one of the most important factors of socialization.

Keywords: *conflict, realistic and unrealistic conflicts, socialization groups institutionalization of conflict relations.*

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується все більшою кількістю зіткнень, ворожих відносин, війн між людьми. Це змушує вчених замислитися над причинами та аналізом результатів цих конфліктних ситуацій. Якщо головним завданням конфліктології є не уникнення конфлікту, а вміння саме управляти ним, то можна припустити, що конфлікт не є чимось негативним, чого слід уникати, а несе якусь позитивну роль, яку потрібно правильно спрямувати. Що є позитивного у конфлікті та яку роль він грає у соціалізації групи саме про це йтиметься у даній статті.

Постановка завдання. Метою дослідження є розгляд конфлікту та визначення його ролі у формуванні соціальної групи за теорією Л. Козера.

Виклад основного матеріалу.Л. Козера традиційно згадують у більшості наукових статей як основного дослідника позитивних функцій соціального конфлікту. Вихідний тезис Л. Козера, згідно з яким вибудовується його концепція, свідчить про те, що для нього будь-яка соціальна реальність є конфліктогенною і підстави для конфліктів існують при будь-якому типі соціальної структури, оскільки індивіди і групи людей всюди схильні час від часу претендувати ті ресурси, престиж або владні позиції, яких не має в них. Тому він наполягає на тому, що конфлікти можуть мати важливий позитивний вплив при формуванні соціальної структури. Для Л. Козера конфлікт – це нормальне, природне явище існування та розвитку будь-якої соціальної групи. При цьому конфлікт розуміється виключно як діяльність. Він наполягає на тому, що соціальні конфлікти тільки тоді можуть бути визнані такими, коли в наявності є взаємодія соціальних груп або окремих осіб. Якісь почуття чи стосунки, пережиті людьми, але не актуалізовані у вигляді страйків, демонстрацій, прямих військових зіткнень або будь-яких інших насильницьких дій, є не конфліктом, а лише ворожими відносинами. При цьому почуття, ставлення, ворожнеча і ненависть є підставою для конфлікту, але не завжди приводять до нього.

Аналіз конфлікту здійснюється у Л. Козера виходячи з функцій конфліктів у суспільстві. Він не зупиняється детально на проблемі визначення того, що таке конфлікт, а відразу переходить до опису можливих його функцій. Головне для нього показати позитивну роль конфліктів у суспільстві, і тому він піддає критиці Толкотта Парсонса, Роберта Мертона та інших, обмежуючись твердженням, як іронічно пише Ральф Дарендорф, що ці автори нехтували аналізом конфліктів з ідіосинкразії, тобто як мінімум через теоретичну необґрунтованість [1, с. 368]. Позиція Т. Парсонса типова для послідовників Р. Спенсера, який наполягав на тому, що суспільство прагне до рівноваги [7]. Новизну свого підходу Л. Козер бачить насамперед у тому, що, на відміну від Т. Парсонса, він не вважає конфлікт ознакою руйнування соціальної структури і тому обов'язково бачити в конфлікті тільки негативне.

Конфлікт виступає найважливішим чинником соціалізації. Це стосується в першу чергу тієї соціальної групи, для формування якої необхідні не тільки асоціація, але і дисоціація. Інакше кажучи, процес групоутворення відбувається у взаємодії не тільки з прихильниками, але і з противниками, в результаті такої взаємодії відбувається формування самосвідомості групи, її уявлень про власну унікальність. Наявність спільного ворога об'єднує групу дуже сильно, можливість спільно висловити ворожість призводить до згуртування, об'єднання. Але разом з тим дуже важливими є і конфлікти усередині групи, вони встановлюють межі групи, а також її структуру. Конфлікти розкривають взаємозв'язки різних соціальних груп, тим самим вказуючи на наявність поля для антагонізму і, таким чином, якоїсь спільності. «Так, не існує конфлікту між німецькими домогосподарками і перуанськими шахістами, оскільки між цими двома групами взагалі відсутні соціальні відносини. З іншого боку, конфлікт між робітниками та підприємцями стає відправною точкою для розробки певних правил гри, що зв'язують сторони між собою» [1, с. 369].

Предмет конфліктів, за їх абсолютної більшості, – це реальні суспільні блага, які визнаються такими всіма конфліктуючими сторонами. Недостатність ресурсів та соціальна несправедливість, яка виникає при їх розподілі, становлять основні причини конфлікту.

Л. Козер класифікує конфлікти за їх результатами; так, ті з них, що спрямовані на досягнення якого-небудь результату, по суті і є системоутворюючими. «Конфлікти, що виникають через незадоволення специфічних вимог у рамках відносин і очікуваних вигод учасників і спрямовані на передбачуваний фрустріруючий об'єкт, можуть вважатися реалістичними» [3, с. 71]. Ворожа взаємодія може призвести до досягнення більш високого статусу, більшої влади або більшої вигоди, більш того, реалістичний конфлікт може вичерпати себе, якщо будуть знайдені альтернативні шляхи досягнення цілей. Тому для Л. Козера цей тип соціальної взаємодії і виявляється реалістичним, адже в підсумку – реальний результат.

Другий тип конфліктів це нереалістичні конфлікти, які є ірраціональними і за своєю природою, і за результатами. Виникають вони в силу необхідності направити свою агресію в якому-небудь напрямі. Нереалістичні конфлікти – це ті колізії, де учасники опинилися в полоні антагонізованих емоцій і пристрастей і пішли шляхом висування завищених вимог і претензій один до одного. Для такого типу взаємодії найчастіше виявляється непринциповим, що собою являє об'єкт ворожості в дійсності. Потреба звільнитися від напруги, що виникла з різних причин (фрустрації в процесі соціалізації, психічні відхилення тощо), знімає питання про те, чи дійсно є ворогом той, проти кого спрямована агресія.

Л. Козер підкреслює, що розрізнення двох типів конфліктів є принципово необхідним, тому що конфлікт реалістичний цікавий насамперед вказівкою на наявність будь-яких соціальних груп, їх цінностей і стратегій, в той час як в дослідженнях суспільства зберігається тенденція бачити тільки нереалістичні конфлікти. Він піддає критиці позицію Елтона Мейо і його послідовників, які розглядають конфлікти виключно в психологічному ключі. Для Е. Мейо нормальним станом суспільства є кооперація, доцільна взаємодія груп і соціальних інститутів. Оскільки соціальна структура принципово являє собою повністю функціональне утворення, то конфлікт це результат психологічних розладів, «там, де ми зустрічаємося з конфліктами, вони залежать від метасоціальних і притому від індивідуально-патологічних причин» [1, с. 361]. Е. Мейо спеціально обумовлює настільки важливе поняття соціальної норми, яка базується на природних для людини навичках соціального співробітництва. Людина від природи схильна уникати конфліктів, такий його соціальний досвід: воля до спільної праці і співіснування в світі. Л. Козер підкреслює, що реалістичний і нереалістичний конфлікти в реальності строго не розділені, більше того, кожен з них може і не зустрічатися у чистому вигляді.

Тобто, наприклад, у ситуації, коли конфліктуючі не можуть досягти поставлених цілей, виникає напруження і навіть агресія, і, таким чином, має місце не тільки реалістичний, але і нереалістичний тип соціального конфлікту. Також можна спостерігати в ситуації реалістичного конфлікту, якщо він не розв'язується досягненням якихось позитивних цілей, свого роду заміщення цілей, і внутрішній конфлікт спрямовується на зовнішнього ворога. Так реалістичний конфлікт доповнюється нереалістичним, при цьому може бути очевидним як раз останній, так як в цьому випадку справжні причини ворожості приховані. Конфлікт другого типу вирішуються простіше, оскільки задоволення відбувається саме в антагонізмі і супроводжуючих його актах насильства і агресії.

Л. Козер цілком логічно, послідовно називає функції конфлікту всередині групи і відповідно роль зовнішніх конфліктів у процесах формування соціальної структури. У першому випадку конфлікт, безумовно, стабілізує відносини в групі, і, більш того, його наявність свідчить про стабільності внутрішньогрупових зв'язків. «Ворожі почуття, зародившись, швидше за все знайдуть своє вираження, якщо сторони впевнені у стабільності відносин, оскільки в цьому випадку люди зазвичай вільно висловлюють свої почуття. Однак якщо відносини такі, що учасники бояться їх розриву в результаті конфлікту, вони будуть намагатися придушити або замістити ці ворожі почуття» [4, с. 105]. В повсякденному житті люди постійно підкреслюють такого роду стабілізуючу роль конфліктів; так, часто дружба хлопців може починатися з бійки, а згодом прояви ворожості прийматимуть форму внутрішньогрупових з'ясування відносин про справедливість. Іншим прикладом може служити досить багатий фольклор про сварки закоханих, до числа суджень такого типу відноситься і приказка «Милі сваряться тільки тішаться».

Важливими для соціалізації групи є і зовнішні конфлікти. У цьому зв'язку виявляються кілька позитивних наслідків. По-перше, якщо група знаходиться у ворожому антагонізмі з яким-небудь зовнішнім ворогом, то це сприяє надзвичайній згуртованості групи. По-друге, зіткнення з зовнішнім ворогом сприяє формуванню структури групи; так, повинен визначитися лідер групи, також повинні скластися вимоги і норми стосовно до членів групи. Крім того, з'ясовується, що означає порушити або зрадити інтереси групи, тобто виявляються зрадники, віровідступника, і відповідний образ формується в груповому свідомості. Чим менше група, тим більш жорстка структура складається в результаті ворожих дій.

Маленька група добре контролюється вождями, легко виявляє тих, хто становить загрозу для структури групи, в силу наявності інших поглядів чи інтересів. Слід відзначити те, що малі групи, як правило, об'єднані необхідністю боротися із зовнішнім ворогом, при цьому кожен з членів групи особисто бере участь у такій боротьбі. Як тільки боротьба або відкрите протистояння припиняється і група об'єднується за принципом відкритої суспільної структури, чисельність її членів зростає [6].

Іноді групі необхідний не тільки зовнішній, але і внутрішній ворог, який гратиме роль зовнішньої загрози. Група може просто оголосити єретиком безневинного з метою досягнення більшої згуртованості. У будь-якому випадку конфлікт сприяє визначенню структури групи і підвищує її єдність. Більш того, загальний зовнішній ворог може привести не тільки до об'єднання всередині групи, але і створити умови для коаліцій, асоціацій, в яких поєднуються різні суспільні групи. Прикладом тому можуть бути об'єднання людей під час війни, а також під час загрожуючих стихійних лих. Втрата ідеології єдності втілюється в настрої розчарування, яке знаходить відображення в літературі, коли герою важко пережити крах надій на збереження досягнутої під час війни єдності і рівності. І нехай дані асоціації тимчасові, однак, з точки зору Л. Козера, це теж є свідченням позитивної ролі конфлікту.

Так як конфлікти є необхідними для соціальної групи, то необхідно створити якісь культурні механізми прояву та інституціоналізації відносин ворожості. Так, якщо йдеться про конфліктну ситуації у невеликій групі, то, як правило, спеціальними повноваженнями наділяється посередник, який повинен, по суті, зняти всі зовнішні агресивні, в термінології Л. Козера, нереалістичні підстави конфлікту і актуалізувати для конфліктуючих сторін справжні цілі і інтереси, тобто акцентувати увагу на реалістичному конфлікті. Перед дуеллю секунданти були зобов'язані обговорити сутність спору, оцінити міру нанесеної образи, співвіднести її з небезпекою умов дуелі і обов'язково запропонувати дуелянтам можливість відмовитися від насильницьких форм вирішення конфлікту [5].

Чим менше інституціоналізований конфлікт, тим менше можливостей зробити конфлікт конструктивним, тобто немає шансів вирішення конфлікту. Інакше кажучи, якщо немає правил гри, то і виграш не очевидний, і протистояння виявляється засобом зняття напруги, а не можливістю реалізувати свої соціальні інтереси. Якщо склалися культурні форми реалізації конфліктів, то відповідно зрозуміла і стратегія поведінки перемігшої і переможеної сторони. Це теж дуже важливо, так як часом непроясненість положення ворогуючих сторін після конфлікту призводить до накопичення напруги знову і, як наслідок, до виникнення нереалістичного конфлікту [2].

У ситуації військових конфліктів також склалися традиції, згідно з якими війна має початок і кінець, перемога однієї сторони і поразка іншого закріплюються у певних документах, згода переможеного означає прийняття стратегії розвитку відносин з противником після конфлікту, а переможець відповідно приймає цю стратегію і визначає свою політичну перспективу. Без цієї завершальної фази конфлікт залишається відкритим, незавершеним і відповідно може стати нереалістичним.

Л. Козер вказує на те, що, у відповідності зі ступенем нормативної регуляції, конфлікти також можна розділяти, при цьому «на одному кінці континууму можна помістити повністю інституціоналізовані... на його протилежному кінці виявляються абсолютні конфлікти, мета яких... в тотальному винищенні супротивника». При тому що Л. Козер вказує на структуроутворюючу роль конфліктів, він все ж вважає, що абсолютні конфлікти є непродуктивними і тому необхідно сприяти нормативного врегулювання конфліктів. Дуже часто своєчасне припинення протистояння приносить більше успіху у відстоюванні своїх інтересів, ніж продовження ворожих дій. Але для припинення конфлікту як раз і необхідні певні культурні зразки і стереотипи, правові норми, на які можна було б спертися. Так, в концепції Л. Козера знаходить місце проблема компромісу або навіть можливості досягнення толерантної поведінки в ситуації протистояння. У ряді групових зіткнень договір про компроміс або терпимість до будь-яких неприйнятних культурних форм виглядає як зрада вождів, прояв відступництва. Але така

стратегія виправдана тим, що лідер бачить ситуацію цілісно і може оцінити перспективу виходу з конфлікту, а також стратегію завершення конфлікту. Тому найчастіше для досягнення завершення конфлікту посередник має справу з вождем, але при цьому важливо розуміти, що визнати можливість відмови від насильницьких дій повинні всі члени групи, тобто тут важлива повна ясність позиції: переваг і перспектив компромісу.

Висновки з даного дослідження. Конфлікт, за Л. Козером, виникає з відмінностей інтересів груп у боротьбі за власний статус, владу, винагороду. Він виконує ряд позитивних функцій, серед яких: групоутворююча (завдяки конфлікту відбувається розрядка напруги між антагоністичними сторонами); комунікативно-інформаційна (під час конфлікту відбувається взаємодія між ворогуючими сторонами, крім того, сторони намагаються дізнатися якомога більше інформації про противника. На основі виявленої інформації та встановленої комунікації ворожі відносини можуть перерости в дружні); створення та конструювання суспільних об'єднань, що сприяють згуртованості групи; стимулювання соціальних змін. Л. Козер приходить до висновку, що справа не в конфлікті як такому, а в характері самої соціальної структури та соціальної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дарендорф Р. Тропы из утопии / Ральф Дарендорф. – М.: Праксис, 2002. – 534 с.
2. Дмитриев А.В. Конфликтология / А. В. Дмитриев. – М.: Гардарики, 2010. – 357 с.
3. Конфликтология: учебник / Под ред. А. С. Кармина. – СПб.: Лань, 2010. – 448 с.
4. Козер Л. Функции социального конфликта / Льюис Козер. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 208 с.
5. Кузьмина Т. В. Конфликтология: учебное пособие / Т. В. Кузьмина. – Саратов: Ай Пи Эр Медиа, 2012. – 64 с.
6. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – СПб.: Питер, 2010. – 802 с.
7. Спенсер Г. Социальная статика / Герберг Спенсер. – К.: Гама-Принт, 2013. – 496 с.

Якушно Іван Іванович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

УДК: 168.52

НАУКОВО – МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

В статті розкриваються духовно-ціннісні особливості релігії в житті окремої людини та суспільстві розумінням того, що релігія є основою суспільного життя, національно-духовного відродження українського народу. Запровадженням предметів духовно-морального спрямування в закладах освіти, співпраця світської та релігійної освіти в Україні в площині морального оздоровлення, релігійного просвітництва нації та розбудови демократичного суспільства.

Ключові слова: Богослов'я, теологія, конфесії, духовна, світська освіта, українська православна церква (КП), Українська автокефальна православна церква, греко-католицька церква, Римокатолицька церква, протестантські громади.

НАУЧНО – МЕТОДОЛОГІЧЕСКІЕ И ПРАКТИЧЕСКІЕ ПРОБЛЕМИ РЕЛИГИОЗНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

В статье раскрываются духовно-ценностные особенности религии в жизни отдельного человека и обществе пониманием того, что религия является основой общественной жизни, национально-духовного возрождения украинского народа. Введением предметов духовно-морального направления в учреждениях образования, сотрудничество светского и религиозного образования в Украине в плоскости нравственного оздоровления, религиозного просвещения нации и развития демократического общества.

Ключевые слова: *Богословие, теология, конфессии, духовная, светское образование, украинская православная церковь (КП), Украинская автокефальная православная церковь, греко-католическая церковь, Римско-католическая церковь, протестантские общины.*

SCIENTIFIC – METHODOLOGICAL AND PRACTICAL PROBLEMS RELIGIOUS EDUCATION IN UKRAINE

In the article the features of the spiritual values of religion in the life of the individual and society understanding that religion is the basis of social life, national and spiritual revival of the Ukrainian people. Introduction of spiritual and moral education in schools, the cooperation of secular and religious education in Ukraine in the plane of moral health, religious education and nation building democratic societies.

Keywords: *theology, theology, religions, spiritual, secular education, Ukrainian Orthodox Church (Kyiv Patriarchate) and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, the Greek Catholic Church, the Roman Catholic Church, the Protestant community.*

Проблеми духовно-ціннісних та державно-церковних відносин в Україні були і залишаються в центрі підвищеної уваги як науковців, так і органів державної влади, громадських і релігійних організацій. Їх осмислення в практичному, а також і в теоретичному сенсі є, важливим і необхідним. Це викликано тими процесами, що відбуваються в Україні, кількісними і якісними змінами в релігійному середовищі, зростанням ролі релігійного фактора, щої потребує серйозних корекцій системи державно-конфесійних відносин, правових засад забезпечення свободи діяльності релігійних організацій.

В середовищі вчених-суспільствознавців, політичних та громадських діячів, триває дискусія про перспективи становлення та розбудови громадянського суспільства де існує дієва система захисту прав громадян взаємовідносин держави і релігійних організацій свободи релігії в суспільстві.

Проблеми взаємодії держави і релігії у сфері освіти знайшли своє відображення в працях А. Арістова, М. Бабія, С. Бублика, М. Гордієнка, Є. Долумана, В. Костюка, А. Колодного, В. Кременя, М. Кирюшка, І. Кураса, О. Кисельова, В. Єленського, В. Лубського О. Саган, П. Сауха, І. Сіданич, М. Рибачука, Л. Филипович, О. Отич, С. Онищука, П. Фещенка, П. Яроцького та ін.

Найбільш послідовно політико-правові аспекти державно-церковних відносин в сфері освіти досліджуються в роботах М. Ф. Рибачука, який розглядає роль Церкви у сфері освіти і науки, суб'єктивні прояви політизації церковно-конфесійного життя в Україні, філософські, теологічні та практичні аспекти співпраці в інтересах майбутнього людини.

Історія українського народу тісно привязана до історії Української Православної Церкви. Одним із напрямків культурницької діяльності Церкви в Україні була її освітня діяльність. Вона проявлялась перш за все у створенні великої кількості освітніх закладів. Церковнопарафіяльні школи та духовні семінарії у свій час відкрили шлях у світ знань для більшості українців.

З відокремленням Церкви від школи був втрачений і спадок християнської педагогіки, оскільки

особистість може творитись виключно у громаді. У побудові сучасних церковно-державних відносин, віруючими та невіруючими громадами актуальною є наявність, взаємодії світської та релігійної освіти й виховання.

Що являє собою релігійна освіта? Це, насамперед, діяльність здійснювана професійно підготовленими священнослужителями, релігійними педагогами, що покликана передавати віроповчальні доктрини, релігійний досвід, богослужбову практику, а також здійснити підготовку педагогічних кадрів для системи релігійної освіти. Серед функцій, що властиві релігійній освіті, можна виокремити наступні: – залучення за допомогою релігійної освіти та виховання нових вірних до складу тієї або іншої конфесії; – соціалізація особистості віруючого протягом усього його життя; формування і розвиток духовно-моральної культури віруючих, вплив на культуру нерелігійних людей, – вдосконалення релігійної освіти, котра б спиралась на позитивний досвід минулого та сучасні науково-методичні досягнення.

Сьогодні науковці змушені визнавати той факт, що з давніх давен освіта та виховання підростаючого покоління були і є сферою суспільного буття, де інтереси держави та церкви пересікаються. Релігійній освіті в Україні поки що не принесло користі введення спеціальності „Теологія” до переліку напрямків та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями. Це рішення, на думку багатьох фахівців виходить за межі конституційно-правових норм щодо наукового і світського характеру державної освіти, в цей же час ми чуємо про потребу державного ліцензування загальноосвітніх установ, створених релігійними організаціями. Можливо саме узгодження світських й духовних складників освіти та державне ліцензування цих закладів, а відповідно й визнання дипломів і вчених ступенів вирішило би проблеми із забезпеченням кадрів.

Маючи законодавчо-гарантовані можливості створення власної системи освіти релігійні організації України на протязі останнього десятиріччя надзвичайно плідно працюють над її формуванням. Станом на 1 січня 2015 р. в Україні функціонували 294 вищі заклади (академії, інститути, семінарії), окрім цього при парафіях діять біля 20 тис. недільних шкіл. Треба зауважити й те, що існують приватні освітні установи, котрі базують свою діяльність на світоглядних позиціях тієї чи іншої конфесії.

Питання щодо взаємодії духовної і світської систем освіти повинно розглядатись насамперед у площині морального оздоровлення нації та розбудови демократичних засад суспільства.

Вагомість збалансованості духовного і світського в освітньому процесі зумовлена необхідністю виховання в індивідів толерантного ставлення до інакшості, формування відчуття власної причетності до відповідної культурно-духовної традиції та необхідності зв'язати своє життя з її ціннісними орієнтаціями.

Українське суспільство в період демократичних трансформацій не уникло негативних явищ, пов'язаних з девальвацією індивідуальної, родинної та суспільної моралі. Такі моральні цінності як справедливість, взаємоповага, чесність, солідарність, порядність, гідність часто поступаються місцем антигуманній за своєю суттю масовій культурі. За таких умов релігійні інституції прагнуть виступити в якості регуляторів ситуації, що саме вони є носіями духовності, до якої готові долучити українців через систему освіти.

Європейський вибір України ставить перед нею цілий ряд конкретних вимог. Одна з них – утвердження принципу світоглядного плюралізму. У демократичному суспільстві конфесії подібно до інших суб'єктів громадянського суспільства мають право долучатися до розбудови освітньої системи з метою виховання духовно зрілого покоління.

В Україні і досі триває процес, релігійного пробудження: розширюється інституційна мережа конфесій, зростає авторитет церков у суспільстві, активізується їхня міжнародна діяльність, що посилює бажання батьків виховувати власних дітей у відповідності до своїх віросповідних переконань. Тому правове поле для реалізації перспектив подібного виховання потребує серйозного

доопрацювання.

Поки що зближення школи і релігії йде занадто повільно. Неодноразово робилися спроби спрямувати роботу органів управління освітою і наукових установ на створення системи виховання, котра спиралась би на традиції та звичаї Українського народу, переорієнтувати навчальні заклади на формування в особистості державницького світогляду, пробудження в молоді потягу до духовних знань. Однак на практиці дані доручення залишилися не реалізованими. Залишається неврегульовано для релігійних організацій проблема, пов'язана з отриманням права нарівні з іншими громадськими організаціями засновувати власні навчальні заклади.

Законопроекти – “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів)” № 2020 від 30.08.2006 р., (автор – народний депутат В. Стретович) та “Про внесення змін до деяких законів України” (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів) № 3160 від 12.02.2007 р. (автори – народні депутати В. Стретович, В. Марущенко за рекомендаціями Комітету з питань науки та освіти України були відхилені Парламентом. Аргументація – документи не відповідають Конституції України та законам України, що регламентують відносини у сфері освіти. Іншими словами, законопроекти входять у суперечність із конституційною та законодавчою нормами про відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, а школи від церкви (релігійних організацій).

В контексті становлення і розвитку демократичного, суспільства та правової держави принцип відокремлення держави від церкви набуває іншого тлумачення. Під ним розуміють нейтральність державних інституцій щодо різноманітних релігійних організацій, невтручання держави у внутрішні справи церков, невиконання церквами державних функцій та їхню аполітичність тощо. Однак це зовсім не означає наявності непрохідного бар'єру між державою і релігійними організаціями. Обидва інститути цілком відкриті до діалогу та співробітництва у сферах, пов'язаних з функціонуванням громадянського суспільства (просвітництво; консолідація нації; опіка над прошарками населення з обмеженими можливостями; боротьба з асоціальними явищами – алкоголізмом, наркоманією; захист суспільної моралі; охорона здоров'я та навколишнього середовища і т. п.).

Освіта і виховання також відносяться до означеної проблеми. Релігійні організації, будучи носіями певних вартостей, виступаючи суб'єктами громадянського суспільства (нарівні з державними чи громадськими інституціями) мають право впливати на навчальний процес шляхом заснування власних загальноосвітніх закладів, унеможливаючи державну монополію в питаннях світоглядного становлення особистості.

У сучасній Україні принцип відокремлення школи від церкви (ст. 35 Конституції України) необхідно розуміти як принцип відокремлення саме державної школи (котра є світською) від церкви, не поширюючи його на приватну сферу. За умови дотримання визначеного державою стандарту освіти діяльність загальноосвітніх закладів, заснованих релігійними організаціями вписується в правове поле Української Держави, яка прагне дотримуватися демократичних норм Європейського Союзу.

Такий підхід до проблеми, означеної вище законопроектами, продемонстрував суспільству низький рівень розуміння потреб релігійної свободи та небажання вдовольнити законні прагнення батьків виховувати своїх дітей на різних світоглядних засадах.

Вихід із тупикової ситуації окремі органи місцевої влади та деякі навчальні заклади вбачають у тому, що керуються не буквою закону, а духом справедливості чи практикою, що склалася в певному регіоні. У традиційно релігійних областях – Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська вже понад 10 років у загальноосвітніх школах викладається предмет “Християнська етика”.

У 2004-2005 навчальному році предмети духовного спрямування вивчалися в 17 областях України, містах Києві та Севастополі.

Сьогодні курси духовно-морального спрямування вивчаються у всіх 24 областях України.

Учні мають можливість вивчати предмети за вибором: "Християнська етика в українській культурі", "Основи християнської етики", "Культура добросусідства", "Світові релігії і культури світу", "Етика і психологія сімейного життя", "Етика: духовні засади" "Християнська етика", "Розмаїття релігій і культур світу", "Морально-етичне виховання", "Основи християнської моралі", "Дорога добра", "Дорога милосердя", "Дорога мудрості", "Основи християнської культури", "Основи православної етики", "Біблійна історія та християнська етика", "Православна культура Слобожанщини", "Історія релігій", "Історія релігій світу і духовна культура", та ін [4].

Одним із найбільш актуальних завдань духовно-гуманітарного розвитку в сучасній Україні на думку М. Рибачука є, безумовно, підняття рівня духовно-моральної культури українців, їх національно-патріотичної свідомості. Цей аспект надзвичайно важливий в умовах глобалізації, входження системи вищої освіти України в Болонський процес. Формування національно-патріотичної свідомості учнівської молоді визначає одну з головних ліній захисту національних інтересів. Суть справи полягає в тому, що без національно свідомого, патріотично налаштованого фахівця неможливо не лише підняти, але й зберегти державу. Аналіз реального стану національно-патріотичної свідомості української молоді засвідчує її невисокий рівень, що проявляється, зокрема, в таких явищах, як відношення до української мови, культури та традицій свого народу.

Такий стан молоді виникає в системі формування національної самосвідомості українців, громадянської свідомості усього населення України. Надто затягується процес згуртування українців як свідомої нації, що є неможливим без знання своєї історії, культури, мови. Особливо небезпечним для українського відродження є зросійщення українського населення. Глибоко аналізуючи стан та процес розвитку масової свідомості, духовності громадян в Україні, виникає думка, що реальна політика керівництва Української держави, Верховної Ради, уряду поки що спрямована на те, щоб загнати українське суспільство в глухий кут національно-державного самознищення. Немає належної підтримки української культури, мови, церкви, видавничої справи тощо. Помилковою є також думка певних політиків про те, що тільки економіка вирішить проблеми незалежної України. На наш погляд тільки духовність людей, їх беззастережний патріотизм – саме ці чинники можуть бути надійною та головною запорукою міцності Української держави.

Основні законодавчі акти, які регулюють взаємовідносини закладів освіти та релігійних організацій: Конституція України, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», Закон України «Про освіту», Закон України «Про загальну середню освіту», Закон України «Про дошкільну освіту».

Джерелом конфлікту в духовно-гуманітарній сфері українського суспільства є міжрелігійні та міжконфесійні відносини. Суперечності в них негативно впливають на духовність українського суспільства, на формування національно-патріотичної свідомості студентської молоді. Нерідко держава значною мірою сама спонукає до розвитку проблем у суспільстві на міжконфесійному ґрунті. З одного боку, прийнято демократичний закон "Про свободу совісті та релігійні організації", який надав право усім громадянам України вільно визначати свою належність до релігії та церкви, а віруючим вільно створювати релігійні організації згідно з чинним законодавством. І це призвело до певних наслідків. В Україні діють 34586 релігійних громад у тому числі 4594 громади УПЦКП, 12536 – УПЦМП, 9479 – протестантських громад біля сотні церков, конфесій, течій, напрямків (станом на 01.01.2011р.).

Історія становлення української державності має переконливі свідчення, як поводитися з українцями та їх православ'ям імперська російська влада та церква. Тільки у ХХ ст. Українська автокефальна православна церква двічі робила спробу відродитися (в роки гетьманщини та радянської влади), але завдяки безпрецедентному тиску російської церкви, з одного боку, та відсутності підтримки з боку влади – з іншого, УАПЦ припинила свою діяльність, а багато священнослужителів за тих часів влади було репресовано чи просто знищено.

Протягом століть російське самодержавство та його вірна служниця – церква робили усе, щоб

знищити, знівелювати українську культуру, духовність, мову. І на сьогодні Російська православна церква відіграє важливу роль у руках державотворців щодо захисту інтересів Росії.

Україна ж ніколи й нікого не переслідувала, не принижувала інші нації, їх культуру, релігію тощо. Але вона має право в особі своєї держави на захист культури, мови та церкви. З огляду на історичний досвід, сьогодні є дещо дивною короткозорість, безпринциповість певних наших політиків, державних мужів щодо справ релігії та церкви в суспільстві. Президент України П. Порошенко все ж бачить складність ситуації і тому підписав Закон «Про внесення змін до деяких Законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів». Цей нормативний акт серед іншого дозволяє релігійним організаціям виступати засновниками закладів освіти, – у тому числі шкіл [5].

Релігієзнавчу освіту не слід ототожнювати з теологічною, яка є конфесійно зорієнтованою. Ми підтримуємо думку фахівців з релігієзнавства Інституту філософії НАН України ім. Г. Сковороди, що організація богословської освіти в системі державних навчальних закладів суперечить

принципам світської освіти, відокремлення церкви від держави і державної школи від церкви, спричинить до подальшого загострення суперечок і конфліктів на світоглядному й конфесійному рівнях, оскільки у державних школах та вузах навчаються віруючі різних конфесій.

Отже, релігійно-духовний чинник має враховуватися в системі вищої освіти за умов її трансформації та входження в Болонський процес. Суттєвим в цьому має бути забезпечення реалізації принципів об'єктивності, науковості, національно-патріотичної спрямованості в поєднанні можливостей релігії, церкви та духовно-гуманітарного виховання молоді України.

Приділяючи велике значення розвитку релігійної освіти, представники різних конфесій, розуміють, що від цього, залежить майбутнє Церкви. Адже фундаментальна функція релігійної освіти реалізується в двох напрямках: поглиблення і розширення знань віруючих та первинне знайомство з основами віровчення новонавернених. Говорячи про перший напрямок, ми маємо справу, як правило, із професійною релігійною освітою, розглядаючи друге – з непрофесійною.

До проявів непрофесійної релігійної освіти можна віднести дошкільну (православні дитячі сади), загальнообов'язкову (православні школи, гімназії, ліцеї) та додаткову (недільні школи при храмах). У професійній православній освіті виділяються: початкова богословська освіта (духовні училища), середня та вища богословська освіта.

Установи непрофесійної релігійної освіти призначені для безпосереднього формування людини як релігійної особистості. Реалізація цієї мети багато в чому визначається рівнем кваліфікації, професійної підготовки, особистісними якостями священнослужителів, що вийшли зі стін духовних навчальних закладів. Саме тому різні конфесії приділяють велику увагу розвитку професійної релігійної освіти.

Адже до духовного закладу, це не просто професійне самовизначення людини, а вибір особливого способу життя, призначення, життєвої стратегії: служити Богові, досягти не лише особистого спасіння, але і допомогти це зробити іншим. Якщо вибір світської професійної освіти спирається насамперед на раціональну мотивацію, те вибір релігійної обумовлений прагненням наблизитися до Бога, заслужити спасіння.

Необхідність одержання фундаментальних наукових знань сьогодні усвідомлюється як пересічними віруючими, так і ієрархами.

Поліконфесійний характер українського суспільства тільки ускладнює пошуки оптимального рішення щодо поєднання світської та релігійної освіти. Саме тому для нас важливий досвід інших країн Швеція, Норвегія, Німечина, Великобританія, Польща, котрі на різних етапах своєї історії вирішували подібні проблеми. При наявності принципу відокремлення церкви від держави в більшості європейських країн у державних загальноосвітніх школах викладаються дисципліни релігійного змісту.

Право громадян на релігійну освіту незаперечно, закріплене в конституціях багатьох країн, не суперечить загальній світськості освіти в цих країнах. Право на релігійну освіту є невід'ємним правом учнів на доступ до інформації і, причому правом на вивчення саме свого віросповідання. Згідно із Загальною декларацією прав людини і іншими міжнародними деклараціями і конвенціями введення релігійної освіти не суперечить світському характерові й нашій освіті.

Демократія саме в тому і полягає, щоб влада враховувала потреби і запити усіх прошарків населення. Якщо релігійна освіта, у цілому, не суперечить міжнародним правовим документам і сформованій закордонній практиці, і є відповідне бажання батьків учнів конкретної освітньої установи, то введення релігійної освіти цілком допустиме і законне.

Висновки: Наявний в Україні досвід релігійної освіти свідчить про величезну її користь: зростає духовно-моральне і патріотичне виховання молоді і дітей, починаючи з дошкільного віку. Для прискорення процесу взаємодії світської та релігійної освіти й виховання, у світських навчальних закладах потрібно:

розробити та запровадити в середній і вищій школі програми з релігійного навчання, побудовані на засадах релігійної толерантності;

сприяти підвищенню кваліфікації вчителів, які займаються релігійним вихованням у школі шляхом організації семінарів, лекцій, круглих столів з вітчизняними та закордонними фахівцями на предмет впровадження предметів духовно-морального спрямування видання методичних посібників;

у вузах, що займаються професійною підготовкою та перепідготовкою вчителів потрібно відкрити відділення релігійної педагогіки.

Таким чином в умовах входження вищої освіти України до Болонського процесу держава, органи керівництва мають створити систему необхідних матеріально-культурних та фінансових заходів підтримки, заохочення студентської молоді, молодих фахівців щодо їх праці на теренах України чи повернення в Україну після певного терміну перебування за кордоном, отримання досвіду, підвищення рівня матеріально-фінансового добробуту тощо.

Важливу роль в умовах глобалізації, реалізації завдань Болонської угоди, в проблемах захисту національних інтересів Української держави відіграє національно-патріотичне виховання студентської молоді, зокрема підвищення виховної ролі гуманітарних, українознавчих дисциплін в системі вищої освіти України.

У системі освіти важливу роль у забезпеченні необхідної аксіологічної спрямованості духовно-гуманітарної складової навчально-виховного процесу відіграє релігійний чинник. Світовий та вітчизняний досвід переконливо показує, що в державній, освітянській діяльності потрібно виходити з визнання пріоритету, вищої цінності національних інтересів щодо інтересів певних церков, релігійних конфесій тощо. Насамперед, національна самосвідомість, духовно-культурна єдність нації, народу забезпечують згуртованість всього суспільства та його прогрес. Релігійні цінності, відносини дуже часто стають на перешкоді успішного розвитку суспільства. Система освіти має ґрунтуватись, передусім, на визнанні пріоритету таких духовних цінностей, як національна самосвідомість, патріотизм, гуманізм, толерантність тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- 1.Збірник нормативно-правових актів щодо свободи совісті та діяльності релігійних організацій: Довідковий посібник / Упор. В. М. Петрик, В. В. Остроухов.– К.: Вид-во Європейського університету, 2002. – 145 с.
- 2.Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Основи християнської етики. 1–4

класи. – Острого: // Острозька академія. 2010. – 160с.

3.Програма «Основи християнської етики для учнів 1–4, 7–11 класів рекомендовано МОНУ (лист 1/11-6347 від 13 липня 2010 року) Тишкевич І. Дорошенко ввід у дію бомбу уповільненої релігійної дії. // Наука й освіта// - Хвиля // К.: 2016.

4.Рибачук М. Ф. Національне відродження і релігія. Асоціація України, – К: 1995 – 208 с.

5.Якухно І. І. Релігія в духовному житті суспільства. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Кам'янець-Подільський, 1992.

6.Якухно І. І. Релігієзнавство. Посібник. Житомир 2006. – 160 с.

7.Якухно І. І. Науково-методичні матеріали: Християнська мораль її структура” до курсу «Основи християнської етики» [Електронний ресурс] <http://old.zippo.net.ua/index>

8.Якухно І. І. Науково-методичні матеріали: «Вивчення предметів духовно-морального спрямування у загальноосвітніх навчальних закладах» [Електронний ресурс] <http://old.zippo.net.ua/index>

Ярош Ондор Данилович – кандидат філософських наук, доцент кафедри менеджменту та освітніх інновацій, Івано-Франківський Обласний Інститут післядипломної педагогічної освіти

УДК 37.012.1

СОЦІАЛІЗУЮЧЕ ОТОЧЕННЯ

Вивчення оточуючого середовища у педагогіці має велике значення, оскільки показує вплив оточення на інтелектуальні успіхи учнів. Соціоекологія розкриває вплив оточуючого середовища на культурний і інтелектуальний розвиток учня, на соціальну нерівність.

Ключові слова: оточуюче середовище, психологічне оточення, оточення, соціоекологія.

СОЦИАЛИЗИРУЮЩЕЕ ОКРУЖЕНИЕ

Изучение окружающей среды в педагогике имеет большое значение, поскольку показывает влияние окружения на интеллектуальные успехи учеников. Социоекология раскрывает влияние окружающей среды на культурное и интеллектуальное развитие ученика, на социальное неравенство.

Ключевые слова: окружающая среда, психологическое окружение, окружение, социоекология.

SOCIALIZING ENVIRONMENT

Learning environment in pedagogy has great meaning, so far as it shows the influence of environment on intellectual progress of the students. Socioecology reveals the influence of environment on cultural and intellectual development of the students, social inequality.

Keywords: environment, psychological environment, environment, socioecology.

Індивідуальні відмінності, як звикло, пояснюють з точки зору генетичної спадкованості й впливом оточуючого середовища. Відносини цих двох груп факторів мають велике практичне значення, оскільки ймовірність успіху освіти є можливим тільки тоді, коли відмовимося від домінування спадкових чинників. Можна сказати, що остаточного рішення домінування цих чинників наука так і не дала. Зараз більше розмови йде про те, які відносини між впливом спадковості і оточенням.

Вивчення оточуючого середовища у педагогіці поєднується з психологією, яка в свою чергу

користується результатами біології.

Курт Цадек Левін у своїй гештальтпсихології¹ виходить з того, що метою не психологічних основ як правило є обслуговування умови життя індивіда або групи, "сфери руху".

Він відрізняє індивідуальні і загальні обставини. Загальні обставини і є предметом соціологічних досліджень, мають вплив на всі сторони поведінки дитини.

Індивідуальні обставини, на його думку, є квазіфізичними, квазісоціальними, квазіментальними, є психологічним оточенням.

У впливі індивідуального і середовища спостерігаються такі явища як *circulusvitiosus* (порочне коло) в наслідок чого інтелігентні діти продукують подальший ріст, а у менш інтелігентних дітей продуктивність падає.

На відміну від теорії мікро-соціального середовища, німецькі вчені розробили так званий *Milieukunde* (безпосереднє) дослідження оточення. Найголовнішим представником цієї точки зору є Адольф Буземанн (1927). Його психологія педагогіки пов'язана з емпіричними дослідженнями й антропологічними поясненнями. Вивчаючи родинне оточення він виробив міліотипологію² педагогіки. Завданням педагогіки на його думку є допомога звільнитися від гнітючого впливу середовища.

На початку ХХ століття виникає соціопедагогіка, яка головний акцент кладе на випередження (превенцію). Тому основний інтерес звертається на дошкільну освіту, на культурологічне виховання до школи. По цілому світі з'являються програми, які головну увагу звертають на дослідження впливу й умов оточуючого середовища, на значення середовища.

У психологічних моделях оточення розглядається, як середовище індивідуума, тобто кожна окрема особа вивчається в своєму середовищі. Дитина живе в родині, родина ж характеризується певними матеріальними і культурними обставинами. Дитина посідає певне місце у родині серед братів (сестер), позицію у групі однолітків, шкільному класі. На основі цієї логіки, як що навіть суспільні колективи аналізуємо усе одно виходимо з індивідуумів, але маємо на увазі оточення, яке ми можемо залишити, але, яке залишається не змінним і тоді коли індивід залишив його, оскільки функціонує на основі власних законів. Це оточення може бути у вузькому або у широкому сенсі місце проживання, район, помешкання, однак ці параметри розглядаються не як незалежні від суб'єкта, але у такому сенсі як родина суб'єктивне оточуюче середовище.

Коли ж аналізуємо поведінку індивіда, групи, яке має зв'язок у просторі і часі, дистрибутивний і адаптивний вплив оточення, то і оточення має розглядатися як мульти шарове утворення. Таким чином ми подовжимо оточення на більш широку географічну, культурну, суспільну систему впливу. Це і є соціоекологія. У ній головна увага звертається на те, що суспільна діяльність завжди відбувається у просторі і часі у певному середовищі. Екологічна точка зору особисті данні об'єднає з соціальною структурою не у вертикальній площині а у горизонтальній. Особливість соціоекологічної точки зору у тому, що аналіз проводиться не тільки на рівні індивідуума, а включає й інші прошарки. Багато шарність екологічних підходів зробила можливим комп'ютерна техніка, яка дає змогу формувати багаторівневу математичну статистику. Це, правда, не означає, що багаторівневий математичний аналіз без комп'ютерів не можна здійснити, але факт, що комп'ютери прискорюють досягнення кінцевих розрахунків.

Поняття екології використовується в різних розуміннях. У широкому сенсі відносини людини до оточуючого середовища в цілому. У більш вузькому, це речі, які оточують людину (місце проживання, екологічні данні поселення). Інколи використовується назва людська екологія, або соціоекологія (соціальна екологія). Між іншим, слово екологія має грецьке походження *око* (дім). Тобто, жилий дім і все, що в ньому і навколо нього.

Як побут облаштований, які зв'язки створюються, предметні або соціальні усе це впливає на

¹ Постулат гештальтпсихології звучить так: первинними даними психології є цілісні структури (гештальти), що практично не виводяться з компонентів що їх утворюють. Гештальтам притаманні власні характеристики і закони, зокрема, «закон групування», «закон відношення» (фігура/фон).

² Типологія оточення.

дитину, на її виховання.

Поняття екології з еволюціоністської біології XIX століття попало у суспільні науки.

Соціологія міста розглядає адекватні з біологічними дослідженнями питання розглядає соціальні й природні данні частини міста. Розташування й рух соціальних груп.

Цікаво, що в кінці XIX століття поклали під сумнів чи у дійсності має значення місце проживання на розвиток людини, з точки зору способу його життя. Тільки у семи десятих роках минулого століття почалися нові дослідження. У тридцятих роках XX століття Чикагська школа почала вивчення міської соціології і їх ідеї були розповсюджені на суспільні науки під назвою „humanecology”. Традиційно досліджувала доступність, девіантної поведінки, з часу дослідження Дюгеймом причини суїциду виникли численні соціоекологічні дослідження. Використання цієї точки зору відіграла велику роль у поясненні девіантної поведінки, що тісно пов'язано з умовами місцем проживання.

Видатний фахівець соціалізаційних досліджень Урі Бронфенбреннер показав, що у соціопсихологів, коли мова йде про дослідження освіти не можна нехтувати соціоекологічними дослідженнями. Робилися порівняльні дослідження про виховання дітей у Європі, Північній-Америці, в Азії, Радянському союзі й результати показали, що можна зробити впевнений висновок на основі цих порівняльних аналізів, спираючись на екосоціологію, з якої країни дитина походить. Тобто, діти, які вирости в різних культурах є носіями звичаїв, культури, менталітету країни, або спільноти звідки вони походять.

Ці дослідження показали, що діти без обмежень можуть бути «формовані», однак ця точка зору не виправдала себе. Навіть самий Бронфенбреннер почав вагатися, чи існує зв'язок між екосоціалізацією і соціалізацією в цілому. Тому і відновилися дослідження.

Питання виникають з повсякденного життя: що знають про дітей батьки до кого зверталися за допомогою, коли виникли проблеми; як помічають, або відчувають батьки розвиток дітей; які майбутні перспективи та ін.. Тобто питання ставилося дуже просто яке місце посідає дитина в певному суспільстві, соціальній політиці, соціології освіти. Бронфенбреннер оточення пояснює виходячи з індивіда. Вузьке оточення, яке навколо індивіда (квартира, школа, вулиця та ін..), місце в просторі, матеріальне забезпечення. Люди виконуючи різні ролі, способи забезпечення, контакти, вид діяльності, являє собою перший рівень. Другий рівень, це оточуючі перший рівень більш далеке середовище, яке пронизує більш вузьке середовище. На цьому рівні велику роль відіграє соціальна мережа, ті не формальні суспільні структури яких утворюють люди, які уній живуть (однолітки, колективи, сусіди та ін..). Цей рівень можна назвати інституційним. Деякі з них безпосередньо відповідальні за добробут дітей і опікунів (освіта, охорона здоров'я, заклади соціальної політики), інші здійснюють не прямий, опосередкований вплив, але усе одно відповідають за те як проводять своє життя (юридичні системи, адміністративна система, засоби масової інформації, економіка та ін..). Третій рівень ідеологічний, який охоплює й пронизує двох попередніх. Вона визначає, яке місце посідає дитина, підліток і юнак у суспільстві, яка цінність дитини, підлітка (тініджера) у суспільстві.

Цю структуру розвиває далі: виходячи з мікросистем, які містять особливі умови, міліотипи, через мезо й екосистеми розвиває поняття оточення до поняття макросистеми в культурі, або субкультурі.

Однією з важливіших питань соціоекології при дослідженні соціалізації є порівняльний аналіз культур. Так званий "cross-culturalstudies" є надзвичайно популярним напрямком емпіричних досліджень, який порівнює різні культури виходячи з поведінки її представників. У цих емпіричних дослідженнях найбільш результативними є ті які аналізують вплив оточення на вибіркові групи.

Стосовно ефективності досліджень впливу соціальних факторів на успішність виникає низька питань. Так могли б запитати, якого роду соціальні та екологічні фактори пов'язані з розвитком дитини й успішністю навчання; в яких групах, або прошарках населення, або соціокультурному оточенні можливо виокремити емпіричні синдроми розвитку та навчання; яким чином можна надолужити в процесі навчання індивідуальну соціокультурну різницю.

В рамках дослідження соціального середовища місця проживання можна виокремити дві тенденції. Один емпіричними методами досліджує окремі соціальні умови (міліотипи), міста й поселення. Інший виходить з житлових агрегатів (наприклад, район, село, регіон) та офіційної державної статистики беруть данні для аналізу структури населення, антропогенного середовища. Позитивним результатом цих досліджень є те, що виробило зміст державної статистики.

Головним питанням соціоекологічних досліджень є, що являє собою регіон, (територіальна одиниця), та організовані місцеві громади.

Деякі автори визначають регіон як групи з спільною долею, яких можна чітко відокремити територіально. П. Бурде (1985) у визначенні регіону головну увагу звертає на історично спільно визначений габітус. З точки зору освіти, це певні загальні фактори, які задають характер соціалізації.

В усіх регіональних (обласних) дослідженнях головним питанням є чітке визначення кордонів. Однак ці регіони (області) ніколи не можуть бути однозначно відокремлені, часто одне одного перекривають і здійснюють вплив. Проблеми виникають тоді, коли дослідник намагається виявити відмінності між областями й створюючи базу даних неминуче визначив кордони. Як правило, найточніші дослідження отримуємо тоді, коли менша область аналізу. Перевагою їх є те, що емпіричні дослідження зроблені на меншій площі, можна вважати дійсними на мульти-територіальні одиниці. Вони придатні для вироблення типології, розподілу території, наприклад, для виявлення кордонів "робочого поселення". Скільки процентів має досягнути кількість робочих, які проживають на даній місцевості, при кількості населення коли можна говорити про "мало освіченість", або "високу" грамотність. Треба зауважити, що соціологія виховання, не достатньо широко розглядало питання освіченості або мало освіченості певних регіонів. Адже, повсякденний досвід показує, що діти й юнацтво Івано-Франківська мають інакші цікавості і мислення, як діти віддалених від центру міст і селищ.

Коли ми намагаємося дослідити проблему можливостей такі дослідження мають дуже важливу роль. Дають можливість більш усестороннє вивчити проблему. Традиційні емпіричні дослідження вивчають власне оточення кожного індивіда, соціоекологічний же погляд робить багаторівневий аналіз. Окрім власного оточення припускає "об'єктивне" оточення, оточення яке індивід поділяє з іншими. Соціоекологія може бути зв'язуючою ланцюжкою між наукою про виховання, психологією, соціологією, соціальною політикою між наукою і організацією на місцевому та регіональному рівнях.

Роль "моста" між науками інколи ставить проблематичні питання перед соціоекологією які вказують на межі або необхідність подальшого розвитку. Наприклад, коли виявляється, що певна школа не може набрати достатню кількість учнів, залишається питання, яка установа має вдосконалювати свою роботу? Можливо потрібно змінити програму, або потрібні більш кваліфіковані учителі, або покращити сполучення. Тому соціоекологічним дослідженням часто приходится втручатися в проблеми, які за межами предмета, але від неї вимагається зробити певні пропозиції.

Соціологія виховання (різноманітні точки зору)

Питання пов'язані з вихованням і освітою у соціальному контексті є постійно актуальними, вимагає відповіді на традиційні і нові явища у цій сфері. Власно кажучи, соціологія освіти-виховання завдяки такого мультидисциплінарного значення продовжує існувати. Зв'язок науки про виховання і соціології зумовлені соціальними, економічними, культурологічними і екологічними питаннями вирішення яких потребує аналізу шкільної освіти, проблеми педагогіки, які не вирішуються, відповідність педагогічних кадрів та ін.. Оскільки школа й система освіти є предметом наукового дослідження, аналіз і оцінки пов'язані з інституціональним вихованням, неможливо розглядати державну освіту просто як дидактичну, або індивідуальну проблему. Домінуюча ієрархія цінностей у суспільстві через школу стає загально прийнятою, оскільки в ній формується погляд цілих генерацій. Аналіз школи в суспільному контексті

потрібно не тільки для пізнання певної суспільної і політичної система, але і для вироблення нових понять, поглядів, відповідей, для знаходження нових рішень.

Історичний і соціальний аспект виникнення соціології виховання і освіти

Перш за все потрібно звертати увагу на ті політичні і економічні зміни які відбулися в Європі. Появлення буржуазії підняло разом з множиною економічних змін і питання відсутності привілей між людьми, поклало питання рівноправ'я. Замість ієрархічного розподілу суспільства, традиційних успадкувань на перший план висовується вільна конкуренція, індивідуальні здібності. Для здійснення цього принципу школа виявилась гарантією, де індивідуальні здібності можливо було співставити і на рівні суспільної думки зрозумілі. В кінці XIX на початку XX століття вибудувана шкільна система стала ґрунтом для появи думки, що стартова позиція різноманітного підростаючого покоління може бути скореговане, можливо вирівняти, або наблизити до певного рівня однаковості, або не зовсім однаковості інтелектуального рівня їх розвиток. Така думка на відміну від походження на передній план висунула здібності, заслуги (мерітократію). З'являється новий вид нерівності не по походженню, а по заслугах. Головною ознакою нової нерівності є розподіл на групи, які успішні і менш успішні й усе це з'являється на рівні школи. Таким чином питання нерівності в суспільстві випадає з уваги. Індивідуальний успіх, заслуги, підйом або падіння, в суспільному житті висунула на передній план роль школи в соціальній мобільності. Мерітократичне мислення каналом справедливого розподілу можливостей у суспільстві вважала школу. Почало формуватися нове уявлення про соціальні можливості. Велику роль в цьому процесі відіграла й динамічний розвиток науки. Однак передачу і швидке розповсюдження наукових знань могла виконати тільки школа. Засвоєні в ній знання обіцяли індивіду швидкий ріст і сподівання в суспільному житті, незважаючи на традиційний розвиток суспільної ієрархії. Так школа стала передвісником не тільки соціальних можливостей, але і почала грати важливу суспільну роль.

У той же час індустріалізація, урбанізація виявила потребу в висококваліфікованих робітниках, які мають високу теоретичну підготовку. Школа почала виконувати ще одну функцію посередника між родиною і суспільством. Виникає нова функція школи забезпечення робочої сили.

Роздвоєння функції школи привела до розподілу: підготовки високоосвічених осіб і кваліфікованих робітників. Отже і устрій школи мав мінятися. Справедлива можливість отримати рівноправну освіту для кожного класу залишилася у мріях. Виявилася ще одна функція школи селекція. Рівноправна можливість вчитися в школі не змінило у масовому вимірі належність дітей до своїх батьків, які мають різний соціальний статус. Залишилося незмінним структура учнів які вчать в різних школах і те який соціальний статус може зайняти після закінчення школи. Інтеграція суспільних прошарків за допомогою школи похитнулася.

Причину такого явища почали шукати у селективній структурі школи, у системі освіти. Виявилось, що інтеграційна мобільність і тоді є обмеженою коли термін навчання 4-6 років і після цього йде профорієнтація і такою же лишається якщо після 8-10 років. У той же час, як в першому випадку структура відкрито обирає селекцію, оскільки в ранньому віці забезпечує вибір школи і напрямок подальшого навчання, у другому випадку через повільну прикрити селекцію ця дія не помічається. Це явилось причиною дослідження і цієї сфери соціологією освіти і виховання.

Дюргейм вже на початку XX століття звернув увагу на надмірні очікування від освіти. Освіта формує людей не такими якими вони могли би бути по природі, або якими б вони хотіли бути, а

формує їх такими яких потребує суспільство.³ Цим ствердженням заснував правомірність питань соціології освіти, але і визначив напрямки досліджень. Отже, соціологія освіти і виховання шукає відповіді на причини нерівності, мобільності і селекції в суспільстві. Шукає відповіді на такі питання: чому рівність перед законом де достатне для досягнення рівності в життєвих соціальних ситуаціях? Чим можна пояснити, що школа проголошуючи рівні соціальні можливості не здатна викоренити нерівність, або компенсувати її?

Від соціальної нерівності до різниці можливостей

В Європі ієрархія класів і їх склад визначили думки про нерівності. Американські дослідження соціології виховання так само починаються з соціальної нерівності. Однак на відміну від європейської в процесі розвитку суспільства на переданий план вийшли питання расової та статевої дискримінація.⁴

Соціологічні дослідження які спрямовані на точний аналіз соціальної структури суспільства визначили багатовимірний простір дослідження. Взаємозв'язок кожного виміру, відношення одне до одного показує різноманітний зв'язок індивідів і соціальних груп у суспільстві й місця які вони посідають. Таким чином можливо було виявити ступінь нерівності місць яких вони посідають. Ці дослідження показали, що в системі соціальної нерівності визначальну роль відіграє культурний вимір, зміст якої (і можливість виміру) дає рівень освіченості і пов'язаний з нею спосіб життя, тип життєдіяльності (споживання, зацікавленості і їх здійснення, житлові умови, умови розташування, місце у професійній структурі, фінанси і культура). В наслідок соціально-культурних відмінностей, постали нові проблеми перед соціологією освіти і виховання, які висвітлюють новий тип нерівності **соціокультурна нерівність**. Соціокультурну нерівність можна пов'язати з місцем у суспільстві (суспільний статус) і знання (шкільна кар'єра). Це вказує на те, що віра у збалансованість можливостей школи є марною. Досить тільки прослідкувати соціальну демографію і пов'язати її з можливістю потрапити у гарну школу, залишитися в ній (шанси залишитися в ній) та успішністю в школі і стає зрозумілим, що ці речі тісно пов'язані. Воно показує, що можливість успішного навчання, мотивація до навчання детерміновані соціальними умовами. Це такі чинники, як цінності набуті дітьми дома і якими прийшли в школу, норми, структура родини, принципи виховання дитини, стиль комунікації та ін.. Тому, напевно, доцільно, щоб педагоги у своїй стратегії по відношенню до дітей свідомо орієнтувалися на субкультурні відмінності і знали їх.

Базіл Бернштейн шукав відповіді, чому засвоєння матеріалу в школі різними соціальними групами відрізняється. Його дослідження підтвердили, що набутий в родині соціальний досвід має велике значення у суспільній практиці. Тому прийшов до думки, що перш за все в свідомість учителя має проникнути культура дитини, щоб пізніше в процесі виховання і освіти культура педагога стала частиною культури свідомості дитини. Вироблений ним мовні коди дали пояснення як на шкільну успішність так і на характер інтерперсональних відносин та причини нерівного засвоєння школою наданої інформації. Недивлячись на те, що є певні застереження стосовно його досліджень, однак немає ніяких сумнівів у тому, що прийняті школою комунікаційні коди мають вплив на успішність дітей різних соціальних груп. Отже, обов'язкова загальна освіта створила можливість рівноправного початку навчання, але багато вимірність умов життя різних соціальних груп здолати не була здатна. За роки навчання ці відмінності у навчання, засвоєння знань, поведінкове педагогічне коло усе більше дає про себе знати і трансформується в нерівність.

³Durkheim, E. (1858–1917): *Education et sociologie*, Paris, Alcan, 1922, 10 p.

⁴Wagenaar, A. C., Erickson, D. J., Harwood, E. M., & O'Malley, P. M. 2006.

"Effect of state coalition to reduce underage drinking: A national evaluation." *American Journal of Preventive Medicine*, 31(4): 307-315.

Важливість соціологічних досліджень цих проблем заключається у тому, що соціо-культурні проблеми, які пов'язані з соціальним фоном культури різних соціальних груп і від яких залежить успішність, як інтелектуальних так і культурних нерівностей не можна було мінімізувати, або взагалі уникнути за допомогою педагогічних технологій, прийомів та ін..

Різноманітні точки зору соціології виховання

Наукове обґрунтування соціології освіти започатковано у Європі.

Перші представники європейської соціології виховання перш за усе їх цікавили проблеми контролю освіти суспільством. Цікавило їх те, яким чином, як проходить соціалізація компетентних майбутніх громадян, як закріплює домінуючу ідеологію, яка панує у суспільстві і як забезпечує відповідне місце у суспільстві для індивіда.

Американська соціологія освіти і виховання обрала інший шлях. До 1960 років не зосереджувалася на поняттях, теоретичних системах. Більшу увагу звертали на поведінку у межах школи, внутрі шкільного життя. Соціологи зосереджувались на стосунках і відносинах між учнями, керівництвом, учителями. Американська соціологія перейшла на понятійний рівень 60 роках минулого століття. Школу почали розглядати як організовану систему, як живий організм (Wagenaar, 2007:311).

Оскільки Дюргейм одночасно був соціологом і педагогом, не випадково особливу увагу приділив школі. Він твердо був переконаний у тому, що інституційне виховання відповідає за постійність, безперервність суспільства, за суспільний порядок. На його думку соціальні цінності, норми засвоюються наступними генераціями, перш за усе, у проведених в школі роках. Його функціоналістська⁵ точка зору стала основою для багатьох досліджень школи та шкільної соціалізації.

До наших днів залишається правомірність точки зору Дюргейма про те, що школа постійно соціалізує релевантні норми суспільств, тому кожен шкільну систему можна аналізувати на основі взаємодії з суспільством в якій вона існує. Висновки мають істинне значення тільки в цьому контексті. І у той же час шкільна система утворює можливість розвитку суспільства. Утилітарне значення соціології освіти визначив через економічний термін "людський капітал". В сучасній економіці поняття "людський капітал" ('humancapital') сформувався у 1960-х роках. Це означає цінність людські знання в економічному сенсі. Тому вклад у освіту гарантує повернення. Однак аналіз затрати-вигода показали, що витрати і вигода в різних регіонах відрізняється, оскільки на кожному рівні освіти велику роль відіграють статеві, культурні, територіальні й етнічні умови. Отже, освіту, як на особистісному так і на суспільному рівні можна вважати економічним вкладом. Про це говорять і зацікавленості керівників підприємств при пошуку компетентних робітників. Засвоєні в школі знання впливають не тільки на майбутній статус в суспільстві, але і виявляються корисними і у стані здоров'я членів суспільства. Це вказує на те, що охорона здоров'я і соціологія виховання тісно пов'язані.

Представники теорії конфліктів вказують на те, що нерівність між соціальними групами відтворюється в школі. Шукають відповіді на те, що в межах школи які ідеології культури увічнюють класове суспільство й яка роль вчителя в цьому процесі. У цьому контексті школа обслуговує існування капіталізму, зміцнює й увічнює відмінності культур. Шкільна програма пристосована до прихованої методики якими вчать учителі.

Почалися дослідження вивчення шкільного світу з точки зору соціальної психології. На соціологію виховання мала вплив, перш за усе, символічний інтерактивізм (вивчення між людських стосунків, дослідження інтерактивності) та феноменологія (вивчення повсякденного життя).

---

⁵Функціоналістська точка зору: як окремі частини суспільства відносяться до стабілізації суспільства в цілому. Ваона вважає, що соціальні інститути у цьому процесі відіграють головну роль.

Вчені зацікавилися повсякденним життям учнів, проведеними в школі роки: який вплив на особистість, які запропоновані інтерпретації світу цінностей учнів, їх відносини, тенденції і прагнення. Нові дослідження вивчення самооцінки учителя і учнів, яке уявлення про своє місце в школі учня і учителя, відносно цього яке уявлення у вчителя про свою роботу і що від нього очікується в соціоколективному середовищі, усе це підняли на новий рівень соціологію виховання. Вище наведений аналіз показує мультидисциплінарність соціології освіти і виховання.

Критичні соціологічні пояснення

У 1960 роках повністю пропала ілюзія про те, що вибудована по всій Європі шкільна система здатна покінчити з соціальною нерівністю. Однак те, що школа здатна створити певну соціальну мобільність залишилася, питання залишилося, чому далі продовжує існувати факт соціальної нерівності.

У 1970 роках під впливом критичної соціології до 1980 рокам соціологія виховання стала найпродуктивнішим і найпопулярнішим галузем дослідження. Ця критична точка зору школу оголосила парадигмичним закладом соціальною нерівності. Дослідження спрямовані були на прояснення механізму яким чином цінності суспільства вмонтовуються в зміст, структуру, методи і комунікаційні зразки освіти. У другій половині ХХ століття роль школи у суспільній мобільності одержала нові погляди. П'єр Бурде в книзі "Відтворення соціальної нерівності" з різних точок зору підходить до зв'язку школи і суспільства. На його думку минуле кожної соціальної групи носить в собі його майбутнє, і шкільне навчання не змінює нерівність між соціальними групами, лише переміщення (трансляція) до більш високого рівня культури відбувається.

Шкільна освіта створює можливість розвитку, але у житті виходить так, що кожна нижча соціальна група займає місце тоїяка вище неї. Це не можливо назвати мобільністю, оскільки нерівні стосунки між групами залишаються. Тільки еліта в цьому процесі є винятком, історичним завданням якої є пошук виняткових цінностей. За рахунок цього і забезпечує собі відстань від соціальних груп які під ним. Фундаментальне питання полягає в тому, що які свідомі і не свідомі стратегії допомагають збереженню соціальної нерівності, оновлення її. Чому соціальні групи які живуть у поганих умовах приймають і репродуцують системи які їх деприваціюють. Відповіді на ці суттєві питання, на відносини існуючих соціальних структур і соціальної практики, намагалася дати критична соціологія.

Багато критичних досліджень вважають своїм завданням, пояснення селективного характеру школи. Більшість приходять до того висновку, що школа соціальні відмінності трансформує у відмінності можливостей. Ця несвідома стратегія спостерігається в найширшому розумінні у стратегії педагогічних оцінок.

Дуглас в своїх дослідженнях успішного навчання учнів звертає увагу на гомогенність і гетерогенність складу класного колективу. Потрапляючи в інший клас учень має прийняти сталі звички і традиції колективу в який він потрапив. Тому шкільні вимоги можна вважати вже здійсненими з моменту коли зарахували у певний колектив. Таке формування класного колективу має негативний вплив на розгорнення індивідуальних здібностей учнів.

Дуглас вважає, що шкільна латентна селекція є в малому рахунку соціальною селекцією, де вже почалося розподіл на успішних і не успішних громадян. У сенсі соціального контролю в школі здійснюється прийняття як норми культури середнього класу.

У соціологічному сенсі соціальний прогрес вимірюється постійним прагненням середнього класу до розвитку. Це є спосіб мислення який завжди дивиться вперед на майбутнє заради чого може вести аскетичний спосіб життя.

В школі учитель карає і винагороджує. На винагороду може розраховувати тільки та дитина, яка засвоїла програму навчання на такому рівні, що зробила її своєю власною думкою. Однак на це, з великою ймовірністю здатні ті діти сімейна соціалізація, яких наближена до змісту матеріалу програми. Тому родинна соціалізація є тою визначною обставиною (як соціокультуре

підгрунтя), яка визначає ефективність шкільного навчання. Пасивний, доброзичливий спосіб життя, орієнтований на більш низькі, сьогоденні потреби, можуть бути причиною, що на практиці дитина досягає більш низькі показники у навчанні. Активний індивід (індивідуаліст), який орієнтований на майбутнє є стилем виховання середнього класу. Результатом цього виховання є успішне навчання дитини, вибір відповідної школи. Суспільна визначеність в процесі соціалізації формується і закріплюється різноманітними комунікативними механізмами (наприклад, родинне виховання, стиль її) і стає значним механізмом суспільної селекції.

Колеман показав взаємодію притаманній юнакам норм поведінки у шкільних групах з інституціональними вимогами. Дослідження, які він зробив у 60-х роках минулого століття звернули увагу на те, що структура шкільної винагороди і покари не бере до уваги світ цінностей юнаків й тим самим послаблює процес виховання і освіти. У цьому вимірі дуже важливо звернути увагу на конгруентність кодової системи школи і учня.

Дослідження Б. Бернштейна стосовно мовної кодової системи спрямовані, як раз на цю проблему. Схожість винагороджується гарними відмітками й міжособистісними стосунками між учителем і учнем, можливістю придбати знання обов'язкове, або формальне. Конгруенція комунікаційної кодової системи може бути причиною не тільки відставання у навчанні, але і диссонансних відношень між учителем і учнем, що може привести до негативного почуття по відношенню до школи. В цьому контексті прийняття вимог шкільної організації її правил, взаємин та звичаїв найбільші шанси мають ті учні, які неявно (імпліцитно) розпізнали "посилання" системи, для яких не є великою проблемою декодування мети комунікаційних повідомлень. Винагородою для них є прийнятна атмосфера відносин в класі і у школі в цілому. Ця адаптація, дітей привилігованих соціальних груп, приводить до толерантного ставлення до школи. "Прихована" ж шкільна програма сприяє посиленню інтолеранції. Неуспішність адаптації приводить до зниження успішності у навчанні. Зрозуміло, що вище вказані чинники великий вплив мають і на практику життєдіяльності. Толерантність по відношенню до школи спонукає вибору більшого терміну подальшої освіти, тоді як інтолерантність поспішає розстатися з навчанням. Винагорода і покара тут теж присутні. На основі принципу взаємності, більша інвестиція, означає довший термін навчання і тим самим вимагає більше витрат, а корисність запізнюється. Менше інвестицій вимагає короткотермінове навчання, яка приводить до швидкого, у відносно молодому віці, отримання матеріальної незалежності. Швидке отримання незалежності має і зворотну сторону медалі: праця яка вимагає короткотермінове навчання користується низьким соціальним престижем, відсутність конвертабельного знання карає низьким соціальним статусом, тому ті які обрали короткотермінове навчання мають на це зважати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Barker, R. G. és Schoggen, R. (1973): *Qualities of Community Life*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco – Washington – London.
2. Boross Otilia és Pléh Csaba (2004): *Bevezetés a pszichológiába*. – Osiris Kiadó, Budapest.
3. Bourdieu P. (1985): *Sozialer Raum und Klassen. Leconsurla lecon*. Zwei Vorlesungen. – Suhrkamp, Frankfurt/M.
4. Bronfenbrenner U. (1978): *Ansatz zu einer Experimentellen Ökologie menschlicher Entwicklung*. In: Oerten, R. (szerk.) *Entwicklung als lebenslanger Prozess*. Hoffmann und Campe, Hamburg.
5. Busemann A. (1927): *Pädagogisch e Milieukunde. I. Einführung Indie Allgemeine Milieukunde und indi e Pädagogische Milieutypologie*. Halle, Saale, Schroedel.
6. Durkheim E. (1858–1917): *Education et sociologie*, Paris, Alcan, 1922.

ЗМІСТ

Атаманюк Зоя Миколаївна	
ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ОСОБИСТОСТІ НА ПЕРЕТИНІ ФІЛОСОФІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ	6
Байрамова Олена Вікторівна	
ЕКОЛОГІЧНА СКЛАДОВА СИСТЕМИ ВИЩОЇ МОРСЬКОЇ ОСВІТИ: ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	12
Боринштейн Євгеній Руславович	
РОЛЬ ЛОГІСТИКИ У РОЗВИТКУ КРЕАТИВНОЇ ОСОБИСТОСТІ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ПІДВАЛИНИ НОМО GENIALIS	17
Ванюшина Олена Фелісівна	
КОМУНІКАТИВНІ ПРАКТИКИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ	26
Ільїна Галина Володимирівна	
ПЛЮРАЛЬНІСТЬ МЕТАФОРИ В ПІЗНАННІ ІСТИНИ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ	31
Кіссе Антон Іванович	
СТРАТЕГІЯ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ЕТНІЧНОГО КОНФЛІКТУ: ТОЧКА ЗОРУ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ	36
Кримець Людмила Володимирівна	
ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИ АСПЕКТИ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ	43
Найдьонов Олександр Григорович	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВИХ ВИМІРІВ МЕРЕЖЕВОГО СУСПІЛЬСТВА	51
Новосад Крістіна Ярославівна	
НОВІ СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ	59
Ногінська Аліна Олександрівна	
Чебан Оксана Михайлівна	
ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС СТУДЕНТІВ АГРАРІЇВ	66
Oksana Petinova	
THE НОМО ECONOMICUS MODEL: SYSTEM-WIDE PARAMETERS	72
Плавич Володимир Петрович	
ФОРМУВАННЯ І ЗМІНА НОВОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ ХХІ СТОЛІТТЯ	79
Рибка Наталія Миколаївна	
ФІЛОСОФСЬКА ЕКСКУРСІЯ: ПОТЕНЦІАЛ ТА РИЗИКИ	83

Стовпець Олександр Васильович ПОСТМОДЕРНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ	89
Ханжи Владимир Борисович ПРОБЛЕМА ТЕОДИЦЕИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ МЫСЛИ ЧАСТЬ 2. ФОМА АКВИНСКИЙ: ПАРАДОКСЫ СОЧЕТАНИЯ БОЖЬЕГО ПРОВИДЕНИЯ И РАЗУМНОЙ СВОБОДЫ	99
Худенко Андрей Владимирович РЕЖИМ ЗНАНИЯ И «ПАРАДИГМА СЛОЖНОСТИ»	105
Чернега Тетяна Миколаївна ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАГАЛЬНОФІЛОСОФСЬКИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ АНТИЧНОЇ НАУКИ В КОНТЕКСТІ ВИКЛАДАННЯ МАГІСТРАМ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ НАУКИ»	113
Чурікова Катерина Володимирівна Балашенко Інна Валеріївна РОЛЬ КОНФЛІКТУ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ (ЗА Л. КОЗЕРОМ)	121
Якухно Іван Іванович НАУКОВО – МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ	125
Ярош Ондор Данилович СОЦІАЛІЗУЮЧЕ ОТОЧЕННЯ	132

Наукове видання

**НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ:
МЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕХНОЛОГІЯ**

Редакція:

Борінштейн Є. Р., головний редактор,
Цибра М. Ф., заступник головного редактора
Балашенко І.В., відповідальний секретар
Кавалеров А.А., технічний редактор
Орленко І. М., коректор

Адреса редакції:

Україна, 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, каб. 73
Тел.: (0482) 732-09-52
Реєстраційний № 17195-5965 Р

Здано на виробництво – 30.05.2016.

Підписано до друку з оригіналу-макета – 27.05.2016.

Формат по ISO 216 A4, 297x210, 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 19. Наклад 100 прим.

Інформаційно-видавничий центр Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26
тел.: (048) 732-09-52